

مرث مون حسین آء

سراج

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488

میرزا غلام حسین

مرٹھون سین آء

(ناول)

سراج

نویان پبلشرز

تتم وولی محمد حیدر آباد سندھ

1988ء

سگند کتاب گھر لاہور کالو

نئو فيلڊس پبلڪيشن جـ و ڪتاب نمبر 55 سو چار
ڇپائيندڙ

نئو فيلڊس پبلڪيشن
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ،
نئو فيلڊس پرنٽنگ پرس
هوم اسٽيڊ هال چاري، حيدرآباد،

ڇپيندڙ

مارچ 1988ع

پهريون ايڊيشن

فتاح هاليپوٽو

ٽائٽل

40/- روپيا

قيمت

60/- روپيا

پڪي جلد سان

(سڀ حق ۽ واعطا قائم)

MARAN MOON SEEN AAU (Novel) Written by
SIRAJ. Published by New Fields Publications,
Tando Wali Mohammed Hyderabad Sind. Pakistan.
First Edition March 1988. Price Per Copy Rs. 40/-

اريمان ٿو

سڌ هي وريامن ڪي

سراج

ٻه اکر

”سرن مون سين آء“ لکن وقت آء اڃا جوان مڙس هوس.
 ماڻهو چون ٿا ته هاڻ آء ڪٽراڙو ٿي ويو آهيان. ان ڪري ممڪن
 آهي ته مون کي ايترا سال اڳ لکيل ڪتاب سان سنڌ جهڙو ٿي
 ويو هجي. ائين ڪونهي. سنڌ جي تاريخ به پيرسن آهي، پير انهيءَ
 پيرسنيءَ جي باوجود احسان لاءِ، مون لاءِ ايتري ئي اهم آهي، ايتري
 ئي پياري آهي، جهڙي ان وقت هئي جڏهن جوان هئي.
 ذڪر رکڻو اهو اثر ته جڏاڻي جي جنگ ۾ اڃا ئي مصروفيت
 جي بهاني ڪتاب دهر سان پيو ڇپجي. اها به شاباس آهي فهرست احمد
 کي جنهن تڙ پيڙ ڪري مون کان نقل ڪرائي ڇپائي وڌو آهي. نه ته
 اڃا الائجي ڪيترا وڌيڪ سال پيو هجي ها.
 ڪهاڻي ساڳي سنڌ جي آهي، جيڪا ”هڙادو سوئي سڌ“ ۾
 هئي. پر اوهان کي سڌ به دليل لڳندو، ۽ سڌ جو هڙادو به مختلف
 لڳندو. ڪيئن نڀايو اٿس، سو اوهان تي ڇڏيل آهي. رسول بخش پلمجو
 جي چوڻي جيڪڏهن سراج ”هڙادو.....“ نه لکي ها ته، کيس اسين
 رديءَ جي نوڪريءَ ۾ ڦٽو ڪري ڇڏيون ها. الائجي هاڻ سندس
 ڪهڙي راءِ پهندي.

سراج

(۱)

”ڪچهريون قائم! بادشاهي برقرار!“ سڀ نظرون اوڀري مائهوءَ جي منهن ۾ سڃاڻپ ڳولڻ لڳيون. جيڪو ماڻهو ”بادشاهي برقرار“ جو سلام ورهائي، سو پنهنجو ڪيئن ٿو ٿي سگهي؟ سانوڻ خاص طرح اڀري مائهوءَ جي منهن ۾ گهورائي ڏسڻ لڳو. هن جو ويساهه هاڻ ڪنهن ۾ به ڪونه هو. ان کان اڳي جو سانوڻ ڪو ارڏو جواب ڏي، ڪنهن ڏاڍيان چيو: ”ابا، ٻلي ڪري آئين!“ هڪ ٻيهر سن سائت کي ٿورڙيندي سلام جي جواب ۾ چيو. پر هن جي آڇيان ۾ نه پنهنجاڻپ هئي، نه گرمجوشي.

”آءٌ مسافر آهيان، رات جا چار ٻهر گذاري هليو ويندس؛ ٻريان ٻاهرڙي ڏٺم ته لڙي آيس. پنڌ پري اٿم ۽ ٻڌو اٿم ته هن ٻيلي ۾ رات وڳڙي لنگهڻ جو ڪم کان خالي ڪونهي.“
سانوڻ کان پوءِ به رهيو ڪونه ٿيو، ۽ رکائيءَ مان چيائين:

”ڪير مڙس آهي ۽ هت ڪيئن آيو آهي؟“
مسافر پهرين ته ڪو جواب ڪونه ڏنو، پر پوءِ چڻ ته هن کي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي ۽ هن پڙڪو کائڻو:

”چيم نه ته آءٌ مسافر آهيان؛ رات جا چار ٻهر گذاري هليو ويندس. ٻلا جي اوهان کي ڪو اعتراض هجي ته پوءِ وري چڪيان پنڌ کي!“ ائين چئي مسافر وڃڻ لاءِ مڙڻ لڳو.

ٻيهر سن وري به تيرج سان چيو: ”ابا، اسان وٽ گهر آئي مهمان تي ڪنهن کي به اعتراض نه هوندو آهي، ۽ رات جو وڳڙو آهي. تو پاڻ چيو ته هن ٻيلي مان رات جو مسافري جو ڪم واري آهي. همراھ ته تو کان رڳو سڃاڻپ ئي ڪرائي؟ پر پائنجي ٿو ته تو کي سڃاڻپ تي به اعتراض آهي!“

مسافر گهڙيءَ لاءِ چپ ٿي ويو. هن پنهنجي آس پاس تي
 نظر وڌي: ڏهاڪو مڙسن جو، ڪاٺيون ٻڌيو، ٻاهر جي چوڌاري، گول
 دائري ۾ ويٺو هو. ٿانڊائن جي هلڪي جوت ۾ سندن منهن به
 ٿانڊائن جيان ڳاڙها ٿي لڳا. رکي رکي وڻن جي جهنڊ منجهان
 هوا جا سوسات ٿي آيا، ۽ ٿانڊائن جي جوت جهڪي ٿيڻ ٿي لڳي،
 ۽ ماڻهن بدران پاڇولا نچڻ ٿي لڳا. هن کي اها ڳالهه به ياد آئي ته
 جڏهن هو ٻيلي ۾ داخل ٿيو هو ته چيري چيٽ ڪئي هئي. وري
 جڏهن ٻاهر جو دٿو دٿو هٽائين تڏهن به چيري جي چيٽ جو آواز
 ڪنن تي ٻيو هئس. ۽ جڏهن هو ويجهو پهتو هو، تڏهن به ويٺل
 ماڻهن مان ڪوبه اٿي نه ٻيٺو. ان جو هڪڙوئي مطلب ٿو ٿي سگهي
 ته هنن همراهن کي اڳي ئي چٽا هئا ته ڪو اوڀرو ماڻهو ٻيلي ۾
 داخل ٿيو هو: اهي سهوڙيون ڳالهائون ڪن ٻيل ۾ مسافر جي دماغ
 ۾ گهمي ويون. هي ڪي عام رواجي ماڻهو نه هئا. لاشڪ هي ٿي
 ٻيلي جا شاهينگ هئا، جن ملڪ ۾ تريلو وجهي ڇڏيو هو ۽ ڏکڻ
 کي اتر کان ڌار ڪري ڇڏيو هو..... پر هي مٿ جيتر ماڻهو،
 شاهي لشڪر کان ڪيئن بچي سگهيا هئا، جن ٻيلي جي وڻ وڻ
 جي سار لڏي هئي..... مٿان، هي به واقعي مسافر هجن، پر چيري
 جي چيٽ.....

مسافر ڪجهه سوچي جواب ڏنو: ”سڃاڻپ وطن سان ٿيندي
 آهي: منهنجو ڪو وطن ڪونهي!“

هيءَ جواب نه هو، جن ته چيهڪ هو، جنهن جي شپڪي
 جو آواز ڪافي دير هوا ۾ ٽنگجي پيهي رهيو. انهيءَ چيهڪ جو
 ڏنگ سڀني محسوس ڪيو، پر سانوڻ ائين ڀانيو جن ته چيهڪ
 سندس دل کي ڏنگي ويو هو. هو اٿي پيهي رهيو، ۽ مسافر کي
 پاڪر پائي، وڏي سڏ چيائين:

”ادا، مون کي بخش ڪجانءِ! منهنجو مطلب توکي رنجائڻ
 نه هو!“

”پاڻو، آءُ رنج ڪونه ٿيو آهيان..... پر جيئن اوهان ويساه

ڊاڪٽر ۾ هٿ وجهي! ”سانوڻ جي لعظي ۾ باهه جون چپيون اُڀر
ڪري آيون، ۽ سڀني کي انهن جو سڪ ٿاڀڻاڻن کان به وڌيڪ
محسوس ٿيو. دلاور کي به هڪ اڇاڻو ڊپ ويڙهي ويو. مڃاڻ هي به
ڪي سانوڻ جا ساٿي هجن، پوءِ ته هن جي پنهنجي سر جو به خير
ڪونه هو. هن سانوڻ ۽ سندس ساٿين بابت ٿئي ۾ جيڪي ڳالهائون
ٻڌيون هيون، تن کي ساد ڪري هن جي لوند لوند ڪانڊارجي
وئي. مغلن جڏهن سانوڻ جي ڳالهه ٿي ڪئي، تڏهن سندن منهن
تي ڪاوڙ، نفرت ۽ ڊپ جا اهڙا آثار ٿي پيدا ٿيا، جن هن کي
بدصورت بڻائي ٿي ڇڏيو. البت اها عجب ڳالهه هئي ته ڪنهن به
سنڌيءَ جي وائڻ هن سانوڻ يا سندس ساٿين جي باري ۾ ڪجهه به
نه ٻڌو هو. پاڻ اهي سرگوشيون سندس ڪنن تي پهون هيون ته ٻني
جا مدرسا، مسجدون ۽ پير خانو سانوڻ ۽ سندس ساٿين جي مدد تي پئي
ٿيڻا. هن اهو به ٻڌو هو ته ٺٽي شهر ۾ ڪنهن گهر اهڙا هئا، جن کي
هر مهيني خرچ پڪو ڪي اوڀرا ماڻهو ڏئي ٿي ويا، جن لاءِ چيو ٿي
ويو ته اهي سانوڻ جا ماڻهو هئا.

مسافر هڪندي چيو: ”اڏا، منهنجو مطلب سانوڻ يا سندس
ساٿين جي مٿاڻي ڪونه هو. مون به رڳو اها ڳالهه چئي، حمڪ
ٿئي جي مغلن ٿي ڪئي....“

سانوڻ کيس دلداري ڏيئي چيو: ”ڀائو، سانوڻ جي نالي
ڪشندڙ مغلن جا به مقصد حل ٿا ٿين: هڪڙو ته پاڻ جيڪي ڏاڏا
هئن، قرون ڪن، سي ڪن قبيو وڃن، ۽ ٻيو ته سانوڻ ۽ سندس
ساٿين لاءِ سنڌين جي دل ۾ نفرت پيدا ٿئي. هيءَ حيرت ۽ نفرت
تنهنجي نياڻيءَ جي گولا، ان جو نه ڪو بلو نه پوندو هئا تون
دي آرام ڪر، سڀاڻي ٻنهي سج، ٻيون ڳالهائون!“

سانوڻ جي اشاري تي هڪڙو ماڻهو اچي ويو، ۽ گهڙيءَ
ڪنوءَ فراسي، وهائو ۽ راس ڪٽي آيو، ۽ اتي ئي باهه ڪمان ٿورو

د ډېرو مسافرو کي وچائي ڏٺائين. مسافر ډکو وخت د زمان وټنل همراهن
کي اوندو مټان گهوريډو رهيو. هن ټي سجهه ډر نه آيو ته هي
همراه ډکړهئا، ۽ هب ټلي ډر ډتي ټا رهنه ضرور وټن کټا هري
ډء اهي حي کټي ډسي ډانسوا هډ سټرا ۽ وجود آهن! ۽ هي
همراه ډکړه هو، حمهن ساڻس ائين ټي گالهايو چن ته هو سندس
ورهن جو چاڻو سچاڻو هو. ڪيڏي مهل سندس گالهاڻن ډر تلوار واري
ډار هئي ته ڪيڏي مهل ما کي ډ کان به منو هو. ۽ سندس ساڻي
سندس اڳيان ڪيئن نه سٺت ډر هئا. مان هي سانوڻ جا ڪي ساڻي
ته نه هئا، ډر حي سانوڻ جا ساڻي هجن ها ته هن کي چيئرو ڪمهن
چيئن ها، يا وري کيس پاڻ وٽ ڪيئن ٽڪائين ها، ۽ اوچتو مسافر
کي ڊپ ورائي ويو ته ڊڪي ڊڪي سمهن کاپوه کيس ڪٿي
چيئنڊا. اهو خيال ايمدي ٿي هن جي نڊ پٽر ڪري اڏامي ويئي،
ڊر ڊوء رفته رفته جيئن جيئن رات پهندي وئي، ډرندي ويئي،
ٽيئن ٽيئن هن جون اکيون نڊ ڪن ان گهرون ايمڊيون ويون، ۽ هن
کي اٽي ڪيڏي مهل نڊ اچي ويئي. *

سائون جڏهن به ٿئي ايندو هو، تڏهن سندس دل ڳري ڳري
 محسوس ٿيندي هئي، پوءِ کڻي سوين دفعا ٿئي آيو هجي،.....
 جنهن جي نالي سان چڻ سندس روح جڙيل هو؛ هي بنو ٿي ته هو
 جنهن جي گهڻي گهڻي ۾ سندس وڏي چاچي سوڍي حو نالو پڻ
 لڳندو هو، ۽ اڄ به پوڙها بڪا مغل سوڍي جو نالو ٻڌي ڪسي
 ويسا هئا سوڍي جي نالي تي ڪئين ڏند ڪٿائون ٺهي پيون هيون.
 سوڍي جي ساٿي هجڻ جي شڪ ۾ سوين شاگردن ۽ اسادن کي
 ٻڌي جي چونڪن ۾ ڦاهيون ڏنيون هئائون! هو اهي داستان ٻڌي
 ٻڌي وڌو ٿيو هو؛ هن جي اڪي جي اڳيان اڄ به سوڍي ۽ سگهر
 جون شڪليون پنهنجي سموري شجاعت ۽ سورهيائيءَ سان روشن
 لات جيان دکديون هيون. سندس سڀني ڄڻين جيئن ٿي، تنهن
 سندس چپ چپاتي کي فقط سوڍي يا سگهار جو نالو ٿي پوڙي سگهندو
 هو؛ هن کي صديون اڳ اهو ڏينهن ياد آيو، جڏهن سمورن واري
 معرڪي ڏٺي سوڍي جو لاش ڳوٺ پهتو هو تڏهن ائين بي ٿيو
 ته سموري سڌ انلي پئي هئي. مغلن کي اهو اچي پڻ ٿيو هو ته هن
 هزارين ڪاٺي مان وري ڪا ٺهين بغاوت ڪن. هن ماهر حاڪمن
 رنگ ڏنا؛ بيڙا جهور پوڙها هن جي لاش اڳيان لنگهڻ وقت چڻ
 به رشيد جي پيرانديءَ کان ٿي لنگهيا، جنهن ڏانهن سندن غصو
 ڪوڙهن جي روپ ۾ سندن ڏاڙهي تي بيولي بي وئي. وڃوليءَ غير
 وارا ۽ جوان سندن آس سان، خاموش، سهوڻ، ارڇي ڳاٺ لنگهي،
 هن جي پيراندي جي، چڻ ته پاڻ سان سڄو عهد ڪندا ٿي ويا هن
 جي دٻن ۽ ڪرڻ وقت هزارين اوچڪارون آب ٿي وڃهاريندڙن بي
 وڻن!

پر هن کي اهو منظر به ياد آيو، جڏهن هن جو پيءُ سوڊي جو آخري ديدار ڪرڻ لاءِ ڪٿڻ ڏانهن وڌيو هو. هن جي افسوس ۽ پريشانيءَ تي ڪو به سڌڪو نه ٿي پريو؛ سانوڻ ٿي هٿ ڏانڊو جهلي، هو لاش جي سيرانديءَ وٽ اچي پهچي رهيو، ۽ سانوڻ جو مٿ ڇهلي سوڊي جي اکين تان گهمائي، کيس مخاطب ٿي چيائين، ”نوڻ، شل توکي به ههڙو سورهي موت نصيب ٿئي!“

۽ پوءِ هن جو پيءُ حيسين جيئرو هو، تيسين کيس سوڊي جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو، سڌ جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو، ٽي جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو، ۽ دادن جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو، جنهن کي هيبت خان پاڻ سان گرفتار ڪري آڱري وٺي ويو هو؛ سگهار جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو جنهن جي خبر نه هئي هئي ته ڪٿي هو!

۽ اڄ هو وري ٻي آسهيو هو ته هن کي اهي سموريون ڳالهيون ياد اچي رهيون هيون، ان ڳالهه کي ٿيڻ وري ويا هئا، هاڻ ته سانوڻ جي عمر به اچي موت کاڌي هئي، ٿئي جي عمر به موت کاڌي هئي؛ ارغونن ترخانن جي حڪومت بدران هاڻ دهليءَ کان مغلن جي حڪومت هلندي هئي. پر سنڌ وارن لاءِ - ٻئي، سيوهڻ، ڇنڊڪا، سکر ۽ اروڙ وارن لاءِ ڪو فرق ڪونه ٿيو هو. جي ڪو فرق ٿيو هو ته اهو ته رفتہ رفتہ ماڻهن ۾ هڪ ٻئي کان پري وڌي وئي هئي، هڪ ڪجهه به ياد ڪرڻ نه ٿي گهريو، ائين نه نه هو ته ڪا سڌ به مات ٿي وئي هئي. اڄ به راتاجا ايدا هاڻ نديون وڌيون معاونن نديون هيون، پر انهن ۾ اها ڳالهه نه هئي ڪا اڳي ٻڌي هئي. ماڻهن ۾ هڪ سڌ ۾ اڻ ڄاڻائي، ڪجهه سڌ ۽ سوسپل اچي وئي هئي. سڌ ۾ پنهنجي ڏنل دعائن جي فڪر ۾ غور ان ڪرڻ بچائڻ ۾ ڪجهه سڌي مغلن وٽ پيا وڌائڻ لڳا هئا. انهيءَ پاڻ وڌائڻ ۾ نقصان ڪونه نه هو، فائدو ئي فائدو هو؛ هونئن ڪا

گالھ ڇهائجوري سمجهي هئي، سا عابد شجدي سي وئي. مغلن جي نوڪري ۾ هئا ۽ وٽس ڪونه سمجهيو ويندو هو. مغلن جي مخبري ڪرڻ تي ڪن ئي واپار وڙهي ۾ فائدو ملڻ لڳو هو ته ڪن کي جائدادون ۽ جاگيرون ملڻ لڳيون هيون. هڪڙن جي جائدادن ۽ جاگيرون کي ڏسي، ٻيا انهن جي ٽنگ چڪڻ ۾ مصروف هئا. اڳي مغلن کي سڱ ڏيڻ گناهه کان گهٽ نه هو، ۽ هاڻ ڌام ڌوم سان سڱ ڏنا ويندا هئا. مدرسن جا ڪيترائي عالم سنڌي ۽ مدرسان فارسي ۽ شاعري ڪرڻ لڳا هئا، ۽ اهڙيون محفلون مڃڻ لڳيون هيون، جتي فارسي شاعريءَ جو داد حاصل ڪرڻ لاءِ شب ڏنا ويندا هئا. امير جي دربار تائين رسائي حاصل ڪرڻ چڻ ته هڪ ڪاروبار ٿي ويو هو، ۽ چڱا ڏسڻا وائسٽا ماڻهو ڪنهن مغل جي دوستيءَ جو دم ڀرڻ لاءِ دعوتون جهليندا هئا. پنهنجي اولاد کي فارسيءَ جي تعليم ڏيارڻ لاءِ دهلي ۽ آگري موڪليندا هئا ته جتي مغلن جي دربارين ۾ ڪا نوڪري ملي وڃي. ٽيهن سالن ۾ سنڌي ماڻهن جو بفسو ٿي بدلاجي رهيو هو: هاڻ آزاديءَ ۽ غلاميءَ جي گالھ ڪنهن به ڪرڻ نه ٿي گهري. هاڻ جيڪڏهن ڪنهن ارڙي ازبڪ ماڻهوءَ سنڌ جي گالھ ٿي ڪئي ته هن کي اهو چئي چپ ۽ ڪرائي وٺي ته سنڌ هئا اسلامي سلطنت جو هڪ حصو هئي، ان جي آزاديءَ جي گالھ ڪرڻ اسلام جي خلاف آهي. سنڌ ته باب الاسلام هئي، ۽ هاڻ مٿس سڄن سڄن مومن جي حڪومت هئي. انهن جي مخالفن تي اسلامي تعزيرون لڳنديون ۽ ڪن اها سزا ملندي هڪ، ٻي مرند هڪ، ۽ ڪي ماڻهو قاهيون چڙهندا رهيا، اهي وعظ ۽ بدعتا رهيا، ۽ ڪنڊ هيٺ ڪري، ڪلما پڙهندا، چڙوچڙ ۽ بدعتا اندر سنڌ ۾ مغلن جا ڪڪ، مغل ۽ اسلامي سلطنت جي نالي تي، هر شيءِ ڦٽائڻ جو ڪاروبار ڪري رهيا هئا. ڪنهن وٽ ڪو پلو وهڻ ڏٺائون ته شهشاهه جي اصطبل جي نالي ۾ اهو وهڻ نه صحت نه ويست ٿان به آڳوڻو. امير ڏکيندار کي عامل امير ۽ شهشاهه جي نالي تي مٿ، چوٽ ۽ ڏهاڻي ڏيئي بي پٺي ساڳي

گهاله زمين سڌ ۾ هئي؛ فصلن جي راس ملندو هو ته عاملن جا عملدار اچي سرحدن ۽ ٻيڙي شهنشاهه جي نالي تي، چوڻن پئي اٿس. جي ۽ ڏهون حصو عاملن جي نالي ڏيئي وٺندا هئا. ماڻهن ان آڀائين کان پوءِ پري ڇڏي هئي. مالوڻ ماڻهن مال رکڻ ڇڏي ڏنو هو. ايترو آڀائيندا هئا جو پنهنجي ٻچن جو قوت ٿئي ۽ باقي وڪڙي، ڪو وڪڙ وٺي سگهن. ٽيهن سالن ۾ ڀليون زمينون ڀڳ ٿي ويون هيون. اٽل جاگيرن تي فصل ڀلا ٿيندا هئا، مال به مٽا هوندا هئا. هٿر هاريءَ کي ڪاٺڻ جيترو ان ملندو هو. مال سنڀاليندڙ کي سال جو قوت ملندو هو. هزارين زمينن جي مالڪن مغل حاڪمن کي پنهنجون زمينون ڀڳڙن مٿ تي وڪڙي ڇڏيون هيون، ۽ پاڻ هٿر هاري ٿي ويهي رهيا. ٽيهن سالن اندر هر ٽئين سال اهڙو ڏڪر ٿي پيو جو الله پوءِ پاڻ ڏي. هزارين ڪٽنب ڪڇ، ڪاٺياواڙ، جيسلمير، مٿان ويندي ڏکڻ تائين لڏي ويا. جنهن وطن ۾ سڪ نه هجي، سو وطن ٿي گهوريو. - اها هڪ عام چوڻي ٿي وئي. ان جي برعڪس مغلن جا ڪٽنب اچي لهندا هئا. شهنشاهه جي درٻار ۾ سفارشون ۽ رشوتون هلنديون هيون ته سڌ ۾ ڪا ننڍي وڏي نوڪري ملي. بچن سالن اندر ڏنل رشوت کان هزارين دفعا وڌيڪ مال متاع گڏ ڪري دهلي، آگري، لاهور موٽندا هئا. ڪي ته زمينون حريد ڪري زميندار بڻجي ويهي رهندا هئا. سڌ جو هاري سڀ کان سسو بوندو هو. سڌ جو پورهيت به سڀ کان سسو؛ مار موچڙو ڪر نه ڪم ۾ ڪاڌو. اها گهالهه دهليءَ تائين مشهور هئي ته سڌي فقط موچڙي سان سڌا آهن!

سڌ جي صورت ٿي بداعجي وڃي؛ سڌ جا مڙها ملوڪ شهر ۽ گورن ويران ٿيندا ويا. ڀلا شهرن ۽ گورن سان ڪنهن کي محبت هجي نه سندن اردو به ڪنهن کي هجي. سڌ ملا ڪرڻا بند ٿيندا ويا. ڪاٺڻ وڃائڻ فقط درٻاري ۾ اٿس ته اٿس مجبور ٿي ويو. نالڪ ۽ ڀڳنن فوائڻ جو شڪار ٿينديون ويون. ماڻهن به ان مڙها محبت موڪلائيندي وڃي.

سانوڻ اهو سڀ ڪجهه سوچندي نٿي پهتو هو. نٿي ۾ هونئن ته هو چاچي علوءَ جي مسافرخاني ۾ اچي ترسندو هو. چاچو علو ۾ ۵۰۰ روپيا وٺي وڃي رهيو هو ته رڳو سوڍي جا ڳڻ ڪٽيندو هو، سڌ جي ڪا ڳالهه ڳجهارتن جي انداز ۾ ڪندو هو، ۽ پوءِ روڻ ۾ اچي بوندو هو. مرحبات مري ويو، پر ڪنهن ارغون ترخان يا مغل کي مسافرخاني ۾ ترسڻ نه ڏيندو هو — پر سندس مرڻ کانپوءِ سندس نينگر بلاول مسافرخاني کي رڳو رورگار جو وسلو ڪري ڪم آڻيندو هو. سانوڻ لاءِ پوءِ به سڀني کي ڪا خاص آنسبت هئي. هرڪو کيس ڏسي چڻا ڪن ٿي اڪن ۾ چوندو هو ته سوڍي ۽ سگهار وارن جو چوڪرو آهي! اڄ اهو چوڪرو پاڻ اچي اٿروڻ نٿو هون، پر مسافرخاني ۾ ڪم آڻي عزت ملندي هئي. امت مسافرخاني ۾ مغلن جو به مٿو مل هوندو هو جيڪي ڪنن ڪٽڻ ڪجهي اچي رات جا چار پهر ڪاٽيندا هئا. علوءَ جي مسافرخاني جي اچي ماڻي به مشهور هوندي هئي. ڪو هڪڙو نرو اهو منڍ پي ويو، سو وري پيرو نه پيچندو!

پر سانوڻ اتي نه ترسيو. رڳو بلاول کي پنهنجي گهوڙيءَ جي ڀارت ڪري ويو. بلاول ڪمٽ ڪري وٺي حڏن ڪٽڻ ۾ داخل ٿيو، تڏهن ڪمٽ پنهنجي مالڪ بنان اهڙي بي چين بي وٺي جو جهل ٿي نه پئي ڏي. سانوڻ جيڪڏهن خود اچي کيس ٽپڪي ڏيئي تورو نه ڏئي ويو، تيڪن سنج لاهڻ نه ڏنائين. سانوڻ درياهه جو ڪپ ڏيندو، ترخانن جي محلي ۾ داخل ٿيو. ان محلي ۾ هڪڙو به سڌي گهر نه هو. يا ترخانن ۽ ارغون سپاهي رهندا هئا جن جا نيا نيا ڪشادا گهر هڪ ٻئي سان ڀيٽ ٿيڻ لڳا هئا، يا انهن کان اڳتي مغل عاملن جون حويليون هيون. انهن کان به اڳتي اصل سردارن جون چؤحويليون هيون. اهي چؤحويليون دراصل چئن حويلن کي گهڙي ٺاهيون ويون هيون: ڪڙي سردارن خانبهه ۽ راجپوتن، ٽين مهمان خانو ۽ چوٿين چوٽيانو جي محافظ، چوٿين ۽ حوالدار رهندا هئا. اهي حويليون اصل ۾ ارغون ۽ ترخان سردارن

حون همون ۽ حڏن سنڌ اڪيري سلطنت ۾ لڏي وئي، تنهن
 ارغون ۽ ترحان رفته رفته جدا ڪيون هٿ ڪري سنڌ جي مختلف
 صلعن ۾ آباد ٿيا. فقط غريب سماجي رجحان وٽاسي مغل لشڪر
 ۾ شامل ٿي ويا. اهي اڪثر رات جو چورين ڪندا هئا، ٻاچندو خان
 ۽ ملائدا هئا. مغل سامان ۽ سردارن لاءِ ڪنڊون ۽ غلامن کي ڦاسائي
 ٿيندا هئا. ڪالهه جا حاڪم اڄ جا پڙوا ۽ دادا گير بڻجي ويا هئا!
 سانوڻ هيڏانهن هوڏانهن ٺهاريون، هڪڙي گهر اڳيان اچي

ٻي رهيو. ڪڙو ڪڙو ڪاٺن بدران، هن هڪڙي سڀني وڃائي، جن
 ته ڪو لنگهڙو پکي پنهنجي ولر کي آواز ڏيندو هجي. گهڙي ڪن
 گذري ته هڪڙي بوڙهي شخص دروازي مان منهن ڪڍيو ۽ سانوڻ
 کي ڏسي هڪدم دروازو کولي ڇڏيائين. بوڙهي شخص سانوڻ کي
 ڏسي ڪجهه اهڙي ڏيکائي ڏني، جن ورهن جي واقفيت هجس.
 سندس وات مان ڪي انگوريءَ جي ڌڻ پئي آئي. سانوڻ کيس
 ڪٿيڪاريو ته ڪونه ۽ رڳو ايترو چيائين ته ”ارسلان بيگ آهي؟“
 ”تنهنجي لاءِ نه هجي ته نه حاضر ٿي ويندو. تون اندر نه اچ،

ٻاهر ڇو بيهو آهن؟“

سانوڻ اندر هليو آيو. اندر گهرن مان ڪيئي انگوريءَ جي
 سند سانوڻ جي ذهن ۾ ڇڙ پيدا ڪرڻ لڳي. دالان لپي، ورائي
 جي چارن واري دروازي کان اندر ڌوڪندو ويو. ورائي جي
 سامهون ٿي به دروازا هئا. هڪڙي دروازي سڄهان دارونءَ جي
 پاس ۾ هئا. اچي رهيا هئا. ان دروازي کي ڇڏي، سانوڻ ٻئي
 دروازي کي ڌڪو ڏنو.

سامهون هڪ ٺلهو ۽ ٻيو شخص ان اسل هو، ۽ هڪڙو
 ڪپرو چوڪرو سندس هٿ ۾ اسل هو. ساڻهون ٻئي ٿي اچي انگوري
 بلوري صراحيءَ ۾ لٽ هئي، ۽ هڪڙو ڪپرو ٻئي ٿي رکيل هو.
 سانوڻ کي ڏسي ڪپرو چوڪرو چر ٻئي ٿي ويو ۽ ڪٿ کان
 لپي، ڪوريش ڪري هٿ ٻڌي ٻي رهيو. لٽيل شخص به اتي
 رهيو.

”سردار خان، تون ڪهڙن؟ ماڻهو موڪلڻ ها ته مان پاڻ
اچي حاضر ٿيان ها. ڀلا ڪا انگوري پئڻدين؟ سهه تاري آهي.
هان من، سردار خان لاءِ به جام ٺاهه!“

”نه ارسلان بيگ، انگوريءَ لاءِ وقت ڪونه آهي. هي آيو
هٿس، سوچيم ته توسان حساب ڪتاب ڪندو وڃان!“

”سردار خان، حساب ڪتاب ته اڳئين دفعي ڪيو هو سمن.
ان کانپوءِ حرام جو آڻهه ٻاهر به چريو هجان....“ ارسلان بيگ جو
سهن لهي ويو. هن جي شهرن ۾ هلڪي لڙڙش اچي وئي هئي.
سلس منهن جي سرخي پملاڻ ۾ بدلجڻ لڳي هئي.

”ارسلان، مون توکي چيو هو ته مغل سردارن، ترخان
جا گيردارن تي تنهنجو حق آهي، پر جهڪڻ ڪونه سڏي گهر
يا گهوٽ تي ڌاڙو هڻيو اتي ته پوءِ پاڻ ٿو جهڙن.... پر ياد رهي ٿو ته
منهنجي صلاح تي نه هلين....“

ارسلان بيگ هاڻ ته ٻنهي ڏڪڻ لڳو: جهڙو مڙس هو، اوتري
سجھس رقائبي اچي وئي. ويتر جو سانوڻ خنجر جي دستي ۾ هٿ
وڌو ته هن جي حالت غير ٿي وئي. ڏڪندڙ آواز ۾ چيائين: ”مون
تي قسم آهي الله ۽ پنج تن پاڪ جو مون ان ڏينهن کانپوءِ وري
ڪنهن سڏي ڪو نالو نه ورتو آهي.... تون ۽ مون تي اعسر
ڪر....“

سانوڻ ڪا گهڙي خنجر جي منڍي تي هٿ ڦيريندو رهيو
جڏهن ته فاصلو نه پئي ڪري سگهيو. پوءِ ڌيرج سان چيائين: ”مڊرل
جوڏهن تي وسجهر ڪي وسن ۽ ڀاڙو لڳو هو، سو عمرن جو گهوٽ
آهي، درياهه جي ٻيهه ڪپ تي. اتي ڪي ترخان پٺيون ٻڏي ناز
هڻي ويا، ۽ ڪڙي نڪر نه ڏاڻ ساڻ ڏٺي ويا آهن....“

”قسم آهي مران جو، مون تي ڪا حيرت ڪانهي.... ۽ مون تي
حيرت آهي، مون کي ته ننگرين جو شوق ٿي ڪونهي....“ ارسلان
بيگ هاڻ ٻنهي سهڪڻي رهيو هو. داروڻ ۽ ڪو سو ٺهڻ جي باوجود
هن جي زبان ٻائي ٿيندي وئي.

”مون کي اعصار تڏهن ايندو جڏهن ڏاڙو اهي ڏيندين. هئا ترخان يا ارغون، تنهن جي پڪ اٿس. ممڪن آهي ته ڪو مغل به سڻ ڏجن.... ننگري سورهن سترهن ورهين جي آهي، نالو نوري ايس....“ سائون اهڙي انداز ۾ چيو جنهن ۾ ڌڙڪي سان لڏ ڪٽڻ به شامل هو. ائين ٻئي ڀاڱي ۾ لفظن ڏان وڌيڪ سائون جي آئين ۾ ڪجهه هو جنهن ارسلان بيگ جي بدن ۾ ڌڪڻي وجهي ڇڏي هئي.

ارسلان بيگ ڪجهه سامت جو سام ڪيو ۽ چيو ٿين، ”چسو خاني جي مهتم کان يا پڇون. ارغون يا ترخان هوندا ته ضرور مال هٿ ڪڍي آيا هوندا ۽ جو ڪهڙي هوندا آهن..... چوڏهن تاريخ تي چيو ته..... ڀلا تون ويهه، ته آڻي بي بو اچان..... پر تهن ڪڏهن انگورن پين ته حجاب نه ڪجانءِ....“

سائون رڳو ڪمڌ ڏوڻ ڪئي، ۽ موري تي ويهي رهيو. ارسلان بيگ اتان نڪري پاسي واري ڪمري ۾ لنگهي ويو. ان ڪمري جو در ڪليو ته ماڻهن جو شور، ٺهڪڻ، گارڻ ۽ النين جي گڏيل گهمسان جو آواز اچڻ لڳو پر وري ڪوئي جو در بند ٿيو ته آواز به بند ٿي ويا.

ٿوري دير کان پوءِ ارسلان بيگ، ڪري سهرڙي سسري ارغون سان گڏ وري اندر آيو. ان شخص جي خاص ڳالهه سس سهرڙي هئا، جيڪي ايڏا وڏا هئا، جو ڏاڙهيءَ کان ٻاهر ڪري آيا. هئا ۽ ڏاڙهي به قلبن کان شهرن تائين، ۽ شهرن کان هٿ اٿس ڪو بهل هئي جو ڏاڙهيءَ جا وار به شهرن جو حصو بڻجي ويا هئا. هن اسدي شرط اچي سائون جي هٿ ڏنو، ۽ انهن سان ڪري پاسي تي پهتي رهيو. ارسلان بيگ پاڻ به ٺٽ تي اچي پهتي رهيو، ۽ جهڙي آواز ۾ چيائين، ”شاهه خان، مون تي ڪهڙو ڏاڙهو سردار خان کي سربسوا احوال ڪري پڙهائين....“

شاهه خان جي ڏاڙهو به ڪري شهرن تي هٿ لڌندي چيو: ”برابر، پندرهن تاريخ به ترخان ۽ هٿ مغل سامي ڪافي مال کڻي

تو کي انڪار ڪونه ڪندس!

سانوڻ جي مهن جي مرڪن ڇڻ وڌيڪ ويڪري ٿي وئي:
 ”نه پوءِ اڄ رات فصر بنگ جي حويلي ۽ ٽي ڌارو لهندو، ۽ اٺس
 لهندو ڇڻ ميس ڌارو هنيو آهي... اوهان کي ڪهڙو مال هٿ آهي،
 سو اڏڻ جو هن پيري اسان جو حصو به توهان کي آيو. اهي ٻانهن
 آڻن ٿي ڪٿي ويندس.“

ارسلان بنگ جي مهن تي به مرڪن اچي ويئي. ٻئي جي
 شهر اندر مغلن جي ويس ۾ ٿاڙي جا هن گهڻائي خواب لڌا هئا، پر
 سانوڻ جي ڀڄ ۽ حصي جي خيال کان هن کي همڪ نه ٿي ٿي.
 فصر بنگ خود به وڏو ڌاڙيل هو، ۽ سندس حويلي سڌن کان ليل
 مال سان ڏٺي ٿي هوندي. اهو سمورو مال، بنان سانوڻ جي حصي
 جي، هن کي ٻه ٽي سال ڌاڙا هڻڻ کان بچائي ڇڏيندو. اهي سمورا
 سڀ ڪم هوندي، هن مرڪي چيو: ”مردار خان، توهان سر لڳي!“
 ... ۽ پوءِ گڇ دير هو ان ٿاڙي جي رٿابندي ڪندا رهيا. *

حدّهن کان رسم ڊيگ فٽاري نٿي جو عامل بڻجي آيو هو،
 تڏهن کان ٿئي ۾ چڻ راڪس گهمي وڌو هو. سنڌي ته سنڌي پير
 ارغون ۽ ترخان به ڪا رات سڪ سان نه سٿا هئا. رستم ڊيگ کان
 اڳي سندس شهرت نٿي پھتي هئي: ملتان ۾ هن جيڪي ڪسي
 ڪيا هئا، اهي خبرون چارون ماڻهن رڳو افواهن طور ٻڌيون هيون.
 پر نٿي پهچڻ کان اڳ ۾، ماديءَ وارا هر محلي ۾ وڙ وڙ ڪري
 پڙهو ڏيندا ويا ته آئيندي شهر ۾ سواءِ مغلن جي، ڪوبه گهوڙي تي
 سواري ڪونه ڪندو؛ ڪوبه ماڻهو مغلن سان، اڳواٽ اجازت کان
 سواءِ، مخاطب ٿيڻ جي ڪوشش نه ڪندو؛ مغلن جي حرمن جي
 ڏولي لنگهڻ وقت، هر ڪو ماڻهو ڪٿهه ڪري ڏيندو؛ سندن
 کانسواءِ ڪوبه پنهنجي زائنائش لاءِ ڏولي استعمال نه ڪندو؛ ڪو
 دڪاندار مغلن سان شين جي خريداريءَ وقت قيمت تي تڪرار نه
 ڪندو، ۽ جيڪا قيمت مغل ڏيندا، سا خروشي سان قبول ڪندو؛
 نٿي کان به اهران ڪوبه ماڻهو شهر ۾ داخل ٿيندو ته مقرر ڪيل
 چوڪن تي پنهنجي سڃاڻپ ڪرائيندو ۽ پنهنجي ترس جو عهد به
 ڪيل وقت درج ڪرائيندو؛ ڪوبه ماڻهو عامل جي منظوريءَ کان
 سواءِ، سانجهيءَ ڪانڊيءَ اوڻ-ق ڪاٺيل نه رکندو؛ سڀي مدرسن ۾
 فارسي تعليم لازمي ٿيندي ۽ هر مدرسي جو مهم ان جو پابند هوندو
 ته ڪوبه نئون معلم رکڻ کان اڳ، عامل جو احارنامو حاصل
 ڪري؛ هر دڪانچي جوان، هر پيش انداز، هر ڊيگ مغل، ارغون يا
 ترخان هوندو، يا عامل جي منظوري حاصل ڪيل هوندو؛ شادي ۽
 حتمي ۽ کانسواءِ ڪسي به ڏهن ڏان وڌيڪ ماڻهو گڏ نه ٿيندا.....
 اهڙن حڪمن سان کڏو کڏ وڌاري ۽ سازشن جي اطلاع

شام ٿيندي هئي ته مغل سپاهين جا ٽولا مڃان ۾ ڪاهي
 بوندا هئا. ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ماڻهو ملن ته چڻ ٻيگهي مڃي وين.
 هن کي بيعزتو ڪري، جيڪي ڪجهه گمدي ۾ هونديس، سو ڦري
 گهر روانو ڪندس. ڪڏهن ڪڏهن ته ڪا ڍنگ، ڪا ڍنگري يا
 سڪو وٺين ته اهو به ڦريندي ويرم نه ڪندا. ڇهه ڪڏهن ڪا هم
 حاصل نه ٿين ته کيس ماريندا ڪٽيندا چونڪي ۽ ٽي وٺي ويندا. ۽
 تسين ان جي جان نه ڇڏيندا، جيئن سندس ڪي واهرو وري،
 ڪجهه ڏٺي سندس جند نه ڇڏائيندا. ايت ارغون، ترخان يا دهلي،
 آگري، فتح پور ۽ ٻين هنڌن کان آيل ماڻهو، جيڪي فرفر فارسي
 ڳالهائيندا هئا، تن کي هٿ نه لائيندا هئا، متان ڪو حڪومت جو
 ماڻهو هجي ۽ دابهن وڃي دهلي يا آگري پهچي.

جيڪڏهن ڪو راءِ ويدو وانهو نه ملين، ۽ سپاهين جو
 کيسو گرم نه ٿيو ته هن هڪ اهرو طرفو اڇار ڪيو، جنهن ماڻهن
 ۾ هڪ اڃاڻو خسوف وجهي ڇڏيو: بيگاه وقت ۾ ڪنهن در تي
 کڙڪيو ڪري، پاڻ لڪي بهي رهندا هئا: اندران ڪنهن ڪڙو
 کولي، ٻاهر نهاريو ته جهٽ ڏٺي، کس چڪي ٻاهر ڪندا هئا، ۽
 ڪا هم ڪا تم، ڏڪن ٻجن جو وسڪارو لائي ڏيڍا هئا هن جي
 رڙين تي اوزي پاڙي جا مڙس ماڻهو ٻاهر ڏڪريدا هئا ته مغل سڀني
 اهڙي ڏيکائي ڏيندا هئا چڻ ته ان همراه پاڻ مغل سان ڪونس شروع
 ڪئي هئي. جيڪڏهن اها چال ڪامياب نه ٿيندي هئي ته ڇو نه
 هئا ته هن مغلن، مغل شهشاهه يا عامل کي گاريون بي ڏيون، ان
 ڪري هن کي چونڪي ۽ وٺي ويندا. چونڪي تي وڃڻ معنيٰ وٺڻ
 ۾ موچڙو، سو پاڙي جا چڱا مڙس، ڪجهه سو ٽريون يا ٽريون
 پيش ڪري همراه جي جان ڇڏيندا هئا!

هڪ طرف عام ماڻهن سان اهو ويل هو، ٻئي طرف سڀني
 جي آس پاس ماڻهن جا هجور بوندا هئا. ماڻهو ڏو ارغون، برمن،
 مغل يا هنداري هئا، پر ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ سڀني ماڻهو به هوندو هو،
 جيڪو نا ته شاهي حڪومت جو ڪو اهلڪار هو يا ڪنهن ارغون،

ترخان يا مغل جو دوست ڀاءُ اندر رباب جي ڌن تي گهرو ساقی
 سجندا، سجندا، انڪور ٿيا، ڇا ڄام نهي - خدا ويندا هئا، ۽ سڌي
 ٿر اچي ڪي ڪيئي کان اڳ ٿي، ڏهن ڀاڱن ڏانهن موهه ڪري ڏاڏ
 حرفتون هلائيندا هئا، ڪيترن ساقی خانن ۾ اندر جاءِ نه هئي ته رسي
 تي موزا ڪياري ٿي، ساقين ۽ انگورين جا شوقين ويهي پاڻ ۾
 ڪچهريون ڪندا هئا، ۽ جيئن ئي ڪو ساقی ڄام کڻي ايندو ته
 کيس ٻاڪر پائڻ، چمي ڏيڻ، يا چهدي هڻڻ لاءِ پاڻ ۾ الجھيل لڳندا
 هئا. اڪثر ساقی خانن ۾ روزانو ساقين تان چهڙا سجندا هئا، ۽ خنجرن
 جي مقابلي ۾ به ٿي قتل ضرور ٿيندا هئا. ڪن ساقی خانن ۾ جوا نه
 هئدي هئي، پر جوا خانن ۾ فقط اهي اندر وڃي سگهندا هئا جن کي
 ساقی خانن جي مالڪ يا ڪنهن وڏي عملدار جي اجازت مليل هوندي
 هئي. انهن جوا خانن ۾ اڪثر ائين ٿيندو هو ته ڪو ارغون يا ترخان
 يا مغل سڀڪجهه هارائي ويهندو هو ۽ جوارين جو فرض نه ڏيئي
 سگھڻ تي پنهنجي خان وڃائي ويهندو هو. هڪڙي ئي ڏک سان
 سدس آندا گجيون ڪڍي، ٿڳوٽا ڪري، رستي تي ڇڏي ويندا
 هئا. حنان صبح جو نا ته سدس وارث لاش کڻي ويندا هئا يا وري
 سرڪاري سپاهي کيس کڻائي ويندا هئا.

جڏهن ماڻهن ۾ ڊپ ۽ هراس انهن تي پهچي ويو، تڏهن
 وري ڌاڙا لڳڻ شروع ٿيا. نماشام مهل، ٻنن ٻڌل ڏهاڙو ڪن
 لهو ريسوار ڪنهن ڪوٺي ۾، حويلي ۽ ٻيا گهر تي حملي آور نه ڏا
 هئا ۽ ديسداسي ماري ڦري، الهه تلهه لڏي هئا، ويندا هئا، ڪڏهن
 ڪڏهن ننڍي پسي زانمان تي نظر پئڻ ته اها به زوريءَ کڻي ويندا
 هئا. اڌ ڌاڙا ارغون، ترخان، سيدن يا مغلن جي مڃاڻ ۾ لڳندا
 هئا. سڌي جي، جان ۾ ورائي ۽ و ڌارو لڏندو هو. مغل سپاهين اهو
 احوال سڻ ۽ رڻ ڇڏيو ته اهي ڌاڙا سڌون چوڻولو، ٻو هئي، اڪري
 سڌين جي گهرن يا حويلن تي ڌاڙا لڏي، وڃي ڏاڙا، درحقيقت سڌين
 جي گهرن تي ڌاڙا اٽڪري ڪونه ڏن لڏيا جو سڌين ۾ دولت مند
 خاندان هئا وري وڃي نچيا هئا. سڌي گهڻو ڪري هٿ ڪار بکر،

ڪمي ڪاسي، هٿ وائڻا هئا، ڄمڪي نه هجي گذر ستر ۾ پورا
هئا! اڪثر دولتمند ماڻهو ارغون ۽ ترخانن جي دور ۾ ئي لڏي
ڪڇ، ڪنڊهه وار، جمسلمر ۽ گجرات ڏانهن هليا ويا هئا، ڄمڪي
هئا هئا، تن ٻن وٽ مغل سپاهي بگهاردار رڪي ڇڏيا هئا، اڪري
من ڌارو هٿي ممڪن ئي نه هو.

پر خوف ۽ هراس ۾ ئي اهو ماحول بدلايو آهي جنهن
۾ هڪ طرف اڻوڻهن جي بازار گرم ٿيندي آهي، ۽ ٻئي طرف شهنشاهه کي
کڻي جاوا ڪرڻ جو موقعو ملندو آهي، ۽ ٽين طرف ڪمزور حڪومت
کي پنهنجا ٻيا مضبوط ڪرڻ جو وقت ملي ويندو آهي. سڌي به
رفتو رفتو اهو بدلي ڪرڻ لڳا هئا ته تارا سانوڻ جي دٻي ٿي هئي.
ٻئي طرف مغل سپاهين ۽ لشڪرن کي جدا جدا ڪري اهو موقعو
ملايو ته هو هر واٽ ويدي سڌي ڪي سڌوڻ جي دٻي سان لاڳاپيل
هجن جو الزام هڻي ڪجهه روت ڇڏائي ويندا هئا، ۽ کين سڌين کي
معزيتو ڪرڻ جو به دل گهريو موقعو ملي پوندو هو. مغل حڪومت
جا پير اڃا ٻڌا ڪونه هئا. مرزا غاري ننگ جي مرڻ ڪندو
خسرو خان چرڪس هالن ۾ ويهي مرزا دٻي ۽ جي پوي مرزا عبدالعلي
جي سڌ جي تاجوشي جو اعلان ڪري ڇڏيو ۽ سندس لشڪر
آس پاس مغلن جي عملدارن کي ختم ڪندو سي ڏانهن وڌندو سي
آيو. مرزا عبدالعلي اڃا صغير هو. اڪري هن جي ناني ۾ سوزي
حڪومت خسرو خان چرڪس پاڻ سڀاڻي جي فڪر ۾ هو. جي
ڪي مغلن ۽ ارغون ترخانن ۾ چڪريون ٿي لڳيون. ٻئي ۾ ظاهر
ته مغلن جي هڪ وٽ هئي پر اندران ئي اندران ترخان ان ڏانهن
جو انتظار ڪري رهيا هئا ڇڏهن خسرو خان چرڪس سي تي ڪاهي
اڻندو ۽ هن کي وري حڪومت ڏيندي، جنهن کي هن پنهنجو
سوروثي حق تي سمجهيو. هنن سڌن تي هنن ڪجهه به ناهو.
هئا به اسان جو سب ڏنو. اسان وري به سڌ ۾ رهي، سڌي بي ويا
اهون! مغل به اوڀر ۽ ڏاربان آهن، ڄمڪي ڏهائي ۽ آگرهه کان
به حڪومت به اسان جو ته مزو مسار ٿي هتان جو آهي اسان

جي وڏن جا ڌڻا نه سڌ جي سرزمين ۾ پوريل آهن ۽ اسين به مري
 هن منيءَ ۾ دفن نه ٿا سونڌ. مغل وري سنڌي سردارن ۽ وڏين کي
 اهو سمجهڻ لڳا ته ارغونن ۽ ترخانن سندن کي اهڙي چمڪي
 ڇڏيو هو. مرزا باقيءَ جا ظلم اڃان تارا تارا هئا. مغلن سندن کي
 اهي ظلم ۽ جبر کان نجات ڏياري هئي، ۽ شاهي حڪومت هڪ
 سڌ ۽ سندن کي وڏن ويجهڻ ۽ ترقي ڪرڻ جو اوترو ٿي. موهو
 آهي جيترو ٻين صوبن ۽ صوبيدارن کي!

۽ سنڌي جڏهن جي انهن ٻن ٻڙن ۾ پيسجي رهيا هئا. هن
 خون ۽ درد يون ڪنهن سان به نه هيو: ان ڪري هنن ٿي بهي
 ترين هن ڪنهن به اعتماد ڪونه ٿي ڪيو. اهي ۽ بي اعشاريءَ جي
 وصا به. جڏهن عام بدامني، ڏهڪاءُ ۽ ڏاڍ جو واپو منڊل ڇانئو ته
 سندن کي سمجهه ۾ نه ٿي آيو ته هو ڇا ڪن، هنن جي سوچڻ جي
 قوت ٿي چڻ ته ڪيڏانهن موڪلائڻ وڃي هتي. اهي سنڌي عملدار،
 جيڪي مغل سرڪار جي نوڪريءَ ۾ هئا، سي بهمجي عملداري
 نڄائڻ ۾ ايترو بي نڪا ٿي ويا جو سندن کي پاڻ پوهي ۾ ڏيڻ کان به
 نه ٿي مزيا. مغل عامل ۽ عملدار به سندن ڪمزوري محسوس ڪري
 سازش ۽ شورش جي چاچ سنڌي عملدارن ۽ ڪامورن جي حوالي
 ڪندا هئا، ۽ سنڌي ڪامورا محض بهمجي وفاداري ۽ ڪارڪردگي
 ڏسڪارڻ لاءِ بيگناه سندن جا نالا ڏئي ڇڏيندا هئا. مغل عملدارن
 انهن کي سرائڻ ڏيڻ لاءِ قاضي به سنڌي مقرر ڪيا، ۽ اهي سڌي
 وصي جا هن وصا جي ڪرسيءَ تي وهندا هئا. تڏهن سنڌي ڏوهارس
 کي نه ٿي سگهڻ جي سڌ ڏندا هئا ۽ ارغونن ۽ ترخانن کي
 جلاوطنيءَ جي!

سادن ۾ جمڻو واداري طبع هو، سو اڳي ئي سهي جي
 ٿي: اول ته مغل سپاهين جي آڏي پري به ڪم ڪندا هئا.
 ڪالهه انهيءَ کان به چڙهي وئي ته سڌ جا وڻ ٿي ڇڏي لڏڻ
 لاءِ تيار ٿي ويندا هئا. باقي سورو ظلم ۽ جبر سڌ جي هاري ناري،
 مالوند، پورهيت، ڪمي ڪاسي، هٿ ڪارڪر يا گهوڙن تي هو.

هو آء به نه ڊري سگهندا هئا ته مان سندن ٻڌي ٺوڪار ڇڏو غلط
مطالب ورتو وڃي. امت انهن مان جوانن جو طمعو اهرو هو، حصي
اهو ظلم خاموشيءَ سان سهڻ لاءِ تيار نه هو. انهي طبعي ۾ ڪلهڻائي
مدرسن جي بنا ڪرڻ جي هئي. هن جي اکين ۾ مسيح ميل هئا، اندر
۾ ڪورا ڪاٺل هئا، ۽ سندن مات ۾ نفرت جي چوڻ پئي هئي. هن کي
رڳو ارغونن ۽ ترخانن يا مغلن ۽ ٻاهرين سان نفرت نه هئي. هن کي
پنهجن کان به نفرت هئي، جيڪي هنن جو ظلم سهندڙ نه مات هئا ۽
مغلن جي چاڪري ڪندي، پنهنجن تي ظلم ڪندا رهندا هئا. اهڙائي
حوال سانوڻ جي ٽولي ۾ شريڪ هجڻ جي شڪ ۾ بيلس تي ٺڪل
نظر ايندا هئا! *

سلطاني ساقي خانو، هونئن ته عام رواحي ساقي ڇڏيو هو پر ان
 ۾ ڪي اهڙيون ڳالهون هيون، جن جي ڪري عام سباهي ٻڌا
 ٿي ڪري ٻيا عاب ۾ آيل ارغون، ترخان يا مغل ان ماسي ڪونه
 ٿيندا هئا. ڪڙو ته اهو واحد ساقي ڄاڻو هو، جنهن ۾ ٻئي جو عامل
 ٿوري دير لاءِ دل وڌرائڻ ايندو هو، ۽ هن لاءِ خاص مسند ٺهيل
 هئي. ان کانسواءِ ٻئي جي چونڊ اميرن، ناظمن ۽ عملدارن جون،
 پنهنجي حيثيت مطابق، مسندون ٺهيل هيون، جن تي ٻيو ڪو
 ونهي نٿي سگهيو. انهن مسندن جي نگهباني ۽ مهمانداريءَ لاءِ ساقي
 نه عليحدو عليحدو مقرر ٿيل هئا؛ انهن مان ڪنهن نه ساقيءَ کي محل
 نه هئي جو ٻئي ڪنهن امير کي انگوري پيش ڪري يا هن جي ٻي
 ڪا مهمانداري ڪري. انهن مسندن ۽ ساقين لاءِ اهي امير، ماهيانو
 ڪجهه رقم ساقي خاني جي مالڪ کي گهر وٺي پهچرائي ڏيندا هئا.
 اصل ۾ اهو ساقي ڄاڻو مرزا باقيءَ جي هڪ خاص امير ۽ دوست
 شمس الدين سلطانيءَ کولايو هو. مرزا باقي ٻڌائڻ ته ان ساقي خاني ۾
 ايندو هو ۽ پنهنجي مخصوص مسند تي اچي ويهندو هو. ڇهه ٿون ۽
 ته ان ساقي خاني ۾ ملا محمد فراخي ۽ مرزا باقيءَ جي نڀ ٻڌڻواري
 هوندي هئي. ساقي خانو درياھ جي ڪناري تي هو ۽ سندس ٻين دٻار
 ۾ هڪ ڪجهو ته، خانو ۽ دروازو هو، جنهن ۾ هر وقت نه ٻه سون ته ٽي
 سون هونديون هيون ته ڪنهن امير تي اوچو حملو ٿي ته ان
 آساني ۽ حفاظت سان پهچي سگهي.

ان ساقي خاني جي هڪ راي ٻي به خاص ڳالهه هئي ته ساهيو
 پوروز جي موقعي تي زبردست جشن ملهائڻ ويندو هو، ۽ ان جشن
 جي خاص ڳالهه ڪنهن ۽ ساقين جو ساڻاڻو ٺهائڻ هوندو هو. اميرن

ڪراچي ۾ رهندا هئا. سندس جي ڏاڏي ۽ اباڻ، سندس جي ذاتي شغلن ۽ ڪم ۾ ڪم ڪندڙ هئا. مغل آمد، لاءِ د، سلطاني ساقي ڏاڏي جي وٽ، هڪ شهنشاهه ڏانڻي هئي. مغل آمد وٽ فرام ۾ ٿاڻ، دس هون، ۽ ان کي لکڻ ۾ هن کي ڪو غار محسوس نه ٿي. هو ارغوي ۽ ترخان سردارن سان دوستيون ۽ - اربون رکڻ، هن جي سياست ۾ ضروري هو. انڪري سلطاني ساقي خانو جيئن ٻيو ٿيڻ لاءِ ۽ شهنشاهه ۽ سياست جو هڪ مسئل ڏرڻو ٿيندو ويو.

سلطاني ساقي ڏاڏي جي تهذيبي ۾ قصير رنگ جي داخل ۾ سان، اتي اڳ ٿي - وجود ماڻهن ۾ اوچتو ماب چڻجي وئي. مصر، رنگ ڪري ڪنهن به ڪيڪاريو ڪونه هڪڙي ٻن همراهن رڳو ڪڏ جي توڻ سان هن جو ائين آڌرڻاءُ ڪيو ڇڻ ته هوسس اچڻ تي خوش نه ڪونه هئا، پر لاچار هن ۾ ڪم ٻيو هون، ان ڪري مجبوراً هن سان ڳالهائڻ لاءِ تيار ٿيا هئا. قصير رنگ جو شهنشاهه اها ڳالهه محسوس ڪندي ٻاڻي هئي ويو، پر هن ٻاڻ تي صاف ٻڌي، هڪ اطلسي موري تي ويهي چيو: ”مونکي ائين سڏائڻ سان اوهان نه رڳو مونکي خطري ۾ وڌو آهي، پر خود ٻڻ وڌو خطرو ڪيو آهين.“

ڪهڙيءَ لاءِ هن کي ڪنهن به جواب نه ڏنو، ۽ هن جي مهر ۾ ٽڪندا رهيا. پوءِ هڪ ٻيڙي اچي ڏانهن واري، موريان چيو: ”شاهه رخ، توڻ اسان سڀي پاران ڳالهائڻ.“

شاهه رخ جي ننڍي ڦٽ، ٻيڙيل ٻيٽ ۾ معمول ڪرڻ وڌيڪ ڏانهن اچڻ ۾ اهو نتيجو هو، جنهن مصر رنگ ٿي ڪڏي ڪڏو. هن ٻڻ سان سلوڪ تي ڪيڪا ڪاوڙ هئي، سا ڪافور ٻو ٿي، ۽ هن سان رخ ڏانهن ساڙ ٻيڙي جي ڪم ۾ ساري، انهن رهن ۾ دوري ڇڏيو. شاهه رخ سندس موري ۾ لاءِ واهي سان چڪ ڏئي ڪنهن جي آسوس ڪرڻ ۾ هٿ وڌي، چڪي ڪري ٿي ٿي ۽ هن ۽ هن جي ٿاڻ ٿي اکر سان ٿيڻدي، مصر رنگ ڏانهن

ريزي آيو. قصير بيگ نه چاهندي ته ڏسڻ لڳو. سندس ڏسڻي نه
جسوس ڪندي، شاه رخ ائين ڏيکائي ڏيئي، چڻ ته هن ان قصي
مک تي ڪهل اچي وئي هجي.

”قصير بيگ، تون اسان سڀني کي سڃاڻين ٿو. ائين نه سمجهين
ته هاڻ ترخان حڪومت ۾ نه آهن ته سمجهين طاقت نه آهي. اسان
اح نه چاهيون ته تو جهڙن کي مادي وڙهي وانگر چمپيئي سگهون...
مغل به تو کي اسان جي فهر کان بچائي نه سگهندا. انڪري اسان
تو کان حمڪي ٻڌون، تنهن جو صحيح صحيح جواب ڏيندس ته
تو بهجي حق ۾ بهر نٿو.“

قصير بيگ ڪچهري جي خبري بته لفظن کان وڌيڪ شاه رخ
جي بي پرواهي ۽ هن کي احساس ڏياريو ته هن حمڪه هڪرو لفظ
نه غلط وات مان ڪريو ته شاه رخ خنجر سان سندس سسي ڪسي
چڏيندو. هن جي واٽ مان هڪڙي رڳو لفظ ”جي!“ نڪيو.

شاه رخ بهمجي خنجر جي ور سان ڪم ڏندي وري چيو:
”اسان کي اها خبر آهي ته تو ڌارا هڻي گهڙوئي مل گڏ ڪيو
آهي، ۽ مغل اميرن کي رسوتون پهچائي، تونسي خاني جي عملداري
هٿ ڪئي آهي. اها عملداري ڪهڙي ڪم جي، حمڪه ڏهن ٽيون
بههجن کي ڪم نه اچي سگهين — ڪنهن؟“ وري به قصير بيگ جي
واٽن لفظ ”جي“ نڪيو.

”مناس، اسان کي توهان اهائي اميد هئي.“ شاه رخ جي
انهجي ۾ ريزي اچي وئي.

”اوهين جيڪو حڪم ڪندو تنهن جي پوڻواري ٿيندي.“
قصير بيگ ڪجهه همت ڪندي چيو.

”ته پوءِ اسان جي چوڻ تي هڪرو بهو ڌاڙو هڻو پوندئي!“
”جي؟“

”ها، سڀائي هڪڙو مغل خٿو، حضور مرزا غازي مڪي
مرحوم و معبود جي اهل و عيال، ۽ مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان
چرڪس کي گرفتاري ۽ هيٺ، آگري وٺي ويندو. سندس سان گڏ“

سڌ سڌ لاءِ ڇهه سو ٿرڻون ڏا ٿرڻون ۽ ڊاڪ ڊرهم پڻ آهن.
ڌاڙي رهي ٿو ۽ تنهنجا همراھ سڌن وانگر، سڌي پوشاڪن م
سرن پڻ هوندا، ڪو مال مٿي ۽ سڌي هٿ اچي، سا اوهان جي
حصو ۾ ڏي اسان جي حوالي ۾ ڏا! مغل لشڪري سمجهندا ته
سڌن پوريش ڪري رات جو ڏٺو آهي، تنهنجي ٿولي تي ڪنهن کي
ڏنگ نه ٿيندو!

”پر، مغل لشڪرن سان وڙهڻ موٽ کي دعوت ڏيڻ آهي،
۽ تنهن کانسواءِ مون وٽ ايترا ماڻهو نه ڪونهن!“ قصير بيگ کي
هٿ ڏيئي ڏيپ اچي وڙايو. هن جي پيشي ۾ ڪيترائي
لشڪري هئا، اهي ڪڏهن به هن مغل لشڪرن سان نه وڙهندا،
تنهن جي هن کي پڪ هئي.

مرزا شاه رخ ڇڻ ته هن جي حملي کي پروڙي ورتو، ۽
ذبح سان ڇڏي: ”ڌاڙي م هن ڏي تنهنجي مغل ساٿين سان اسان
جا سڻ ڪر چويه سوار توهان هوندا، قيدين جي سڀال ۽ هن کي
اسان وٽ پهچائڻ هن جي ذميداري ٿيندي، باقي مال مٿي اوهان
ڏئي وڃجو.“

”ڪڏهن ڪنهن مغل موٽ کي ڪر ترخانن کي سڃاڻي
ڏي ته ٿو...؟“ قصير بيگ ڊڄندي ڊڄندي اعتراض ڪيو.
”اسان کي ڏس آهي ته تون ايترو احمق نه آهين...“ شاه
رخ جي آواز ۾ وري سختي اچي وئي.

”۽ هاڻ ڏاڪ، ڪنهن سڌي ڪم ۽ ٻيءَ ۽ حفاظت سان
اسان وٽ پهچي، تيسين تنهنجا پٽي پٽ، پٽن بيگ ۽ مظهر بيگ
— تنهنجي سڌي ڪر ڏورتي ۽ هن ڏا! اسان جي حفاظت م
رهندا!“

قصير بيگ جي دل ۾ چٽڪ پئجي ويو. پهرئين لاءِ هن جي
دل ۾ اهو جمال آيو هو ته هو سرڪسي ڪا به مغل غلام رسر بيگ
يا ديوان معورتي سان ڪري، ان ڪري هن جي ويندو ۽ ساڳئي
وقت انعام ڪرايو جو به حيدر ڏيڏو. هن غافل ٿي، هن جون سڀا

ساقيءَ سان ڪجهه دٻر اڪلائي ۽ ۾ ونڊر ڪرڻ لاءِ خلوت گاهه
ڏانهن وڌو هئس!

قصير بمگ چڻ شڪر ڪڍاريءَ مان نرس جي ڪلهن تي
مٿ رکندي چيو: ”مهرباني آغا خانءَ آءُ ڪجهه دٻر آرام ڪري
يوءَ ڪريڏس!“ *

(a)

[illegible]

ڏهون ۽ ارغون ۽ ترخان سمون، دريا جو ٻڌارو ڪرڻ لاءِ، اطلسي
 پورا ۽ مسدرون وجهڻ، ڏانڊن ۾ اچي ويهيون هيون. هوئي ٿي ته
 ارغون ۽ ترخان جوانن جي دريا جي ڪپ تي گلگشت ڪرڻ تي
 مع ڪنهن هئي، پر حڪم کان ڪن ترخان سمون ۽ ڪنهن جي غم
 جا دامن مشهور ٿيا، تڏهن کان ان پاسي وڃڻ جي ڪنهن کي نه
 مست نه مندي هئي. البت ٻيئي ٻن تي اڃا نه ماڻهن جا هجوم نظر
 ايندا هئا.

مغلن جي حڪومت آئي ته ڪنهن جون حويلون مغل اميرن
 واري ورتيون. مغلن کي شهرن سگارڻ جو شوق هو. اڪري
 هنن وري دريا جي ڪپ تي چن ۽ گلشن رکائڻ شروع ڪيا.
 ٽين سر نئون گاهه هڻائڻ تي به ڏيان ڏنائون. البت شهر جي اندر
 مغل اميرن جو خير ڪو گذر نٿو هو. اڪري شهر جي ڀڳ-ڀڳ-
 گهٽين ۽ رستن جي مرمت ڏانهن گهڻو ڌيان ڪونه ڏنائون. فادوس
 ۽ شهدادن کي ٻارڻ جو انتظام ٽين سر شروع ٿيو. پر مغل سامان
 ۽ لشڪرين جي ڏهڪار جي ڪري به ماڻهن ٻاهن ۽ درڪن تي
 وڃڻ ٿي ڇڏي ڏنو هو. ماڻهو سانجهي ٻاڳ اچڻ تي به پهر ڪن
 ۾ ئي ٻوٽڙ جي ويهي رهندا هئا.

پر حڪم مغل لشڪرن گهرن تي اچي روزي ۽ ماڻهن سان
 ڏاڍاڻون شروع ڪيون ته سڀي ۾ چوٽول ڦهلجي ويو. ڪجهه
 نجر ڪر ڪر ڪرڻ ۽ ڀڳڻ ماڻهن ڪجهه حواس جي مدد سان ان
 جو ڪو بلو ڪرڻ جو سوچيو. رت اها بهي ته آخوند صالح واري
 مدرسي ۾ ڪي چڪا رس گڏ ٿي صلاح ڪن ته ان جو ڪهڙو بلو
 ڪجي؟ آخوند صالح وارو مدرسو ٺٽي جي دل هو. جڏهن آخوند
 صالح کي ارغون پاس تي نڪتو هو تڏهن کان ته حڪم به ماڻهو
 ان مدرسي وان لنگهڻو هو، سو دل ٿي دل ۾ شوڪارا پيڻدي
 تعظيم ۾ ڪمد جهڪائي لنگهي ويٺو هو. هاڻ ان مدرسي جو مهتم
 حافظ بلال سومرو هو. هن جي به ڪو عرب ڪندو هو. خود
 ارغون ۽ مغل سردار به هن جي علم ۽ ڏاهپ جو مان ڪندا هئا.

هو صفا گوشه نشين مائھو ۽ ھو ڪنھن جي سادي راديءَ ۾
 رورڙ ۾ ٿور-ٿور ۽ ٿو ته هونئن ئي مشهور ھو. سڀني جي حامل جي
 سڀني جي راجن ۽ ان ۾ اھڙائيندو ھو. سندس فتوائن جي ھلڪ-سموڙي
 سڀني ۾ مٿي ۽ مغل موٽي ۽ ان ۾ ڪو نقص ڪري نه سگھندا ھئا.
 سڀني ۾ ڏنل مائھو، ھڪ ھڪ نبي حافظ بلال جي حجرتي
 ۾ ۽ ۽ نڪن تي ويھندا ويا. حافظ بلال نماز کان فارغ ٿي، سڀني
 ۾ ان خوش خبر عانيت ڪري پاڻ مصليٰ تي ٿي ويٺو رھيو. ھن جي
 اکين ۾ ڪو اڇاٽو غم چوڻيون ھئي رھيو ھو، ۽ دل چوندِي ۽ ھن
 جي اکين ۾ نھارڻ محال ھو ڇڻ ته ڏسندڙن کي اھو ڏس ھو ته ھن
 جي اکين ۾ اھو غم ڏسندڙ جي وجود ۾ نه گھڙي اچي. اڪثر
 مائھو سوچيندا ھئا ته حافظ بلال کي ڪھڙو غم ھو؟ ھو ڪھڙي
 گوند ۾ گرفتار ھو؟ ان سوال جو جواب حافظ بلال وٽ نه ھو.
 ھن گھڻائي پيرا چاھيو ھو ته ھن جو غم ۽ عام انسانن وانگر اکين
 جي لڙڪن ۾ ھي، ڪي قدر گھٽجي وڃي. پر ھن کي ياد نه ھو ته ھن
 جي اکين ڪڏھن رنو ھجي. جڏھن آخوند صالح جو لاش مدرسي ۾
 آندو ھئائون، تڏھن حافظ بلال سمجھيو ھو ته ھن جي دل ڦاٽي پري
 رزا ٿي. ھن جي پاسراين جي وائين مان نڪري ايندي. پر ان جي
 مدران فقط ھن جون منون پيڙجي ويون ھيون، ۽ ھن پنھنجي چپ
 تي چڪ ھڻي ڦٽي وڌو ھو. ڪو عرصو ھن ڪنھن سان ڳالھايو ۽
 نه ھو. ڪيترن اساندين ۽ شاگردن اھو به محسوس ڪيو ھو ته حافظ
 بلال نماز پڙھڻ نه ڇڏي ڏني ھئي. فجر جو دؤر ڪرڻ ۽ ڇڏي ڏنو
 ھئائين. ھڪ ٻن اساندين نماز لاءِ ڪسي چيو ھو ته ذري گھٽ ڪن
 ڇڙپ ڏئي چيو ھئائين ”نماز؟ ڇو؟ ڇا؟... ها، ها، ٻار!“
 ۽ پوءِ ھن نماز وري شروع ڪئي ھئي. شروع شروع ۾ ھن
 امامت ڪرڻ کان بيمه بھڪر ڪري ڇڏي، بلڪه باجماعت ۽
 ٽان ٿي لھرائيندو ھو. ان جو اصل سبب اھو ھو ته ۽ بھريون ٿي
 سجدو آڏو ڊگھو ٿي ويندو ھو ڇڻ ٻين سجدن ۽ رڪعتن جي ڳڻپ
 ٿي نه رھي ھئي. پر رڳو رڳو ھو پنھنجي پاڻ ۾ موٽي آيو ھو. ۽ ھندي

د. ڏاڏا رڪي ته سهره سهرسن هئا، الت هڪ ڏهه ڇڏا حوائي ۽ جي خون
مر هئا، پر انهن جوانن ۾ ڄڻ وقت کان اڳ گهٽ ٿي آئي هئي.
حافظ بلال کي پنهنجي هن دس واسن تي رحم اچڻ لڳو:
هي ويچارا پنهنجي ئي وطن ۾ ڪهڙا بي وس ۽ بيواها ٿا ٻاڙجن، ڇا
هان سنڌ جي ماڻهن جي اهاڻي تدبير آهي ته پنهنجي ئي وطن ۾ ٻڏڻ
کي ايڏا اڻاڻڪا سمجهڻ لڳن؟ سنڌ، جنهن هر ڪنهن کي محبت،
سار ۽ پاپوهه ڏني ائين ڇو بي وس بي محسوس ڪري. اهو سوچندي
ئي حافظ بلال جي اکين ۾ شخصي موٽي آئي، ۽ هن ڪمڪي ڪر
ڪري چيو: ”ڇاچا يار محمد، ڇا صلاح نسي؟“

ڇاچو يار محمد شايد نسي کان وڌيڪ سهرسن هئا، سهرسن
سهن تي عمر کان وڌيڪ تجربن جا گهٽ هئا، هن جي اچي ڏارهي ۽
۾ هڪڙو ڏهه ڪارو وار نه هو، پر تڏهن به سندس مهن ۾ ڪا اهڙي
ڏيا هئي جو ڏسندڙ جو ڏان هن جي اچي ڏارهي ۽ ڏانهن وڃڻ پدران
ان گهٽ ڏانهن ئي ويو، جيڪا هن جي اکين ۾ بي وس، هن
پنهنجا جهور هٿ، پنهنجي سهرن تي ڦرائيندي چيو: ”اب، صلاح وري
ڪهڙي پهندي؟ سڌين ۾ ڪڏهن ڪا صلاح به پئي آهي؟ انگري
نه تو وٽ انگهي آيا آهن، ته من توڻ ڪا راهه ڏس، جيڪا نسي
کي وٺي!“

حافظ بلال ڏهه سهرن جي ۽ حجاب کان ڪارو نسي وٺو.
سجھه هڪندي چيائين: ”اوھين سب مونکي وڏا آندو، اوھن جي
وڏي نظر آهي، وڏو تجربو آهي. آڏو ڏاڏا ڪهڙي راهه ڏسي سگهندس؟“
”اب، عمل سهر سان هجي ها ته آڏو ٻار سهر سان ڏاڏو
هڪان ها، پر ڪڏهن عمل ٿي ورهائو تڏهن اسن جي ان ڏاڏن ڪرڻ
ڏهلو هو. تڏهن ته ڌارين جي هٿان موچڙا ڏاندي، اچي ڏارهي
سي آهي.“ ڇاچي يار محمد اها ڪهاڻي ڪجهه ڏانهن نسي ڏيئي، پر
هڪو ڪرڻ لاءِ نسي، پر سندس آخري لفظن بلال پدران ماڻهن
کي وڌيڪ سهر نسي ڇڏيو.

”جي حڪم هجي ته آڏو ڪوشش ڪري نئين امير رحيم

ٻيگ سان ملي، مغل لشڪرين جي حراست ۾ اڪيل ٿي پڙاڏو ٿيڻ لڳو ۽ ڪو بلو ڪري وجهي!

”ابا، امير ٽنگون ٿيڻيون آهن، تڏهن ته لشڪرين جو من رڌيو آهي. امير تائين دانهن ته ڪڏهنوڪو پنجاهي اٿائون پر امير کي نه ڪا خون ۽ نڪي ليڪ — پاڻ آڪرو ته سڌي شور شون ڪن، اڪري سڌن چڪاس ضروري آهي!“ چاچو نار محمد هٿ ڪاٽڙ ۾ اچي ويو هو.

”ته ٻيو ته پهتو ٿي ڪو بلو ڪرڻو پوندو.....“ حبيب لال ڪجهه سوچيندي چيو.

”ابا خبرل، تو جهڪا ڳالهه بي ڪئي، ما ڪري ٻڌاء ته سڀ سٺ،“ چاچي نار محمد هڪ هزاره جي ڪلهي تي هٿ رکندي چيو.

خبر ملڻ بيهه سهرڙو سڀڙو هٿ ٿيو، جنهن جي منهن مان سدس عمر جي ڪا خبر نٿي ٿي. سدس شهرن ۾ ڪو اچو وار ڪونه هو. البت لوڻ وٽ وارن ۾ اچا پوڻ شروع ٿيا هئا. سدس هڪڙي ڳل تي هڪ ڊگهو گهاٽو هو، جيڪو تاري سڀر جي ڪري ائين ٿي پائيو ڄڻ ته حجر ڪس ڪو ڏئي وڌو هو ۽ رت ٿي ويو هو. سدس اکين ۽ نڪ جي ٻيهڪ انهيءَ گهاٽي جي ڪري وڌيڪ نمايان ٿي پئي هئي، ۽ خاص ڪري گهرا گهانا ڀرون سدس منهن ۾ حشمت ڀري رهيا هئا. هن جي جسر جي سهاڻپ سدس منهن مان بيهه ڪانه بي لڪڻي ۽ ائين بي پائيو ڄڻ ته ان ست تي اهو منهن نٿي ٺهڪيو.

هن گلو صاف ڪندي چيو: ”مون اها ڳالهه بي ڪئي ته هر

باري ۾ به ٿي ماڻهو سانجهي نماز ڪانه بهجهي ٻاري ۾ چوڪي ڏين، ۽ لشڪري اچن ته ٿي سڄهڻ ٿي ٻاري ۾ ڪهر اوڀري ماڻهو ٿي ٿي هو پاڻ ٿي لشڪرين جي حوالي ڪندا. ڪس سانجهي ۽ ڪنهن گشت ڪرڻ جي ضرورت ڪانه رهندي.“

”صلاح ته سڀي آهي پر لشڪري مڃندا ڪونه، هن کي

آهي سهجو ٻي ٻڌو، سي مرڳو چونڪي ۽ وارن همراهن کي ئي رڌي وٺي ويندا.....“ هڪ همراھ وڃان آواز ڏنو.

سڀني ٺوٺا ڦيرائي ان همراھ کي ڏٺو. هي همراھ به ڪرارو هو. سندس منهن سان ائين ٻڻي ٻانڻو ته ڪافي ٻيل هو. هن جي بالهه وقت ئي سندس بدن جي ٽڙڪڻي ظاهر ٿي. ڇاڇي ٻار محمد نس ڏسي چيو: ”حاجي نور محمد سچ ٿو چوي. اڃان ڪالهه سندس سهي ڇوڪرن کي لشڪري وٺي ويا، ۽ حاجي لشڪرن کي وڃي اشرفيون ڏيئي، سندن جان ڇڏائي آيو....“

حافظ بلال حاجي نور محمد کان پڇيو: ”حاجي، ٻيلا تنهنجي ڇوڪرن کي ڇو جهليائون؟ تنهنجا ڇوڪرا ته ڏاڍا سلڇا ۽ سدورا آهن.....“

”ياڻو، راءِ رسدي روزي جهڙا اندر گهر ۾ ويٺا هئا. تر تي ڏڙڪو ويو: نيدو ڇوڪرو غلِي محمد ٻاهر نڪتو ته لشڪرين جهٽ وجهي کڻي کسي ويا. ڪم، ۽ ڇوڪريو ٺٺي ٻڌائون. سندس رڌن تي وڏو ڇوڪرو صالح نڪو. ان سان به ساڳي ڪار ڪيائون— ڇي ”توهان سانوڻ جي ٻولي سان شامل بي ڌارا ٻاهرو. هلو چونڪي“ تي! ”پوءِ ته ٻنهي کي ماري ڪٽي، گهٽيندا وڌي چونڪي“ تي وٺي ويا. آڻ پڇيائون ڪڍو اتي بهس، ۽ نس منس پنج اشرفيون وٺي کڻي ڇڏيائون. پنج اشرفيون نه به پيا وٺن، پر حذر ڪن ٻڌايم ته مون وٽ ان کان وڌيڪ پئسي به ڪانهي، ڏانهن مڃيائون....“ حاجي نور محمد جو ٻي ٻي ٻڌي سمجهو، ٻي ٻي سامي ۽ گالهه ڪڍي، سهڪي ۾ پئجي ويو.

”اها حافظ، رڳو حاجي نور محمد سان اها تعدي ڪر. ڪٿي ان. هي حسد وٺو آهي، ان جو ڪڙو ڪاڻي، کيس ٻاهر سڏي، چونڪي“ تي وٺي ويا ۽ هڙ ۾ جيڪي موس، سو ڦري کڻي ڇڏيائون. سونهاري جي سڙي معصوم ڇوڪر کي به وٺي ويا ۽ حسن ڪجهه ڏيائين، ته تسن ته ٻڌائين ٿي نه نما ته ڪو ڇوڪر وٺي هو. هر ٻڙي ۾ اهڙا روز واقعا پيا ٻين، هڻ ته هٿ رهن ٿي

جھال ٿي ٻيو آهي ...

”غلام قومن سان اٿس ٿي سڌو آهي، ڀاڄا!“ حافظ لال جي لفظ ۾ سمجهه اهڙي انداز سان ڇڏي جو سڀني جي بدن ۾ سڌاءُ پئجي ويو. اهي لفظ نوان نه هئا، اهي لفظ هن پنهنجي دل ۾ محسوس ڪيا هئا، پر اهي لفظ جڏهن حافظ لال جي زبان مان ادا ٿيا ته انهن ۾ ڪري نئون معنيٰ برجي آئي، جنهن هن کي پهريون ڀيرو ان حقيقت جو احساس ڏياري، سندن بدن ۾ سڌ وڃي ويئي.

”هاڻو ابا، سچ ٻو چوڻ: غلام نه هجئون ها ته اها ڪنهن پوروئي ٿي هئا هاڻ ته ڪاروبار ڪرڻ به ڏکيو ٿي پيو آهي: ڪڪي لٽهائڻ، ميهڻ ۽ ڪٽري لڏي ويا آهن، انهن جي ملڪيتن تي ارغون، ترخان ۽ مغل زوري ۽ قضا ڪندا وڃن. امير ۽ عامل کيس غلام اڃا تائين ۽ پروانا بنا ڏين. ڪٿي ته اها آهي ته هن دڪانن ۾ حڪم جي مسواڙ پيا پريون ۽ ٻيڙهن کان اتي وٺي آهيون، اهي دڪان ۽ حڪم به ارغون، ترخان ۽ مغلن جي نالي تي آهن. حڪم وري اهو ته مسواڙون انهن نون مالڪن کي ڏيو ته ته هالي ڪريو! اهو ئي خالق ڏنو ويو آهي. اتي ڏاڏي کان ويري مل جي جاءِ ۾ مسوار ٿي ويا آهن. ويري ويو، پر هن کي هٿ ڇڏي ويو. سندن ڪوئي اڃا وڏي بازار ۾ آهي. هاڻ ان جاءِ جي ملڪيت ڪم مغل معموريءَ جي حوالن تي آهي، ۽ مسواڙ اهو ٻيو وري ويريءَ جا چوڪ ڪري ڏانهن ٿي ويا ته مرڳو ٻي عزت ٿي آيا، امير جي سندن ڪنهن درڪار ڏنو ته مٿ ڪري ويهن ته ته ان ڪريءَ تان نه کيس ايتري جاءِ ملي ها ته لڏي ويل ويريءَ جي ملڪيت آهي. ويري نه منب، مٿي نه منب ڪري ويهي رهيا. هاڻ وري مغل خالقي کي چوڻي موڪليو آهي ته مسوار وڌائي ڏي ته ته آت جاءِ سان! ڪٿي اها جاءِ نه سچ ٿي چوان نه؟“

”هاڻو ڇاڄا، مون واري جاءِ نه وٺي، پر هاڻ ته ڪنهن جي ڀيڻ ۾ آهي ته دڪان اسان کي وڃي ڏي! آڻ ٻيڙي وال ان دڪان تي ئي روڙگار وٺو ڪنهن، سو ڪنهن دڪان ڇڏين؟ امير کي

مرڻي ۽ مون ٻنهي جي وچ ۾ ڪجهه ڏينهن کان وڌيڪ ٿي غريبي آڱري
 موڪلي. انهن کان پوءِ اهو ٿيو ته ”هائڊرو“ حالت ڏٺو ڳالهه ڪندي
 اچي سڏيڪن ۾ ٻيو سڏيڪن ۾ ويٺل هڪ هٿيار ڪيس ڪلهن ۾
 لڪي ويهي، دلداري ڏئي ته ما ڪهڙي اچي اوچنگارن ۾ ٻيو.

حفظ لال ڪو منهن ڪاراجي وٺو، پر هن ان تي غصو
 ڪندي چيو: ”هائڊرو، تون سچي ٻوٽو، مغلن ۽ ارغونن ۽ ترخانن وانگر
 هٿيار ڪري ورتو آهي ته شهرن جي ملڪيتن ۽ واپار وڙهي تي
 قبضو ڪندا ويندا ته سندن حڪومت قائم رهندي. شهرن تي قبضو
 مڪمل ٿيو ته بهارن جون خودڪور سندن قبضي هيٺ اچي وينديون!“

”اها، بهارن تي ته هونئن ئي سندن قبضو آهي. زمينون به
 ته جاگيرن طور ارغونن جي ۽ مغل سردارن کي مليل آهن، يا وري
 سندن زمينن زميندارن کان ڪڍي ورتي ٿي رهيون وڃن! محصول
 ايترا آهن جو هٿي هاري ۽ ماڻهو هٿ ڪڍي وٺن ٿا ائين جو سال
 جو هٿ ڪڍي اناج کي شهرن ۾ پهچائڻ جا گهٽ ٻه سڀ هن
 جي هٿ ۾ آهن. سو بهارن جون به هائڊرو جي قبضي ۾ آهن...“
 چاچي ڏاڍو محمدمعظ لال جي ڳالهه کي ٻيڪو ڏسدي چيو.

”پر هي ڪو شهرن ۾ لشڪرين پائڻ لڳو آهي، ان جو
 ڪهڙو مقصد ٿي ٿو سگهي...“ ڪنهن هٿيار ڪيس ۾ هٿي ٿي
 مان ڳالهائيندي چيو.

”ان جا گهٽائڻي مقصد آهن: هڪڙو ته سڌي پاڻ ڪا شورش
 يا بغاوت نه ڪري سگهن. ٻيو ته سلامت به هوندا ته ڪير شورش
 جو سوچيندو؟ ٻيو ته سڌي ارغونن جا ترخانن کي شورش ۾ مدد
 نه ڪن. ٽيون ته سڌي عاقل اچي، شهرن مان لڏي وڃن ته ملڪيهون
 باهريان اندرون لاءِ حالي ٿين، واپار وڌو ته بهارن جي هٿ ۾ اچي،
 هن جو دهلي، آڱري، فتح پور ۽ ٻين هندستان شهرن مان ڳاڙهيو
 هجي، ۽ جيڪي ان ڳاڙهي جي ڪري مغل شهشاهت مان وفادار
 رهندا اچن. باقي رهندا ڪمي، ڪاسي، هٿ ڪاريگر، سي ڄمڪو
 مان باهيدا سو سڀني اکهن تي خريد ڪري، اهي بهاريان واپاري

ڏيسار موڪليندا، ٻا دهليءَ ۽ آگري جي بازارن ۾ وڪري لاءِ
موڪليندا. ظاهر آهي ته ڪارنگر ۽ ڪشمي ڪاسيءَ جو روزگار هنن
جي هٿ ۾ هوندو ته انهن تي سندن ئي حڪم هليو! ”حافظ ملال
جي آواز ۾ ٻڙاڏو بيٺا ٿيندو ويو - نذرت جو ٻڙاڏو احتجاج جو
ٻڙاڏو!

ڪا گهڙي مٿ تي وٺي، ماڻهن تي سڀني جو ساهه لڳي به
رجسٽرس سڄي اڳوڻي ان نذرت جي لٽس سندن ان احساس تي هڪڪندو
ڪري ڇڏيو. پر گهڙي ڪنوءَ ڪنهن جي کنگهڪار تي، جن سڀ
حال ۾ موٽي آيا.

”سهجي صلاح آهي ته اسين به حذر ڇڻا ڪڏهن شهر جي
عامل سان يا ڪوڏوال سان ملي، هر ماڻه لشڪرين جي لاءِ هڪ
مقرر رقم کين ڏيون. اها رقم وري ڪري ڪن بهڄائجي. لشڪرين جو
نسب ڀريو ته هو ڏاڍائي ڪرڻ ڏن ڪساندا!“ اهي لفظ هڪري
بلهي ستاري همراھ ڇڏيا، جهڙو سڀي کان سمان بت تي نه ڪڍو
ونو هو. هن جي بت بدن مان ائين بي ڏسو ڇڻ ته هو سهجي بولاه
مان پاڻ ٻيڙار هو. سندس منهن تي به بولاه جي نور چڙهيل هئي.
سندس چپ ٿلهاءِ، نڪ نسبتاً سهو هو. نور جي ڪري سندس اکيون
نڍڙيون ٿي نظر آيون، ۽ سندس پنهنجي ائين هڪدم موٽي موٽ
تي ڪاڏي، جو سندس ڀرڻ ۽ وارن ۾ تمام ٿورو فاصلو هو. حسرو هو
بلو هو، سندس آواز اوترو ئي سنهو هو، تقريباً زنانون هو. هن گهاٽه ڪي
جاري رکندي چيو: ”ڪپڙي بازار ۾ ڪجهه لشڪري ائين حذر
هئا، جو مال چڱڪاڻي هليا ويندا هئا، ۽ پوءِ هڪرو لشڪري ڪرو
سوڌڻ جي بهان سان دڪاندار سان اٽڪي پونڊو هو، ۽ سڄي بازار
جي ائين اڳيان اهو دڪاندار لشڪرين جي هان ڏاڍي مارڪاڻي،
ڪپڙو نه ڏيندو هو ته تون طور ڪٿه اشرفيون نه ڏٺيون پونديون
هئس. حذرهن اهي واقعا روز ۾ لکيا، ته سڀي ڪڏهن ڪپڙي بازار
جي چونڪيءَ جي عملدار تي ان گهاٽه تي راضي ڪيو ته سندس
چونڪيءَ جي لشڪرين لاءِ مهيني درمهي وٺه اشرفيون ڏينداسون!

اھو ڏنھن اچڻ ڪو ڏنھن، وري ڪو لشڪري ڪٽري بئزار م
ڪونه آيو آھي!

”رور، وري ڪنھن ساهيءَ جو پاڇو نه ڪپري بئزار نه
آيو آھي،“ ھڪري پئي ھمراھ ھن جي ڳالھ کي سڱو ڏنو.

”پر اھو ته ڏنگ ڏيڻ پيو؛ اڃا اھڙا نه ڪمروڙ نه سما آھيون
جو ظلم خلاف بئنگ وينا ڏيون! اڄ ھڪڙن لشڪرن کي سڱ
ڏيسون، ته سپاڻي وري پيا مڙيا!“ خالڙي چئي ڏنو.

”نه نه، ائين ڪونه ٿيندو.... اھو ته ھٿ وٺي ھن ڏي ھر
تي ھرائڻ ٿيندو! پوءِ ته ھر بئزار مان، ھر محلي مان، سڱ وٺڻ
شروع ڪندا!“ چاچي ٻار محمد مان وڃان چيو.

حافظ بلال سڀي ڏوڏ ڳالھيون ٿيندو رھيو. ھن جي منھن
تي ھڪڙو رنگ آيو بي، ھڪڙو ويو بي. ھڏھن پٺڳ جي ڳالھ تي
بحث مباحثو ھم پيو، ٿيندڙن ھن موجود مائھن تي سرسري نظر
وجھندي چيو: ”اڃا به ڪنھن ڏي ڪا تجويز ڏيئي ھجي ته ڀلي ڏي.“
ھڪري بوحوان ڪنگھڪار ڪندي سڀي جو ڏٺاڻ ٿي
ڏانھن چڪاڻو. بوحوان پڇو پڇو چھو پڇو سالن جو ئي لڳو.
سندس منھن ۾ دورھسن واري سڃي ھئي. سندس منھن ۾ چوڻ
ڪٽڪي رنگ جون ھيون چٽ ته ماھ جي ٿو ھي ڪري ڳاڙھسڙيون
بي ويون ھيون. مضبوط جسم، ڊگھو قد، ويڪرا ڪلھ، ھن ۾ ڪا
اڇاڻي اڇل بي پائڻي. ھن جي آواز ۾ ھڪ عجب گونج ھئي؛ ائين
ٿئي ٿو چٽ اٻرن مائھن جي اڳيان ڳالھائيندي آواز سندس پريءَ
جي پويان ٿي آيو.

”آءُ اوھان سڀي کان شايد سڌو آھن، اھڪري وڏن آڳوڻ
موني ڳالھائڻ ته نه ڪھڙي؛ پر ڳالھ ٿي اھڙي آھي جو جھل نه ٿي
ٿئي. مون ھل نائين مسزئي ڪري وٺي وڌن، حون ڳالھيون
ٻڌيون. ائين سو پادمان چٽ سڳو ائين سو سمجھي ته مغل جو سو
ٻا منٿ ميڙ سان ڪڇي يا پٺڳ ڏئي ھند آزاد ڪڇي. سڄي ڄمار
سندن بئڱ ڏئي گذاري آھي! يا ڪھڪائيندي، ٿيندي، نماز ٿرڻ

سان، پاڻ تان ڌارين جون ملائون واري ڇڏيون آهن، ڪڏهن اهو ڪنهن نه سوچيو آهي ته مڙس تي مقابلو ڪرڻ سان به مغلن جو ٻاڏ ڪري سگهجي ٿو....“

نوحوان پاڻ ۾ گهڻوئي ڌيرج ٻيڏا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سندس آواز ۾ نفرت وڌندي وئي. هن گهڙيءَ لاءِ سهجي آس پٺس بهاريو، ۽ هن تي نااميديءَ ندران بيماري اچي وئي. ”سو جي سڀي جي صلاح نه به ٻڌي ته اسان ڪجهه نمين نمن سوچيو آهي ته مغل سپاهين کي اهڙي سڪت ڏيون جو سڏين جي پاڙي ۾ اچڻ کان ئي پاڻ پري ڇڏين....!“

هن پنهنجي گالهه اهڙي نموني ڪئي، ڄڻ ته هن چوڻ ته گهڻوئي ڪجهه تي چاهيو، پر ڪنهن سندس واٽ تي هٿ رکي، کيس گالهائڻ کان روڪي وڌو هو! ڪا گهڙي ڪنهن نه ڪجهه ڪونه ٻڌائيو، ڄڻ ته هو هن همراهه جي گالهه کي ٽورڻ تڪڻ ۾ مصروف هئا. پوءِ چاچي ياروءَ هوريان ڪنگهڪار ڪڍي چيو: ”اها نون علو وادي جو چوڪرو ورپار آهي نه؟ جزاڪ الله! ڌڻي وڏي ڄمار ڏيئي! گالهه ته منهنجي دل وٽان ڪڍي اٿي، پر رڳو هڪڙي گالهه ئي ماري. جيڪڏهن مغل سپاهي عمل وٽ ڏانهن ٿي ويا ته پوءِ ڪهڙو حشر ٿيندو، سو ڪو سوچيو اٿي؟ اوهن ته جهلجي ويندو، پر هر پاڙي تي اهڙا ڏنڊ ۽ تاوان وجهندا، جو پريدي حال اٿئون!“

پيرسن جي گالهه سڀني کي دل سان لڳي، پر ڪنهن به وچ ۾ گالهائڻ مناسب نه سمجهيو. حافظ بلال کي چوڻو پيو: ”ورپار، اها ان اعتراض جو ڪو جواب ڏيندين؟“

ورپار حافظ بلال سان اکيون ملائندي چيو: ”ٻسڪ ڏين ٿا ته اهو ڏنڊ ڏيڻ چڱو نٿو! تنهن ڏانسواءِ مغل امير وٽ گالهه بهتي ته خود لشڪرين جي ڏاڍاڻن جي گالهه به نڪرندي. گالهه آڱري تائين پهچڻ جو به خيال نٿو!“

”روڊر“، ”واھ جي گالهه ڪئي اٿي،“ ”اها چڱي صلاح

ٻي... ” اوجھو ماڻهن وچ وچ ۾ بهجڻو بهجڻو خيال ڏٺڪارڻ شروع ڪيو. ڪيٽ حافظ بلال چيو: ”هاڻ ههڙن ٿا ڪريون ته هر مڃي مان سچ سچ جوان گڏجي جوڌڪي ڏين. مغل لشڪرين کي اطلاع ڏيڻ لاءِ آءُ پاڻ جو عامل وٺ وڃان ته لشڪرين کي ڏاڍاين ڪيڙن کان روڪس ته ته جيئرو سدو ۽ گهالهه آگري تائين پهچندي. ابا وريام، هرو ڀرو مغل، لشڪرين مان ڪوئس نه ڪڇو. ارغون سردارن اڳي ئي معين کي سچ ڏي آءُ ته سنڌي وري شورش ڪرڻ وارا آهن. ارغون ۽ قرخان پاڻ ڪجهه ڪرڻ وارا آهن، مٿان اهر الزام به اسان تي لڳي! ڇاچا نار محمد، ڪڏهن به ناري ۾ چونڊڪي جا جوان مقرر ڪرڻ توتي ۽ ورهه ٿي سا ڇو وٺ. آءُ سمائي ٿو. عامل سان گهالهه ڪندس. مون کي مورش ئي مدرسي جي ڪم لاءِ سڏايو اٿن!“

حافظ بلال ڪجهه ڪئي، معنيٰ مصدو ٿي ويو. ماڻهن مان ڪي اڃان به ڏي ڏپ ٿا ان بابت هن معنيٰ نه هئا، پر حافظ بلال اڳي ۾ اعتراض ڪرڻ جي حجت ڪنهن به نه ڪئي. سم آءُ دعا گهرندا ابا ته خدا ڪو مغل ئي ساڃهه ڏي! *

ٻئي جي رات ڪهاڙيءَ جي دڪان ڏي نري نبي هئي.
 ورا به ڪنهن اهڃ، ڪنهن ايڏا ڪان ڦوڪون ڏيڻ لڳي هئي.
 سوسا ائين ئي ٿيو ڇڻ ته وڻن جي پدران ماڻهن جي دامن مان
 شوڪارا ٿي ڦٽي نڪتا. سهڻيءَ جي ٻانگ جي آواز انهن شوڪارن
 کي وڌيڪ درديلو بڻائي ڇڏيو، ڇڻ ته ٻانگي جڏهن ”حي علي الصلواة“
 حي علي الصلواة“ ٿي ورجايو تڏهن سلس دل مان ڏانهن ئي نڪري
 ۽ جڏهن هن پنهنجي پُرسوز آواز ۾ ”حي علي الفلاح“، ”حي علي الفلاح“
 جو سڏ ڏنو، تڏهن به هن جي دل جي درد اها شهادت ئي ڏني ته
 نماز لاءِ ڪوبه نه ايندو، پلائي لاءِ ڪوبه نه ايندو! ظلم جي چوڏياريءَ
 اسر ويچارڙا ماڻهو الله جي سڏ تي لپڪ ڇوڻ ڪان به سراپجي ويا
 مٿا، مٿان مغل لشڪري مسجد مان نڪرندي چمن ڪٽڻ وانگر
 ورائي وڃن!

سانو ڪميٽ کي سينن واري مسجد جي ٻيٽ جي اوت ۾
 ڇڏي ڏنو، ۽ آهستي سلس ڪن ۾ سرباب ڪڍي ڇڏي: ”مهڻي،
 مهڻو اتي ئي انتظار ڪجان!“ ڪميٽ ڇڻ ته سلس نياپو سمجهي،
 ڪميٽ هٿ ڪري ٻي رهسي، ۽ سانو لڳام ورائي سلس گهجيءَ
 مان آڪاريندي، هتي ۾ هتي ڇڏيو. معالفي ٻڪ هو بلاند ورائي،
 ٻيٽ ٻڌندي، مسجد جي ٻيٽ وٺي، ترخانن جي محلي جي بهر-
 ڇوٽرجيءَ جي اوت وٺي ٻي رهيو. ڇوٽرجيءَ ۾ ان وقت ڪوبه نه
 هو: شاند چوڪيدار نماز پڙهڻ لاءِ مسجد هليو ويو هو، سا پنهنجي
 ڪنهن ساٿيءَ سان ٻيٽ ٻيٽ هڻڻ لاءِ حويلين مان ڪنهن حويليءَ
 جي ڏيڍيءَ ۾ مصروف هو. معالفي به ٻيٽ جي ٻيٽ ڪڏهن ڪو
 ترخان هن کي ڏسي به ها ته نه مڙيوئي خبر هو، نه تڏهن به احساس

”ڇو. ارسلان، تڪ برابر چڱي تيار ڪري آيو هو. ڏنڊيءَ جي چوٽي درواري تي پهچي، ارسلان جا ماڻهو، سامهين وانگر هڪ آوار سي پهچي رهيا. ان آواز تي چوٽي درواري ۾ هڪڙي سڌڙي دري ٿي پئي، ۽ هڪ پهريدار سسي ٻاهر ڪڍي ڇڏيو: ”اوھين ڪير؟“

”ٺٽي جي عامل عاليجاهه رسم بيگ جو خاص پيغام توهن جي هتي آهي. ميرزا فصيل بيگ لاءِ آندو آئون، هڪدم کيس ڄاڻ ڪيو وڃي!“

”پر حضور ميرزا صاحب جن ته موجود ڪونهن!“ پهريدار

پڇي ڇڏيو.

”ته ٻيو اسين انتظار ڪنداسون. سپاهيو، توهن اتي ئي بيھجو، ۽ تون مهمانخانو ڪولاءِ ته اسين انتظار ڪنداسون!“ ارسلان بيگ ڪڙڪي سان چيو.

”پر.... پر حضور....“ پهريدار کي سمجهه ۾ ئي نه پئي آيو

ته هو ڇا ڪري.

”گستاخ، اها ڀر ڀر چاڇي لڳائي اتي؟ اسين توکي عاليجاهه حضور رسم بيگ جي نالي تي حڪم ٿا ڏيون ته اسان جو آخرياءِ ڪيو وڃي.....!“

”حضور، آءٌ ڇا ڪريان، مون کي ته اهو حڪم....“

”حڪم جا سڳا....!“ ارسلان بيگ غصاڪ ٿيڻ لڳو.

پهريدار جي منڍيءَ ۾ هٿ وڌو. پهريدار چون ا ڪيون ٻاهر نڪري نون، ۽ هن هڪڙي ڇڏي ڇڏي: ”جڪو حڪم.... جڪو حڪم....!“

ارسلان اوجھو هن جي منڍيءَ جي ڏي، ۽ پهريدار ٿڌڙي وڃي نون ڪريو، ۽ پوري دير ۾ دروازي جي لوهي ٽڙي کلڻ جو آواز ٿيو. دروازو ٽٽو ته ارسلان، ۽ ساڻوڻ جي ٻيڙي ارسلان جا همراهه نه ٿو ڪندا اندر داخل ٿيا.

”سپاهيو، گرفتار ڪريو هن ناساڻي کي! هن سڄي امر جي

حڪم ڪري ڏنو آهي.“

پهريدارن کي سمجهه ۾ نه آيو ته هو ڇا ڪن، جيئن هو

لامارو ڏٺو. خچر حواجه سڙا جي ٻانهن تي ڏوري ڏان ڪرائي ٿي. ڪنهن ڪنهن ويو، ۽ خچر سندس هٿ مان ڇڏائجي اچي فرش تي ڪٽر ٿيو. سڙوڻ اٿڻي چوڻ تي، اڻ نه ٿي چاهيو. اڻ ڪري ڇڏي ٿي حواجه. ۽ ٻي ڳي جهان ڀرسي ڪري، ڪرڻل خچر لٿڻ جي ڪوشش ڪئي. نه سڙوڻ هڪ زوردار لٿڻ ڇڏيو، تي ڦهڪائي ڪڍيس، ۽ هو سڙوڻ ۾ اوترو پئي ڪري پيو. خچر سندس پٺي وٽ آڻي، سڙوڻ ڀرسي ۽ ٻي چيو: ”اڻ جي ڪوشش ڪئي اٿي ته هي خچر ڏل جي ڀر ڇوڻو!.....“

حواجه سڙا هڪ ڊگهي ”هون“ ڪري، اتي ئي بچي رهيو. سڙوڻ ان حواجه سڙا کي نه رسي سان چڙهي پڌي، وري ٻي حواجه سڙا حون نه ننگون ٻانهون پڌي، ٻي ڪي وري گڏ ڏي ڇڏيو، جيئن هڪٻئي جا سڌ ڇڏائڻ جي ڪوشش نه ڪن! سڙوڻ جڏهن زندگاني ۾ داخل ٿيو ته گهڙي لاءِ نر حان جي دولت ۽ عيش عشرت جي سامان ڏسڻ ۾ نه آيو ٿي ويو. بلور ۽ سمعدان ۾ ڀرندڙ شمعن زندگاني کي ڏسڻ جهڙو روشن ڪري ڇڏيو هو. اڻس ۽ ڪم خواب سان سڌيل پلنگن ۽ مسندن، شمعن جي چرندڙ روشنيءَ ۾، عجيب جهر ۾ لائي ڏني هئي. هو ان خواب ۾ ٿيڻ ڏهن سجاڳ ٿيو جڏهن به ڪنهن سڌس ڪنهن ۾، سندس ٻن کي جهلي چئي رهيون هيون: ”رحم آقا! رحم! الله، الله جي رسول جي هٿي، رحم!“

اٿڻي چو هن جي دل کي جهڙو اچي ويو. هي زائوڻ ڪنهن به لاچار ۽ مظلوم هيون! هن ڪجهه نونهي هٿي چيو: ”اوھن ڊڄو نه، مون کي رڳو اهو ٻڌائو ته سڌي ڪي نوري ڪنهن آهي؟“ هن ڪنهن کي اٿار پڌي چيو.

”اسان کي ڪا خبر ڪنهن، آقا! خبر آهي خدا جو، اسان کي ڪا خبر ڪنهن...“ ٻي ڪنهن ڪنهن ڪنهن آواز تي چيو. سڙوڻ ڪجهه سوچندي خواب ڪاهي ڪري ڏانهن وڌو، ۽ ٻي سان رور ڏنائين ته دروازو ڏٺي پيو. اڻس هڪ وڏي شاهي

بلڪ تي هڪ قدآور زائمان، ڇڻ ته هن جي مستظر هئي. هوءَ هڪدم اٻي پئي ۽ ۽-ن ڏانهن ايسدي چيائين: ”خدا جي واسطي، سهجڻا معصوم ٻچڙا مون کي واپس ڏيو، نه ته.... نه ته مون کي به پاڻ سان وٺي هلاو!“

سانوڻ هن جڻملي لاءِ بلڪل تيار نه هو. هو سمجهي ويو ته هيءَ قصير بيگ جي زال هوندي، پر هن جي معصوم ٻارن کي ڪير کڻي نٿو سگهي؟ متان هنن جي اچڻ کان اڳ، ٻيا ڪي مغل سندس ٻارن کي کڻي ويا آهن. هن ڪجهه سوچيندي چيو: ”هانم، مون کي تنهنجي ٻارن جي ڪا خبر ڪانهي. آءٌ ته هڪ سڌي ننگري، نوريءَ جي تلاش ۾ آيو آهيان.... مهرباني ڪري، ٻڌاء ته اها ڪٿي آهي؟“

”ها، ظالم ان ڪير کي نه سهجي ڪير گوش سان گڏ وٺي ويا!“ زائمان سڏڪندي چيو.

”ڪير وٺي ويا آهن....؟“

”مرزا شاه رخ ۽ سندس حواري.... پيو وري ڪير؟“ زائمان اهڙي انداز سان چيو ڇڻ ته کيس يقين ئي نه پئي آيو ته هڪ مغل سردار کي اها خبر ٿي ته هوندي.

”پر ڇو؟“ سانوڻ ڳالهه کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

”اسان کي ته ڪا خبر ڪانهي! لاشڪ حضور مرزا قصير بيگ سان حسد جي ڪري! هن اوهان مغل جي ملازمت احسار ڪئي ته سمورا ارغون سردار هن سا ڪاوڙجي پيا آهن— پر ان ۾ اسانجي معصوم پٽن جو ڪهڙو ڏوهه....؟ ٻيا خدا هو الائي ڪٿي آهن؟ الائي ظالم، هنن سان ڪهڙا ظلم ڪيا هوندا؟.....“ ۽ هوءَ وري اچي سڏڪن ۾ پئي.

”اها ڪڏهن جي ڳالهه آهي؟“ سانوڻ ڌرج سان پڇيو.

”ڳالهه رات جو.... ارغون سردارن پيغام موڪليو ته حضور

حر سهجي شهزادن کي نئين سڌي ڪير پوريءَ سان گڏ، مرزا شاه رخ جي حواليءَ تي ڪهرايو آهي.... مون بي عقل غور ۾ هن تي اعتبار ڪري، سهجڻا سڪمڙا نوريءَ سان گڏ، هنن جي ماڻهن

سان گڏ موڪلي ڏنا.... حضور جن حڏهن صبح جو آيا ته مون سان
گڏ ٿي. ته سمجها شهبازا مرزا شاه رخ جي بنديخاني ۾ آهن!
من حضور جن تي ڪو ڪم رکيو آهي، ڪم ڪو نه ٿيو ته هو ظال
ڪن ڪنهي ڇڏندا.... يا الله، مان ڪنهن ڪريان....! هاڻ ته هه
وڌيڪ زون ڏيئي روئڻ لڳي.

سڌوڻ جي دل چيو ته هن مظاهرو عورت ڏسي ڪا دلداري
ڏي، پر هن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. هن رڳو ايترو چيو ته:
”خاتم، الله تي رک، زندگي ۽ موت الله جي وس آهي، مرزا شاه
رخ جي وس ڪونهي....!“

ائين چئي هو ٽڪڙو ٻاهر نڪري آيو. ويندي ويندي هن
رائسان جو هيٺو آواز ٻڌو.... ”پر توهان.... ڪير....؟“

هو ٻاهر نڪتو ته هن ٻيئي حواجه سائين کي ائين ئي پيل
ڏٺو. هو سمجهي ويو ته ارسلان بيگ حاهمراه اڃان زندبخاني ڏانهن
آيا هئا. هن کي شايد مردانخاني ۾ ئي گهريل دولت ملي وئي هئي.
هن ڪجهه سوچي، پڪي ۽ جي ٻولي ٻولي ته مردانخاني مان به سا ڪم
جواب ميس. هن کي مال لٽيدو ڇڏي هن ڏيڍي ڏانهن رخ رکيو،
۽ ٻاهر نڪري آيو. *

(٤)

ٺٽي جو آسمان ظلم ۽ جبر جي دونهائيل ڇٽ وانگر ڇڻ نه
هبت لهي آيو هو. تارن ۾ نه اها جوت نه هئي، ۽ نه ڇنڀ ۾ اها
ڇنڀوڪي هئي، حمڪاسهه جي سدا ملوڪ آسمان ۾ هوندي هئي.
وربام مٽي آسمان ۾ نهاري سڌي سوچيو ته آزاديءَ جو آسمان ڪيترو
نه آجرو ۽ روشن هوندو آهي، ۽ هي غلام آسمان ڪيترو نه گڏاو ۽
دونهائيل دونهائيل ٿيو لڳي! تمام بربان ڪمن جي اوناڙ هن جي
احساس کي هڪاري جهوري وڌو، ۽ هن جي دل ڀرجي آئي: سٺ،
سهجي مٺي جهل، اڄ تههجي مڙوچاري ڌرتيءَ تي انسانن جي
گيتن جي گونجار بدران رڳو ڪمن جون اوڻيون وڃي بجهيون آهن.
الاڻي هن کي چو اهو خيال آيو ته شايد سٺهه تي خدا جو ڏس آهي،
خو ان ڪڏهن به گهڻو وقت سڪ نه ڏبو آهي. هن جي اکين اڳيان
تاريخ جا اهي دور اچي ويا، جن ۾ سٺهه تي اتر، ڏکڻ، اوڀر، اولهه
ڏان ڪاٺڪن جا ڪٽڪ آيا، ۽ سٺهه کي تاراج ڪري، سٺهه جي
جون جا دريا وهائي هليا ويا: ڪي ڪاڪو رهجي ويا ۽ سڌن
ٿيڻ سٺهه جو رب جو سڌا رهيا، تان جو سٺهه سڌن ڦيرسان ٿيڻي
ويئي. هن کي اهو دور نه ناد آيو ڪڏهن سٺهه ڌارن ڏن آهي هئي، ۽
برتي برتي تائين سٺهه جي شادائيءَ جي هاڪ هوندي هئي. سران
شادائيءَ جي هاڪ ئي سٺهه تي ڏولاون جا ڪڪر آندا ڪڏهن،
سٺهه پنهنجي ڌرتيءَ جي لڇ رکڻ ۾ ناڪام بڻا، ڪڏهن، سٺهه جو
ڪارو ٺاڻي، مڏهن جي پرتا ۽ ڪرپڻو، سڌن ۾ سڃاڳ ٿيو،
تڏهن سڌ جو آسمان اونداهو ٿي ويو، ۽ سٺهه جي مٿس برقي ڌرتيءَ
رڪ ۽ ربيءَ جو پيمان ٿي وئي! ۽ اڄ ڪڏهن مغل برسات سٺهه
جون پوٽيون پسي رهيا هئا، تڏهن سٺهه جو آسمان تارن ۽ چنڊ هوندي

.. اونداهو هو. ڌرتي تي ڏاڍا ۽ ڏاهن ڪن ساڻن. ايران سمور جي
ساواڻ ڦهلل هئي. غلاميءَ جو ڏوڏو ڏاڻي، ماڻهن جي حمايت ۾ آيو.
پرڀ رهيو هو!

”وريام پائو، ڪهڙن خيالن ۾ اچي آهين؟“ سندس سڻي
ڌاڻڙڏي کيس ٿونٺ هڻندي پڇيو.

”ڌاڻڙڏي، اهو پئي سوچيم ته اڄ آسمان ڪيرو نه ڏوڏو آهي.
دونهائيل ٻيو لکي!“ هن جي نڙيءَ ۾ ڪا گليڊ اٽڪي پئي هئي.
هن کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو ته هو پنهنجي سگهڙيءَ کي ڪهڙو
حواب ڏي.

”غلاميءَ جو آسمان هميشه دونهائيل هوندو آهي، ورهه!“
ڌاڻڙڏي چڻ ته سندس دل جي ڳالهه جهڙي ورتي هئي.

”اهو دونهن هٽائڻ اسانجي وس ۾ ڪونهي....“ سندس
هڪڙي پئي ساڻي غلاموءَ وچ ۾ چئي ڏنو.

”پنهنجي وس ۾ ڇو ڪونهي....؟ اڄ به ڪيڪڏهن سڌي
بڌي ڪري، الله توهه ڪن، ته مغلن کي آڱرو به هٿ ڪونه ايندو!“
هڪڙي پئي همراھ ڳالهه ۾ شامل ٿيندي چيو.

”ڇڪرا، چئڻن سچ ٿو.... هڪڙي سانوڻ ارغون ۽ ترخڻ
ڏندسواءِ مغلن کي به ڏينهن جا تارا ڏيکاري ڇڏيا آهن! جي اسين
کڏجي هٿ ڪريون ته اهڙا سون سانوڻ سڌ ۾ ملي پوندا. وڙي
وڙي تلاءَ ونگرا پوءِ ڌارين کي ڏڪڻ ڏکيو نه بڻندو!“ وريام جي
سڻن تي هڪ نئين جوت اچي ويئي.

”پويان اوامر به هجي ته آءُ ته ڪڏهوڪو وڃي سونو
سان شامل ٿيان....“ چڪري حسرت مان چيو.

”ادل، هر ڪنهن سان ’ابو امان‘ لکيو ئي پيو آهي! ڪنهن
تي ابو امان آهي ته ڪنهن تي اولاد آهي، سڳ آهي، ملڪيت آهي
هٿ آهي، مڙ هڙو آهي، زمين آهي، مال آهي.... اهي نه ته ابو
امان آهن، ڪڏهن ائين سوچيو ته پوءِ سڌ لاءِ ڪير ايندو؟ اسان جو
سڀ کان وڌيڪ ابو امر ته سڌ جي ڌرتي آهي! ڪنهن سڻيءَ ۽ ماڻهيءَ مان

جڙيا آهيون، ان جو به ته ڪو حق آهي! سڌ آزاد آهي ته ابو اء
 به آزاد آهن، اولاد به آزاد آهي، ڪو رڳو رڳو به آزاد آهي، غلام ان
 جي ڪم ڪنداسون؟“ وريام چڻ نه سمجهي پاڻ سان جي ڪٿا ڪيو.
 اوهيو هو جاءِ وٺي ويو، ۽ اشاري سان سمجهي هئا.
 ڪي به مونجهار ڪري ڇڏيائين. سامهون ڪجهه مهل لٽڪري
 گسٽ ڪندي محلي ۾ داخل ٿيا هئا. وريام ۽ سندس ساٿين کي
 نسي، لٽڪري پاڻ ۾ ڪجهه شش پش ڪرڻ لڳا، ۽ پوءِ اٿسي
 وڌيا آيا. حڏهن وريام جن جي ويجهو پهتا، تنهن هڪ وچولي عمر
 جي محل ڪڙڪي سان فارسيءَ ۾ پڇيو: ”توهن ڪير؟“
 وريام جواب سنڌيءَ ۾ ڏنو: ”اسين هن محلي جا پهريدار
 آهيون.“

”پر پهريداريءَ جو ڪم اسان محل جو آهي: اوهين ڪم
 سڌا آهيو، پهريداري ڪرڻ وارا؟“ محل ٿورو شڪي پيئي چيو.
 ”محلي وارن اهو فيصلو ڪيو آهي ته مغل سامهون ڪي
 محلي جي ماڻهن سڃاڻڻ ۾ تڪليف ٿي نٿي، سو محلي جي پهريداري
 خود محلي جا جوان ڪندا....“ وريام تڪميل سان چيو.
 ”ان لاءِ اوهان کي شهر جي ڪوٽوال کان احارت وٺڻ
 پوندي،“ مغل رڳو کڻي مان چيو.

”ڪوٽوال ان جي احارت حافظ بلال کي رورو ڏئي ڇڏي
 آهي.“ وريام وري به ڌيرج سان جواب ڏنو.
 ”اسان کي ڪنهن به حافظ بلال جي خبر ڪانهي. ڪنهن
 خبر اوهان سردار خان جي نالي جا سامهون ڪيو.“ محل اڇر ٿي
 ڪري سان چيو: ”اوهان ڏسي اسان سان ڪو رڳو ڪوئي ڪم ڪري
 پوندو!“

”سردار خان جي نالي جا هجڻ ها ته ائين بلهڻي ٿي ڪونه
 ويٺا هجڻ ها. رهي چونڪيءَ تي هلڻ جي ڪٿا، سو اسين ڪونه
 ڪنداسون.“ وريام پنهنجي ڪاٺي ڇوڪري ڏي ڏيکاري
 ”گسار، تنهنجي اها هٿ....“ ائين چئي جيئن هن غب

وڌائي وريام کي بھ هڻڻ جي ڏکونش ڏني، ته وريام سندس هٿ کي ڪرائي ۽ وٺ کڻي جهلمو، مغل محسوس ڪيو ۽ ڇڻ ته سندس ڪرائي رک ۽ جي چنبي ۾ حڪار جي ويٺي. ٻيا ست مغل هيلنائين مات ڪري سٺا هئا، تن پنهنجي همراھ جي ٻيوسي ڏسي، وريام تي باهور ڏکئي، پر تسمن وريام جي همراھن پنهنجي چيلهن مان خرد ۽ چوري، مغلن تي وسڪارو لائي ڏنو، جنهن مغل جي پٺي ۽ ڪلهي يا ٻانهن تي خردم جو چمڙو ٿي پيو، تنهنجي ڏانهن خردم جي شپڪي سان گڏ رنھ بڻجي ٿي وئي. مغلن پنهنجي همراھ جي بچر ڇڏي پاڻ بچائڻ شروع ڪيو، ۽ خنجر ۽ تارون ڪڍي ٻيهي رهيو. وريام مغل مهدار جي ڪرائي ۽ کي پورو موڙو ڏيئي، زور سان گوڏو سندس ٻيٽ ۾ کوڙي ڇڏيو. مغل کان ڏانهن نڪري وئي ۽ ٻيو بي ويو. وريام سندس ڪياري تي پنهنجي هٿ جي پٺ سان اهڙو ڌڪ هڻيو، جو مغل جي ڏانهن اڌ ۾ ڪڇي ويئي، ۽ فقط ”اوھ“ جو آواز سندس ناستن مان نڪتو، هوا ۾ ڦهلاجي ويو، ۽ هو ٻوٽ ۾ اچي وريام جي ٻيٽن ۾ ڪريو. وريام پنهنجي چيلھ مان خردم چوڙي پنهنجي ساڻن جي مدد کي پهچي ويو. هڪڙي پاسي تارون ۽ خنجر هئا، ٻئي پاسي خردم! خردم جي شپڪي سان مغلن رنھ ٿي ڪئي ۽ انهن زرين تي پاڙي وارا به آهستي آهستي در کولي، وڌندا آيا. مغلن جو همٿون سٽين کي وڌندو ڏٺو، سو ڇڻ کين موت نظر آيو، ۽ هن ”نا معافي، نا معافي“ چئي همار ڦٽا ڪيا.

وريام پنهنجن همراھن کي اشارو ڏنو، هن مغلن جا خنجر سڌ ۽ تارون ڏني، پنهنجي قبضي ۾ ڪيون، ۽ آيو وريام مغلن جي مهدار ڏسي ڪير ڪان جهلي، ڏند ڏڪوريل آواز ۾ حڪم ڏنو: ”هڪنڊھن وري هن مجلي ڏانهن رخ رکيو آيو، ته اٿن يا ڇڻو...!“ وڃو ڪسي ڪسي...“

هڪڙي مغل ٻيٽ تي ڏي رهيا هئا، جي به ڪپڙا چڙهيڏا آيا، ۽ ڪنڊ هٿ ڪري، پنهنجي پنهنجي جوڙڪن ڏانهن روانا ٿيا، ۽ وريام مجلي وارن کي چيو: ”ٻائو، هي ڪيا وڃڙي سان سڌا آهن.“

اوهن هڻ سي اوس بي ٿهر وڃو. سڀاڻي ڏسهر شهنر آهي، ڏسون ته
مغل جا ڪن؟

بازيوارا پاڻ ۾ جهنگوئون ڪندا چڙوچڙ سي وٺا ۽ وره
سهجي سمن سان وري اچي بهي ٿي ويهي رهيو.

اهو سڄو مهينو سندن سک سان سمهي نديون ڪيون. اهو
سڄو مهينو مغل لشڪرين ڪٿي نه ڪٿي موچڙا کاڌا، لشڪرين
جون امارتون ٻڌي، خود سندن کي کل ٿي آئي. جن مغل لشڪرين
کي هنن ديو سي سمجهيو، سي ته بنهه ڪي حسامڙا هئا، جن کي پيرن
هيٺان چيپائڻ ڏکيو نه هو. بشرطڪ سندن ۾ ٻڌي ۽ نظام هجي!
اهي خبرون آس پاس کان نينديون سيوهڻ ۽ بکر ته ائين پهتيون، ۽
حتي ڪٿي شهرين ۽ گوبائڻ سمجي بچاء لاءِ حوانن جا جنا داهي
ورن. سندن جو خاص هٿيار خردم هو. ڪن جوانن ڪهاڙيون ۽
ٽراريون به سنڀالي ورتيون.

سندن حواس وڌي ويو هو. هاڻ ته هو اهو نه سوچڻ لڳا هئا
ته ٻئيءَ وقت اڌ کان وڌيڪ سرڪاري عملدارن کي چوڻ ۽ ڏهائي
نه ڪين ڏيندا. شهرن ۾ واپارين آنڪي ٻرڻ کان ٺهرائڻ شروع
ڪيو. ماڻهن ۾ خود اعتمادِي موٽي آئي. تانجو بني ۾ اهو ملڪ ملي
ويو ته ارغون شاهي قافلي تي حملو ڪري، شاهي عهدين — مرزا
عبدالعلي، خسرو خان چرڪس ۽ مرزا غازي بيگ جي حرم — کي
بچائي ويا آهن، ۽ غريب ارغون ٺٽي جي مغل امير زينگ
حلاف اعلان جنگ ڪرڻ وارا آهن! *

رستم بيگ پنهجي چوڌاري اگهاڙن حسمن جو حائر ورتو،
 ۽ انهن حسمن تي جهڪ ڪرڻا ڏسي، هن جو وات پالي ۽ سان
 رجي ويو، ۽ هڪڙي چپ جي ڪناري کان، وڇ مان گگٽ وهڻ
 ڏٺو؛ شيرڪو ڪري هن اها گگٽ واپس پنهجي وات ۾ آندي، ۽
 سندس اکين ۾ هٽوس جا ڏورا وڌيڪ گهاڙا پي ويا. هڪڙي ڪنير
 جي اگهاڙن ڏڏن تي نيل ڪجهه رٿائجي آيا هئا، هن نڙي انهن
 نيلن تي هٿ ڦيريو ته ڪنير کان سسرات نڪري ويو ۽ هن جي
 وات مان آواز چڙهي نڪتو: ”رحم، آقا، رحم....!“ رستم بيگ
 جي ڏري مان به لذت جو سسرات نڪري ويو، ۽ پوءِ هو جلدي
 جلدي پنهجو ڪمر بند ڪرڻ لڳو..... عین انوقت سندس خاص
 حواجه سرا، تاشي خان، اندر اچي ڪنڌ نورائي ٻيهي رهيو، رستم
 بيگ پنهجي اوگهڙ ڏکڻ جي ڪا ڪوشش نه ڪئي، ۽ فقط ايسرو
 ڄمائين ”تاشي، ڏسڻ ڏتو ته اسين مصروف آهيون! اهڙي ڪهڙي
 فيلمت آئي آهي جو اسان جي آرام ۾ خلل انداز ٿيو آهي؟“
 ”حضور جو سر سلامت هجي؛ هينئر هينئر خسر آئي آهي ته
 ارغون سردارن، سڌين جي مدد سان شاهي فافلي تي حملو ڪري،
 شاهي قيدي آزاد ڪرائي ورتا آهن!“ تاشي سان ڪنهن هڪڪ جي
 چوڻ هو اهڙن نظارن ۽ اهڙن واقعن جو علدي هو.
 ”ڇا؟ هنن جي اها حرات؟ پر.... پر پوءِ آءُ ظل الانبيءَ کي
 ڪهڙو جواب ڏسڻس؟ ڇا فافلي سان مغل سپاهي سد ۾ هئا؟“ رستم
 بيگ چڻ ته پنهجي پاڻ سان ڳالهائي رهيو هو.
 ”سپاهين مان ڪيترا ارغون سردارن کان وڌيڪون رقمون
 وٺي چڪا هئا، ۽ وقت اچڻ تي ميدان ڇڏي ويا! فاصد ته اهو

”آءُ آندو آءُ، حضور!“ تاشي خان ائين ڳالهه ڪئي ڇڻ هن کي
 ئي ئي ان ڳالهه جو خدشو هو.

”تاشي..... تاشي، تون گسساخ بڻيو وڃين! اسان جي
 غضب کي سدائين ڪر، پنهنجي حيثيت سڃاڻ! مغل سپاهي اٿس
 تون تي ڪيئن يا وڪامي سگهن؟“ رستم بيگ غصاڪ بڻندي چيو.
 ”حضور جو سر سلامت هجي، جيڪڏهن حڪم هجي ته
 ان پنهنجي زبان بند رکڻ.“ تاشي خان جواب ۾ اهڙي ڏيکائي ڏني،
 ڇڻ هن هاڻ مسئلي ۾ پوڻ نه ٿي گهريو.

رستم بيگ پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ آڱريون وجهندي، ڦٽي وانگر
 هٿ لاهندي، پنهنجي اس دس دسو حائزو ورتو ۽ پوءِ پهل جي
 لڪڻ سان پهتي ڪمرن کي چوڪ ڏيندي چيو: ”انو، هاڻ وڃو،
 وڃي پنهنجي ڪم ڪر سڌارو، ۽ مان، هي اشرار پوڻ پاڻ ۾ ورهائي
 ٿو..... تاشي، اسان جا شاعري ڪتاب، اسان ديوان، دامن وڃن
 گهرون ٿا.“

ڪمرن ٽڪريون ٽڪريون آندي، بلڪ تي پهل پنهنجي
 ڏکڻا سپاهيڏيون، ٻاهر نڪري ويون. تاشي خان درٻار ۾ وهڻ وارا
 ڪپڙا اٽي پلنگ تي رکيا، ۽ هٿ ڪچن ۾ وڃي ادب سان هڪ
 پاسي پهتي رهيو.

رستم بيگ ڪمرن پاڻ ڏن اک، پهل جو لڪڻ پنهنجي
 نئي هٿ تي هڻي، ڪمري ۾ ڪجهه وقت اچ وڃ ڪندو رهيو.
 اوچو هو هڪ شاهي آئيني اڳيان اچي پهتي رهيو، ۽ غور سان
 پنهنجي پاڻ کي ڏسڻ لڳو. هن جي نظر پنهنجي اوگر تان سڌي،
 ڇاتيءَ تائين پهتي، جتي ڇاتيءَ کان دورو منڇرو هڪ ڊگهو جهڪ
 هو، ڇڻ ته ڪنهن خنجر سان ڳچيءَ جي مٿس ڪورڻ جي ڪوشش
 ڪئي هئي، ۽ اهو گهٽاءُ برجي نه سگهيو هو. هن جي نظر مٿي تي
 نئيءَ سس ڏاڙهي تقريباً چوڪنڊاري هئي. خضاب جي ڪري
 ان جي چوڪنڊي صورت هڪڙي واضح ٿي وئي هئي، ۽ سندس
 مٿي کي هراڏو ويڪرائڻ ڏئي رهي هئي. سندس اکيون ائين اندر

ڪمل هون چي ته مثل ماڻهو خون ا ٺهون هون، ڪنهن اوجھ
 ڪنهن پٺي پٺي هون. هن کي سمجهي چيري ڏاڻ ٻڌي اچي
 ۽ هن رڙ ڪندي چيو؛

”تاشي، الله سائين اسان کي ايترو بدصور ڇو ڪيو؟ ڪا
 اسان حضرت شاه اسماعيل صفويءَ جا پڙ پوٽا نه آهيون؟ ڇا اسان
 جو والد دررگوار حضرت سلطان حسين مرزا قنڌار جو حسين ترين
 ماڻهو نه هو؟ ۽ مون کي جواب ڏي ته ظالاهي اسان کي محض اسان
 جي بدصورتيءَ جي ڪري ڇوڻو تسيهه ڪري؟ ڇا اسان ملڪ جي
 عوامداريءَ جي وقت معل شهنشاهت کي مضبوط نه ڪيو؟ ڇا
 اسان ظل الاهيءَ جي هڪڙي هڪڙي مخالف کي هائيءَ جي ٻن
 مٿن، گهورن جي سسڻ ۾، اذيت خاتن ۾ چيپائي نه ڇڏيو هو؟
 ٻڌاء، تاشي خان، جواب ڏي، تون ته اسان سان هميشه گڏ رهيو
 آهين؟ ڇا بدصور هجڻ گناه آهي؟“ مرزارسهر جي واٽ مان
 گيت وهڻ لڳي، ۽ هن به ڇو لکن زور سان آئيني نسي وهڻي
 ڪڍيو. آئسو وڇان پڄي، ٽي ٽڪر ٿي ويو، ۽ پگل جانن تان مرزا
 رسهر جي شڪل، وڌيڪ ٿيڻي ٿي، نهايت سادگي ٿي.

تاشي خان اڳتي وڌي مرزا جي هٿ مان لکن اٿن ڇڏيو
 جي ڪنهن ٻار جي مٿ ڪولي، سندس ضد پڄي رهيو هو، ۽ ڪنهن
 ڪنهن ۾ ٻانهن وجهي، بلڪل دشمن ٿي آيو. ”ڪنهن ٿو چوي ته
 حضور جن، سمجهي واٽ ۾ شڪل ڪڍا ڏو، بدصور آهين. مرزا
 ٽي جو صورت ۽ جي نه ٻه مردانگيءَ جي صورت هوندي آهي، ۽
 اوهان سمجهي مردانگي ثابت ڪري ڏيکاري آهي. منڏار ۾، منڏار
 ۾، ۽ وقت آيو آهي ته ٽي ۾ سمجهي مردانگي ثابت ڪري ڏيکاريو!
 ظل الاهي جي دشمنن تي اهڙي سيلت ڏيو جو وري ڪنهن نه
 اڳر چورن جي نه همت نه ٿي!“ تاشي خان نهايت دلداري ۽
 مان آهي لفظ به چوڻو وڌو، ۽ مرزا ٽي ڪرڙا به پارائيندو ويو.
 جڏهن مرزا ديوانخاني ۾ آيو ته سڀ امير امراءِ اندر ئي اندر
 ڪنهن لڳاءُ اچ وري مرزا جي ڏاڻي وڃي رهي هئي. سندس

۱. مون چڻ ته چيڻ وساري ويئون هيون. مسد تي ويهڻ کان اڳ
 ٻي سيدارزاق معموريءَ ڏانهن ڏٺو، جيڪو اهڙي ڏيکائي ڏئي رهيو
 هو جو چڻ ته ڪجهه سوئي ڪونه هو. معموريءَ کي اهو به خبر هو
 ته مرزا مون کي ڪجهه به نه ڪري سگهندو، ڇاڪاڻ ته هن کي
 شهشاهه جهانگير پاڻ ئي جو ديوان مقرر ڪيو هو، ۽ ظل الاهيءَ
 جي مقرر ڪيل ڪنهن ماڻهوءَ تي هٿ ڪڍڻ جي مرزا رستم جهڙي
 طاقت ۽ نود کي به همت نه ٿيندي! اوچتو معموريءَ کي مخاطب
 ٻڌي، مرزا رستم ڏاڍي ڌيرج سان چيو: ”معموري، مون کي خبر
 آهي ته ظل الاهي پاڻ توکي ديوان مقرر ڪيو آهي. مون کي اها به
 خبر آهي ته شاهي قنڌين کي حفاظت سان لاهور پهچائڻ جو ڪم به
 ظل الاهيءَ پاڻ توتي رکيو هو. هاڻ ٻڌاء ته آءُ ظل الاهيءَ کي
 ڪهڙو جواب موڪليان؟“

مرزا جي ڌيرج تي سڀني کي حيرت وڃي وئي. اڄ جو مرزا
 رسم ڪالهه جي مرزا رسم کان بلڪل مختلف هو. معموري به
 ڪجهه نه سمجهندي، ڪنهن اڃاڻي خوف کان، هڪسدي چيو:
 ”حضور مرزا صاحب جن کي خبر آهي ته آءُ پاڻ سڄو انتظام ڪري
 ويو هوس، پر پائنجهي ٿو ته جن جن جو بددوست مون ڪيو هو،
 سو اوهان کي پسند نه هو ۽ اوهان جيڪي جڻا موڪليا، هي سڀ
 لشڪري ميدان ڇڏي پڄي ويا!“

”معموري....! توکي جيڪڏهن اسان جي قهر جو ڊپ نه
 آهي ته گهٽ ۾ گهٽ خدا جي قهر کان ڊڄ! اسان تي تهمت هڻڻ
 کان اڳ ڪجهه ته سوچڻ ها!“

معموريءَ ٻي رڦڻي وٺي وئي. هن ئي ته اهوئي ٻڌو هو
 هو ته مرزا رسم بيمڪ پاڻ مغل لشڪرين سان ترسان سپاهين تي
 مقرر ڪيو هو. هن ترخان سپاهين جي سپهر سالار مقرر ڪرڻ کان
 معنيٰ ڀريل نظرن سان ڏسندي چيو: ”حضور، نهٺ ۾ گهٽ مقرر
 بيمڪ ته ائين ئي چيو....“

مقرر بيمڪ سڄو ٻيلوئي ويو. هن پنهنجي جاءِ تان اٿڻ جي

- ويس - ئى، پر هو سچو تڙكى رهيو هو۔ مقرر امڪ حد کان
وڌيڪ ملهو مڙس هو، انڪري هو پنهجي ڏنل مليءَ لپ رهي
سگهيو۔ هن کي موت مررا رستم جي اکين مان پاڻ ڏاهن لھو۔
ضر آءِ

مضر، مک، توکي چا چوڻو آهي؟“ مرزا رسر اڃان تڏس
 روح من ڳڻه ٿي رهيو هو، جيتوڻيڪ سڀني کي اهو نظر اچي رهيو
 هو ته مرزا جون مسون مسند جي مٿين تي ڊڪوڙجي ويون ۽ مٿس
 ڏيک ۾ ڇا هت ڦهلي پيا هئا!

”حضور، مون کي هي پروانو اوهان جي خاص معتمد قصص
سڳ ۽ رعون موڪليو....“ ائين چئي ڏڪنڌڙ هنن سان هن پمپي
جڙغي مان پروانو ڪڍي اڳيان وڌايو، ۽ ٽپڙي اکين سان قصص
سڳ جي خالي مسند ڏانهن نهارايائين.

تاشي خان اگهي وڌي پروانو منظر بيگ جي هٿن مان ورتو،
 ۽ ادب سان مرزا رسم جي اڳيان جهليائين. مرزا کيس اشارو ڪيو،
 تاشي خان پروانو کولي ٻڙهن کان اڳ مهر ڏانهن ڏٺو، ۽ ڪو
 منڪي مرڪ هن جي ڇن تي اچي وئي، هن پورو اگهي وڌي مرزا
 تي ڪٽي ۾ ڪا گالهه چٽي. مرزا جي منهن تي ڪوبه نئون رنگ
 نه آيو. جڏهن تاشي خان پوئتي موٽي، تنهنجي جاء تي ٻيهي رهيو،
 تنهن مرزا پهرين ڀيرو خفنگيءَ مان چيو: ”اڄ قيصر بيگ ڪو
 ڪوئي ڪم نه آهي؟“

مفتی صاحب نے فرمایا کہ میں نے اپنے صاحبزادے کو بھیج دیا ہے۔

"خیر چہ چہ" طاعت نامہ
 میں نے اس کے لئے دعا کی ہے کہ وہ
 تمام دنیا میں مقبول ہو اور اس کی
 دعا قبول ہو اور وہ دعا قبول ہو
 "اللہ اعلم"

”ڇٺ، ڇٺ....“ مرزا بيزاريءَ مان چيو.

”حضور، نئين سافيءَ جي تہ مون کي خبر ڪانهي. اڄڪلھ
مڪ نئين سنڌي ڪنيز حاصل ڪئي اٿس، جيڪا ايتري حساس آهي
جو هن کي شاهي حرم ۾ هڻڻ گهرجي!“

عن انوقت قيصر بيگ ديوانخاني ۾ داخل ٿيو، ۽ ڪورٽر
ڪري، پنهنجي مسد ڏانهن وڌيو. مرزا رستم چڻ تہ هن کي ڏٺو ئي
ڪو، ۽ چڻ تہ پنهنجي منهن چوڻ لڳو هو: ”هون! شاهي حرم،
جي لائق ڪنيزا سر قيصر بيگ وٽ ايتري دولت ڪمان آئي جو
مريون ڪنيزون تو خريد ڪري؟!“

قيصر بيگ، جتي هو آئي ٿي ڄمي ويو. هن بهرڻ ڏڪري
بهر پنهنجي نائب پائنده خان تي وڌي، ۽ پوءِ مرزا رستم بيگ
ڏانهن مهاڙ ڪري چيائين: ”حضور جو اقبال بلند هجي! مون کي
ڄاڻ اها سنڌي ڪنيز تحفي ۾ ارسلان بيگ ڏني هئي، ۽ سندس حسن
ڏسي مون حضور جي خدمت ۾ پيش ڪرڻ تي گهري تہ جيڪڏهن
طل الاهيءَ جي لائق هجي تہ کيس لاهور موڪلڻ جو فيصلو اوهان
حضور پاڻ ڪريو، ۽ جيڪڏهن اوهان جي حرم لائق هجي تہ حضور
جن اهو حريم تڃنو پاڻ قبول ڪن.... باقي، مون لاءِ؟ سو تہ حضور
جن کي اهو معلوم آهي تہ منهنجي رولڊر سافين سان آهي، ڪنيز
سان منهنجي ڪا دلچسپي ڪانهي!“

سورا امير قيصر بيگ جي هٿ جو داد ڏيڻ لاءِ حرم
۾ ڪاهه ڪئي هئي تہ مرزا جي طمعت مان واقف ٿي ويو. هڪ
ڀيرو اها ڳالهه ڪئي هئي!

”اسان کي تنهنجي ذوق جي خبر آهي، قيصر بيگ! پر تہ
اها ڪنيز پاڻ وٽ لڪائي ڇو ويهاري آهي؟“ مرزا پورو سنجيدگ
سان پڇيو.

”حضور جو اقبال بلند هجي، طل الاهيءَ سر خدمت ۾
سندن بشارتي نذرانن ڏيڻ ۾ هڪ ڀيرو، سندس اعتراف، حضور
جن حاضر ٿيا. پر ڏسڻ ۾ اچي ٿو ته اهي“

ڦيصر ٻيڪ اهڙي ڳالهه ڪئي جو سڀ اميرن ۽ ميرن ڏٺوري،
اڀا ٿي ويهي رهيا.

”تون ڇا ٿو چوڻ گهرين، ڦيصر ٻيڪ؟“

”حضور جو اقبال بلند هجي! شهر جي ڪوٺوال ٿي ڪم
آئي؛ ڪاٺيه راب، ڏهاڪو ڪن مغل سهنجي گهر آيا، ۽ حضور جن
جي مڃڻ جو بهنو ڪري، اندر داخل ٿيا، ۽ سهنجن بهر داري تي
رسن سان ڌڙي، منهنجي ٻن معصوم ٻن ۽ سڌي ڪمزري ٻاڻ سان
ڪٽي وٺي ۽ مردانچائي جي ڪوٺن ۾ ڇڪو مال مائع هو، سو
ڪٽي ڪٽي وٺا!“

ڦيصر ٻيڪ ڪجهه دير ترسدي، هٿ آسمان ڏانهن ڦهلائندي،
پري چيو: ”حضور، مون کي سهنجي مال مائع! منهنجي جو خيال
ڪونهي. حضور جي بخشش ۽ عطا مان ان کان به وڌيڪ هن وفادار
ٿي ملي نونڊو ۽ آءٌ... حضور جن جي اڳيان المڃا ٿو ڪريان
نہ منهنجي معصوم ٻن جي جان بچائي وڃي!“ ڦيصر ٻيڪ اوچنگر
ٿندي چيو.

مرزا رستم سهنجي مسد تان آيو بي ويو. هن ٻئي هٿ ڪٽي
سهنجي ڏانهن ۽ ڀر وڌا، ۽ وڌندو ڪوٺوال وٽ آيو، ۽ سدس گهڻي
۾ هٿ وڃي ڏوٽارندي چيائين: ”مون کي اڃا آئي مهينو ۽ ڪوٺ
۽ آهي ته ههڙيون سازشون شروع ٿي ويون آهن؟! تون شهر جو
ڪوٺوال آهي! تنهنجي سامهون سهنجي اميرن جا ٻٽ ۽ ڪمزور
اغوا ڪيون ٿيون وڃن، مال لٽيو ويو وڃي، شاهي صدي ڇڏا وڃن
۽ تون اميرن جي غارت آهين جو درٻار ۾ اچي، جي جرات نه
ڪرين! جيڪڏهن اميرن سان ائين ٿو ٿئي ته خدا ڄاڻي عام مغل
سان ڇا ڪندو هوندو؟“

ڪوٺوال ۽ جي ڇهري ٻٽ ۾ هن ٿي ٻيهر اچي ويو. هن جي
هن ۾ ۽ اهڙي ڏکئي شروع ٿي وئي، جن ۾ سڄو ٻٽ حرهي آيو
هوس.

”حضور، آءٌ وڌو ۽ ٻٽ ۾ ران نه ڦيصر ٻيڪ جي ٻٽ ۾“

"کے لیے اس طرح کی بات کہ وہ ایک ڈیڑھ گھنٹہ کے اندر سے"

دہندہ ملک ورنی ایسی نہیں رہمیرہ میں کی ۔ ورنہ اس میں
میں نہیں سمجھتا: ”حضور میں ہی اس کی مائی تہہ آتے ہیں۔“

"وہ دے، رائدہ نے کہا، چلو توئی ورتی = مٹھن میں شمشاد

- کرکٹ وارڈ آئین؟"

مرزا دٻنده بيگ ڏانهن اهڙين نظرين سان پهاريو، جو نه ئي
 نه تن تي خيال آيو ته ڳالهه به چوري ته چڱيوه به بوءِ به نه
 ويجهندي چٽائين: ”حضور، ترڪانن ڇا رهنوس جون سازشون هڪدي
 ڪن ٿا، هتي پاسي سندن جون شورشون آهن. مغل لشڪري جي
 هي شهر ۾ پهرو ڏيڻي سگهن. سندن بههجا هٿيار بند جوان هـ
 محلي ۾ بهاري ڇڏيا آهن. جيڪو مغل لشڪري لنگهي ويو، تن
 کي مارڪٽ ڪري ڀڄي ٿا وڃن. ٻچي ڏسو ڪوٽوال ڪن؟“ تن
 جڻي ڀائنده بيگ، ڪوٽوال ڏانهن ڏسندي، هلڪي مرڪ مرڪندي،
 وڃي رهيو.

مرزا اچ وڃ ڪندي، پنهنجي مسند جي اڳيان ٻيٽي رهي،
هن جي ڏاهي واچ وري ڦڙڪڻ لڳي، ۽ گف سندس ڇهن جي ڪم
مر جمع ٿيڻ لڳي. پر اڃا به هن پنهنجي پاڻ تي مضبوط رکندي، غصو
پهري ٺڪاهي سان ڪوٺاڻ ڏانهن ڏيو. ڪوٺاڻ کي هن ٿوڳ
سٺون پنهنجو موت نظر اچڻ لڳو.

اوچتو هن پر الائي گتان همت احى وئي، ابي مويءَ حه نره:
”حضور حوا امسال بلند هجي! مغل لشڪري دادا سهرور بي و...
رسي همدي، سندس بي فريدا وئي. ماڻهن جي ٽپرن ۾ پھرو جو...
کين جهيل دل ۾ ٿي وارو... وڌيڪ وڌيڪ... وڌيڪ...
ولاءِ حافظ بلال مون وب دانهن جي آيو، ۽ حضور...
ته حمدهن اسان ان کاليه جو ملو ته ڪمونه هو طالع الهيءَ رب
دانهن بي ويندا سو خدا جي خلق تي ارار لاه ۽ نه مون...
احارت ڏني ته هو بهنجي بهنجي چلي جي به ريداريءَ لاءِ نوحوان

مرز ڪزن اسان کي نه آخر سڌن جهانگيريءَ جو، ال هٿم ڪريو
 آهي. خدا جي خلق ۾ راز لاهين لاءِ ئي الله تعاليٰ حڪومت
 اسان جي حوالي ڪئي آهي. ڪهڙن ان ۾، مونڪاڻ ڪا ڪنڊا،
 اهي ته آڻ هر سڙا ڏوڳڻ لاءِ تيار آهن!

ڪو سوال جي انهيءَ حراپ ۽ سچ چوڻ تي اميرن کي حيرت
 ۾ لڳي، ۽ ڪي ته ڪنڊا ائين ڏوڳڻ لڳا جن ته هو ڪو سوال سان
 ان ڳالهه ۾ متفق هئا ته سنڌ ۾ به عدل جهانگيري جو مثال قائم
 ڪرڻ گهرجي.

پاڻده بيگ بهنجي سڄي ڪشي ڪمائي راڻيگان بهدي ڏني
 ته وري ابي بهي رهيو: ”حضور، اهو حافظ بلال اهو آهي، جنهن
 بهنجي مدرسي ۾ فارسي ڏسي طرح پڙهائڻ ڪسان انڪار ڪري
 ڇڏيو آهي. سردار خان جو ڏولو ملڪ ۾ ڌاڙا هڻندو وٺي، سو ان
 حافظ بلال جي مدرسي ۾ اچي، حافظ بلال کي ليل مال ڏئي ويندو
 آهي ته جيئن مدرسي جو خرچ ڏلائي. اهڙي مهڻو جي چوڻ تي
 ڪو سوال صاحب مغل لڏڪرين تي تهنمون نو هئي!“

مرزا رسم بيگ اوچتو اهڙي رز ڪئي جو سڀ همسجي ويا:
 ”س ڪريو، خدا جي واسطي بس ڪريو! هاڻ مون ۾ وڌيڪ برداشت
 ڪرڻ جي قوت ڪانهي! آڇ ڪسان پاڻده مگ نٿي ڪريو ڪو سوال
 آهي. من ڏينهن اندر سمورن سزڻن— ارغون هجن يا ترخان، امير
 هجن يا لڏڪري،— کي گرفتار ڪيو وڃي، سنڌي باغ جا سر ڦير
 ڪيا وڃن، سنڌي پهرو بند ڪيو وڃي، قصص مگ جي بس ۽ شاهي
 ڪم ڪري اتوا ڪرڻ وارن کي اهڙي سڙا ڏني وڃي، جو وري
 اسان جي ڪنهن امير جي مال دولت يا اهل و عيال ۾ هٿ وڃي
 جي هٿ ڪنهن کي نه پئي ۽ پاڻده بيگ اسان حڪم يا ڏيڻ نه
 فيصلي بيگ جي سنڌي ڪنڙن، شاهي ڪم طور، طل لاهي ۽ حسي
 حضور ۾ اسان جي طرفان پيش ڪئي وڃي، ۽ شاهي فيصلي واري
 ويلي سان گڏ رواني ڪئي وڃي.... پر... پر اسين پاڻ هن کي ڏسي
 ڪهڙون به هن کي سڙا ڏي مونڪاڻ ڏان اک اسن تعديلي ڪرڻ

پهر ڏرڻ ۾ هو، واقعي شاهي حڪم جي رٿي آهي! ڇو شاهي عهدن جي واپس حاصل ۾ رڻ سهر سالار جي ذميداري آهي ۽ شاهي ڏينهن اندر شاهي فيدي واپس نه مليا ته شاهي جي ڏينهن جو حڪم ڪونهي... هتان وڃو: فقط سهر سالار، مقرر ملڪ، ماڻهه ملڪ ۽ قمبر ملڪ هي ترسن ۾ن لاء دربار درخواست!

امير هري هري بي، سهجي جان بچي وڃي ۽ سڪر ۽ چا
ايندا، ڪسڪي لڳاء، فيصير بيگ دري دري پڻده نيڪ ڏانهن اهرن
ڪمن سان بي ڏيو جن ۾ نغز سان گڏ حسد جي باهه برڪتي رهي
عشي، ماڻهه بيگ اهرن ڏيکڻي ڏني ڇڻ ته ڪوڊوالي هن جو
هو هو سوچي رهيو هو ته هر چونڪي ۽ ٿان جهڪڻ ڏهه اشرمون
۾ روز اچن ته ٻارنهن چونڪين تان هڪ سو وڻهه، اشرمون ۾
سندن، ۽ تورن ڏينهن ۾ هن کي توشي خان جي مال ۾ گهٽ
هٿ ۽ فيصير بيگ سان حصو پسي ڪرڻ کان وڌيڪ ممڪيت ممڪيت
ان ڪن سواء ارغونن ۽ ترخانن کي هڪ طرف ته سڌين کي ٻئي طرف
سارش جي الزام هيٺ گرفتار ڪري ڪاٺن چڱي خاصي رقم حاصل ڪري
سگهبي، ۽ پوءِ ظل الاهي جي خدمت ۾ سو ڪريون يا ڪريون موڪلي،
سي جي صوبداري ۽ جو خواب ضرور پورو ٿيندو! الت تسي جان
کسي سهجي پاسي ڪرڻو پوندو هن کي خبر هئي ته تسي جان
طل الاهي جو مختار ۽ خاص اعتماد وارو ماڻهو آهي، ۽ هو هر ڳالهه
جي معياري سڌو سئون شهنشاهه هندو ڪندو رهي پوءِ اهو سوچڻ
هن تسي خان ڏانهن بهارو، ۽ پوءِ بهر جي اڪس هڪ ٻئي ڪر
سڃاڻي ورتو!

قمبر ملڪ ان پندر ۾ هو ته هڪ ڇڏي ڪهه ٻيو ٻيو
۽ را سهر رخ وارن جو ٻاڙو ٺٽي ماڻهه هن جي اڃا ڪنهن
۾ اتي ته ڇڏن هن شاهي عهدن تي ڇڏاڙو هو ڪم ۾ سڙ
هو نه پوءِ هتان هن جي ۾ن ۽ سڌي ۽ سڌي ٺٽي اڃا جو هن جي
حوالي نه ٿا ۽ رڻ هٿ نه رهي ملڪ ۾ سڌي ٺٽي اڃا جو هن جي
هن تي وري سڌي ۾ن ۽ سڌي ۽ سڌي وري ۽ جو حال آيو هن

دن سوچيو هو ته سڌي ڪري ملال الائي؟ جي خدمت ۾ موڪلي
 سڌو نه خدمت ترقي ڏيئي جي عملداري وٽس رهندي اچي. هو ڪي
 نه سڌي حرم جي لائق؟ ڇا ڪي ڇا دعوتون ائين بي سڌو ڇڏي ..
 خدا ڪم واندڪي ۽ ۾ ونهي ٻاهر هو شاهي ڪپڙن ۾ هو نورجهن
 بگم کي مٿي مٿي ڪري ڇڏي. جيڪڏهن هن کي پاڻ ڪمرو
 وٺنديون هجن ها ته هو هن کي پاڻ وٽ رکڻ لاءِ بغاوت ڪرڻ لڌي
 ڪم ڪم ٿي ها، پر هن کي ته سمجهي ساقين کانسواءِ گهري بل
 نه سگهڻي آيو! ۽ هن جا معصوم پٽ؟ شاه رخ وارن وٽ ڇوڪر
 کي باندی رکڻ ڇو ڪهڙو ڇوڪرو؟ شاهي قيدي ملين ته پوءِ
 سمجهي پئس کي پاڻ وٽ ڇو جهليو وٺا آهين؟ ترخان اميرن مرزا
 ڪري بگم جي وقت ۾ مون کي ڪهڙيون بگيون ڏنائون، جيئن ڪم
 ٿو ڏن ته مرزا ٻي بگم جي اولاد مان هو سندس ماءُ ڪم
 ٿي ته ڇا ٻي ٻي آئين ته مرزا شاه رخ نه... مرزا رسن سان مرزا
 شاه رخ وارن جي گالهه ڪرڻ مناسب ٻڌي يا نه؟ جيڪڏهن هن کي
 ڪو ڪم ٻڌي ويو ته بهي ڇوڪرن کي قتل ڪرڻ کان ڪونه
 مرندا! سهرائين ٻڌو ته پهرين آڻ پاڻ ساڻن گالهائي ڏسان... نه...
 ائين ڏسڻي ٻڌي، ۽ ڇوڪرن کي ڪجهه نقصان پهچڻ جو اندس
 ٻڌو. مرزا رسن سان گالهه ڪيڏن سان مغلن سان وفاداري نه ظاهر
 ٿي سگهي ۽ ڇوڪرن جي جان نه بچي نوندي. مغلن سان سڌوسنئون
 ورهڻ جي مرزا شاه رخ وارن کي نه همت نه ٻڌي. مون کي پهرين
 ئي اهو سوچڻ ڪهرجي هئا پر اسان اڪن درهن جي لاج مون کان
 سمجهڻ ۾ وسارائي ڇڏيا ته ڇا مرزا مظهر بگم سمجهي پئس
 ڪم ڪم ۾ ڪم ڪم نه ٿو؟ هن مظهر بگم ڏانهن بهاريو. هن ان
 وقت مظهر بگم ڏانهن بهاريو. ٻي جي اسان ڪشي جو نه...
 سمجهڻ لڌي ڪم ڪم ۾ ڪجهه ڪوڙين مروح ڪري ڏنا
 مرزا مظهر بگم کي سمجهي سهره سالاري خطري ۾ نظر
 اچڻ لڌي: جيڪڏهن شاهي قيدي حاصل نه ٿيا ته مرزا رستم بگم
 سندس حق ڇو ڪم ڪم ٿي ڇڏي. پر شاهي قيدي کي ڇڏڻ ۾

ارغونن جو ڪهڙو مطلب هي هو؟ سوا ان جي ته هڪ سرور وري هو مرزا عبدالعليءَ کي تختن سڀني ڪٽري، مغلن خلاف ڪو محاذ قائم ڪرڻ، پر قصور بمبئي جي ٻن ۽ سڌي ڪيڙ جي اغوا جي واقعي جو شاهي عهدن سان ڪهڙو سبب آهي؟ منهنجي قصور بمبئي ڪو چال ڪيڙي رهيو آهي؟ هن وري قصور بمبئي ڏانهن پهريو، ڪو اڃا تائين زمين ۾ گهري رهيو هو!

تائين بمبئي ڏانهن واري واري سان ڏنو، ۽ دل ئي دل ۾ ملال آهي ۽ ڪي مڪمل احوال لکڻ لاءِ مضمون سندس دماغ ۾ هڻڻ لڳو. پائنده بمبئي صوبداريءَ جي شوق ۾ نسا هر گالهه ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويندو، قصور بمبئي جي پٺن جي اغوا جو معمول البت هن کي به سمجهه ۾ نٿو آيو، ۽ سلسل بمبئي سمجهي سڀه سالاري قائم رکڻ لاءِ ارغونن سان جنگ ڪرڻ ڏان به نه ڪمائيندو، پر ڇا هن وقت ارغون سردارن سان فائين معل سمجههت لاءِ فائده مند نيندو؟ ڇو نه سمورو ڏوهه سڌين جي شورشن تي هڻجي! ۽ هن جي نظر مرزا رستم تي پئي، جنهن بمبئي سمجهي ڪمپ ڪي چڪ هڻڻ شروع ڪيو هو، ۽ تاشي خان سمجهي ويو ته هن کي وري ڪنهن جو اڳدارو حسرت ۽ مدد جو! ڪن ناد اچي رهيو هو! *

(۹)

سڌون ڇڏين ته ٻيلي ۾ داخل ٿيندو هو ته هن تي هميشه
اٿس محسوس ٿيندو هو، ڇڻ ته وڻ به هن سان گڏ هلڻ لڳا هئا ۽
هن سان ڇڻ پڻ ۽ سرگوشيون ڪرڻ لڳندا هئا؛ ڇڻ چوندا هجن
ته اسين سنڌ جي ڌرتيءَ جو سهاڳ آهيون، جنهن کي لڻ لاءِ سوين
ديرا راتيا لڳندا رهيا آهن، در اسين اڏول آهيون، سنڌ جا وڻ، سنڌ
جي ڌرتيءَ وانگر سدورا ۽ سدا حبات آهن. هي ٻڙ جا وڻ، هي ٻر
جا وڻ، هي سُهائجي جا وڻ، هي ناليون، هي لئون، هي ٻير، هي
ديويون— انهن سڀني ۾ هڪڙي خاصيت عام آهي ته انهن کي وڏي
چڏيو ته وري آسري ايندا. اها خاصيت دنيا جي ٻئي ڪنهن به وڻ
۾ ڪانهي. شايد اهوئي ”آواگون“ جو ڪرشمو آهي جو سنڌ جا
مدير ماڻهو نه وڻن جي پوڄا ڪندا هئا. ٻڙ ۽ ٻير، ديو ۽ سُهائجي
جي وڻن تي اڄ به ماڻيون، سڻ، ورنيون سها ڳئون، آکا وڃهر
سڻ، ڏيا ٻارس ٿيون ۽ باسون باسن ٿيون، ڇاڪاڻ ته اهي وڻ
پراچين وقت کان تخليق جي ديويءَ جو اهڃاڻ آهن! سانوڻ جي
دل سدس سڀي ۾ قنڊڇڻ لڳي: ڇڻ ته ٻاهر نڪرڻ تي هئي، ڇڻ
ته وڻ وڻ کي ڏاڪر ٻاڻڻ، گهرائون وجهڻ لاءِ آئي هئي. اوڏي مهل
جانهن پکن جو هڪڙو وار، هڪڙي وڻ ڏانءِ، سانوڻ جي اکين
اڳيان، ٻئي وڻ تي وڃي ويندو. ٻرن ۽ لڻن جي ڦڙڦڙ تي هن سر
ٻهاريو: اڳ، سُهائجي سنڌ جا پکي به ڪهڙا نه سُهئا آهن؛ ست رنگ
سُهئا، سڀا، ڇڻ ته بهشت جا پکي هجن! سانوڻ تي پڪ ٿي ته
بهشت ۾ نه اهڙا سُهئا ملن ٿا هوندا. دودن ڏورن جي هوندار ٻڌي
هو ٻي رهيو. هن جي خواب ۾ ڪارزي تر به ٻولي ٻولي، ۽
سانوڻ جي اکين ۾ ٻيائي پيرجي آيو: هن اٿس ڏاڏو ڇڻ ته ان تر

جي تيار هن جي دل کي اوڙي وئي. ”يا الله! تو سنڌڪي سنڌڪي
بوازو آهي، پر هي سدائين ڏورانهن ڌارين جو ڏرت سنڌ نسي ڇو
مرهيو ادبي؟ سنڌ کي سڪ سهڻ ڇو ڦٽو ڏس؟“ هن پنهنجي پالشيار
سن ۽ ڪانت ڪئي. هن کي پنهنجي بيء جو هي ڪسو بند اچي ويو:
”سانو، سنڌ آهي ته پاڻ به آهنون، نه ته ته مولا جو مورو ملڪ گهڻو
ٿي ٻيو آهي سام ڪٿڻ لاءِ“ هن کي پنهنجي مسٽرسيءَ جون
مستانيون ڳالهون هڙي آيون، ۽ وري هن جي دل پرڄي آئي.
ٻڙيءَ ۾ ڪنڊ پئجي ويس.

اوچتو هن جي ڪميت جا ڪٽن ڪرا ٿي ويا، ۽ هن جي
ڄال ۾ اڻ لکو فرق پئجي ويو. سانوڻ خيالن جي دنيا مان موٽي
آيو. گهڙي دير کانپوءِ، چيري جي چٽ سان گڏ گهوڙن جي
بابڙن جو آواز هن جي ڪن تي ويو. هن ڪميت کي هلاڪي هٿ
جي پيڪي هڻين ته ڪميت ٻانهي ڄاڻ، ڪمرن جي ڊگهن ٻوڙن
۾، منهن وجهندي لڪي پهي رهي. سانوڻ ڪمرن مان ڪٽارو
ڪڍي، ٻوڙن جي جهڙ ۾ اوڪڙون ويهي رهيو. هن جي ڪن هن
اي ٻڌايو ته اڳيان به سوار هئا، جن جي ڪڍ ڏهاڪو سوار ميسر
واٽ ڪندا پئي آيا. هن کي اهو به يقين هو ته مغل يا ترخان وس
جڏي بيلي جو رخ ڪونه ڪندا. هن اندازو لڳايو ته مغل مياڻي
ڪنهن سنڌي همراهن يا ترخانن کي جهلڻ تي آيا. هن جي همراهن
جي چاه مان هن کي اها پڪ پي وئي ته بيلي ۾ گهڙندڙ مڻهو سڄڻ
ڪونه هئا. پر ڪڏهن وري ڪن سنڌي همراهن جي بونن آهر
ته پوءِ.... اڃا هو انهن خيالن ۾ هو ته اڳين سوارن مان ڪري
جي گهوڙي جي ڊگهي ۽ ڊبل هٿڪار مان هن کي پڪ پي وئي ته
گهوڙي جي ڊٺ ۾ بالو يا تير کپي ويو هو. سا گهڻي وقت اڳين
سوارن جي گهوڙن جي سس جو آواز اوچتو بند ٿي ويو.

هن جي سڙن ڪس، پري جو هڪرو آواز جهڙي ورتو...
”ڏاڏريا، او هن ٻيڙن جي ڇنڊ ۾....“ هن همراهن جي ٻوڙن ۽
سهڪڻ جو آواز هٿ ڇڻو ڏنڻ ۾ پئي آيو. سانوڻ جي لڪل هو،

ان جي منهن پاسي ۾ هڪ ڪنڊا، هڪ ڪنڊا، ڪنڊن ۾ ڪنڊا،
انڊر ٻنهي آڻا سڌوڻ محسوس ڪيو ته هڪ ڪنڊا، هڪ ڪنڊا، هڪ ڪنڊا،
روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا، پر هنن جي ناستن سان آڻا
سڪندو اٿن. هي ڏکيو، چڻ ڪيو پڌر مائٽو اوجھو ٻڌي ۽ مان
هر ڏڪري سرڪا ڪري ساهه کڻندو آهي.

گهڙي نه گذري ته ڏهاڪو ڪن مغل لشڪري به ڪنڊن جي
جهد وٽ اچي پهچا گهوڙا جهلڻا، هڪري مغل ڪرڪندار آڻا
۾ چيو: ”تيمور خان، ناسراده سنڌي هتي ئي ڪٿي لڪل آهن؟ توڻ
ن مان وٽ ته آڻا هن پاسي توڻ سان اچو، توڻ مون سان اچو...“
سانوڻ وري سرهاٽ ٻڌو: ”ڀڙي، ڀڙي سڌي ڪري...“
”شش...“

ڪنڊا ڪافي گهڻا هئا، پر سانوڻ ڪي به هتي نه جهڙڪندڙ
مغل هن جي پاسي آيا ته ڪميت جي پوءِ نهي مغلن جا گهوڙا ضرور
هڪڪڙا ۽ ٻه رڳو مغل هن کي ڏسي وڌا، پر پوءِ هنن ٻن هڪڪڙن
حو به خير ڪونه ٿيندو. ڪجهه سوڌندي هن وٽ تي مٿ ڏندي،
اڀري جي ڊگهي ”گهون... گهون...“ حو آواز ڪڍيو. گهڙي نه
گذري ته چوڌاري ڪپڙن ۽ لاشن مان ڪنڊن جي ڊگهي ”گهون
گهون“ حو آواز اچڻ لڳو. سانوڻ وري سرهاٽ ٻڌو: ”ن، اهو آواز
ٻڌو... سڌ هن ڪپڙن مان پيو اچي...“

اوجھو هڪ حو آواز لڳي ڪنڊن ٻڌو: ”مغل سڌو،
اوهن گهڙي ۾ آهيو... پهچا هڪڪڙا وڃي ڪٽيو... نه ته...“
مغلن جي گهوڙن جي سنس حو آواز ٻنهي رهيو. مغلن
هڪڪڙن حو آواز نه ڇڏو ٻڌڻ ۾ آيو. مغلن جي مهڏار جي آواز مان ئي
سانوڻ سمجهي ويو ته مغلن جو دٻ ڪڍڻ ساهه ڪڍي ويو هو.
مغل مهڏار چڻي رهيو هو: ”تيمور خان...“ هڪڪڙن جي
ڪڍي؟

”ننههار خان... هن سڌن جي ڪا جاسري به ڏسجي...
مغل آهي ڪنهن سڌي جي جو مغلن جي...“

اڇو هن جو آواز بند ٿي ويو، ۽ ان جي اندران هڪ دل
 ٽٽڻ لڳو. وايو منبل ۾ ڦهلجي ويئي، ٿلهوڙن جي سجن تان، ڪنهن
 ٻيو جي گسڪي، ڪرڻ جو آواز، سائون جي سس جهڙي ڊڙڻو.
 مڻ جي ڇن تي هڪڙي مرد ڦهلجي ويئي. ۽ ان وقت ئي
 دڙا ۾ آواز ٻڌڻ لڳو.... ”مغل سپاهو.... اڃان به ڇڏ ڪڏهن هڪ
 ڦٽي نه ڪيو ته....“

اڃان اهو جملو پورو ٿي نه ٿيو ته پالن ۽ ترارن ۾ خيڏجڻ
 جي زمين تي اڇلجڻ جا آواز اٿيا ۽ آس پاس کان ڪيڙن مڻ، لڻن
 مڻ ۽ پلن جي وڻن تان ويهارو مڙس جو مغلن جي چوڌاري نمودار
 ٿيو. سائون نه ڪميت جهلي، ڪيڙن مان ٻاهر نڪري آيو، ۽ وڌندڙ
 اڇي مغلن اڳيان ٻيهي رهيو. هن ڏٺو ته هڪڙي گهوڙي جي سڻ
 وٽ تيمور خان اونڌو پيو هو ۽ هڪڙو ٻالو سندس نٿ ۾ ڪمڻ هو.
 ”شهباز خان، توهان کي خبر ڪانهي ڇا ته هن ٻيلي ۾ مغلن
 ۽ ترخانن کي گهڙڻ جي اجازت ڪانهي....!“ سائون جي آواز ۾
 رڪڙ جهڙي سختي هئي.

”.... جي جي.... نه، اسان کي اهڙي خبر ڪانه هئي.... هن
 سري معافي ڏيو....“

”خير ڏيو ويندو.... جڙيا، هي هنار مڙو، هن گهوڙو
 کي ڪڙهه ۾ موڪليو، ۽ هن مغلن کي مهمانخاني وٺي هليو.... ۽
 هن لاش کي ائين ڇو ائين ڪٽائي هليو....“

اهو حڪم ڏيئي، هو وري ڪيڙن جي سڻن ۾ هلي آيو، ۽
 چيائين: ”ٻائو، هاڻ ڏو جو ڪم ڪونهي. ٻلي ٻاهر اچو....“
 ڪا ڪهڙي چپ بي ويئي. پر پوءِ به حوان مڙس ڪيڙن ۾
 ٻاهر نڪتا. انهن مان هڪڙو ڪهڙو همسل هو امت نئي جي مڙهه
 تي هڪ عجيب ارڻو رنگ هو.

سائون ڏاڍا ڏهري مڻ حوانن تي ٽپوڙي ڏسندو رهيو.
 حوان هن جي ان ٽپوڙ ڏاڍا ڪمپائڻ خاطر مڙس ۾ ٽپوڙ لڳا.
 سائون جي مڙس تي مڙهه اچي ويئي، هڪڙي، معنيٰ- ٻري ۽ شراب

ورنڊر سڀون جي اس ۾ بهار سڌي ڇڏي: ”اوهان اسان سان ملائي ڪئي آهي، اسان جي خان بچائي آيو، سو ان لاءِ اوهان جو رڌو، خدا ڪندو ته لاهي وجهنداسون. هاڻ ڪم ڪڏهن اڌار ٿي نه اسين چڪمون پنڌ ڪي!“

سڀون سمجهي ويو ته همارو ڳالهه ٺاهي ويو، سو هن به ڳالهه سڻي ته، ”ڀلا، هي مغل اوهان جي پويان ڇو پيا هئا؟“

”اهو مغل کان بچو!“ ورنڊر وري به لاپرواهيءَ سان چيو.

”پر به، ڪا ته ڳالهه هوندي؟“

”ادا، ڳالهه هيءَ آهي ته....“

ورنڊر جي سڱيءَ اڃا ڳالهه جو رتي مٿس ته ورنڊر دعوت ڏيندي چيس ”ڏاڏو، تون ماب ڪر.... مون کي ڳالهائڻ ڏي. مغل ۽ اسان جو سامرو اسان جي مٿي جو -ور آهي. ڪنهن اوڀري ماڻهوءَ سان ڪرڻ جهڙي ڳالهه ڪ نه.“

سڀون کي ”اوڀري“ لفظ تي حر به اٿي ته ٿورو ڏک .

مٿس هن وري به ورنڊر کي گهورندي چيو: ”سڌي هڪ ٻئي لاءِ اوڀرا ڪڏهن کان ٿيا؟“

ورنڊر به به جواب ڏنو: ”مغل ۽ ترخان ته ٿرپاڻي ڌرتي آهن - پر سڀ سڌي به هاڻ ”مهج“ نه رهيا آهن. مغل جي موڪري ڪڪر يا سڀين سان لاڻعلق نٿي، بلڪ ۽ جهنگل ۾ گهريلو سڌي ”اوڀرا“ نه چٽا ته ڀلا ٻيو ڪم ڇا چئبو؟“ ورنڊر جي لفظن ۾ هنڻ سڄي نه هئي، پر انهن ۾ لڪل سهڻي هئي وڃي هنڌ ڪيو.

سڀون جي دل کي جهوپو اچي ويو.

”ڀائو، تون سچ ٿو چوي، جيڪو سڌي اسن سڀين سان ڏک ڏولاوي ۾ پٽيوار نه آهي، سو برابر ”اوڀرو“ ٿي سڏبو....“ هن جو آواز ڏکارو هو، پر ورنڊر ڏٺو ته هن ٿرپاڻي پنهنجي پاڻ تي صاف رڳو رکي ورتو، ۽ تيرج سان چيائين: ”آءُ رور اوهان جي لاءِ اوڀرو آهيان. ٻاڏو سڀون اهو هي بولو مهج....“

سڀون ڏٺو ته سڄي چوڻ ٿي چاهيو پر سندس ڀريءَ ۾ ڪو.

پنهنجي وٺي. هن جون اکيون لڙڪي سان ٻوسڻ لڳيون. هن کي سمجهي ڪرڙي تي ڪاوڙ اچڻ لڳي، پر عين ان وقت وريام اڳتي وڌي اچي کيس پاڪر وٺو، ۽ پوءِ ٻڌڪندي چيائين ”راڻو، بخش ڪجانءِ.... سمجهو مطلب توکي ڏکيو ٿيڻ جو ڪونه هو.... اسين ته سمجهو نالو ٻڌي، هيڏانهن ئي آياسون.... تون ئي ته هڪڙو آسرو وڃي سنڌ ۽ سنڌين لاءِ بچيو آهين....“

سانوڻ به ڪا گهڙي وريام کي پاڪر ۾ جهلي نٿو رهيو. سدس دل ڀرجي آئي هئي.... سنڌ حوالو آسرو.... هن کي سمجهي پاڻ تي شرمساري ۾ لڳي. حڏهن سنڌي هڪ ڦورو، هڪ رهڻ، هڪ ڌاڙيل کي پنهنجو آسرو سمجهڻ لڳي، تڏهن چئبو ته سڌين هي بيوسي پنهنجي پاتار کي وڃي مهي هئي.... هن کي حڏهن به اهو حيال ايندو هو تڏهن هن کي سمجهي پاڻ کان مٿس ٿيڻ لڳندي هئي.... پر هن کي ان تقريب جو سٺ ڪو ٻيو حديق به ڪونه سمجهندو هو.... هو ڪنهن سان اندر جو حال به ته بيان نٿي ڪري سگهيو.... اوچو هن کي اهو حيال آيو ته ان شرمساريءَ کان بچڻ لاءِ، هو هن هماريءَ کي سڄي ڳالهه ڪري ٻڌائي....

”ادل.... تون ڀلو آهين.... آڱ سانوڻ سان گڏ سردار خان ڌاڙيل به آهيان... هڪڙو ڦورو، رهڻ ۽ ڌاڙيل.... مون چها سا به مون سان آهيان.... سنڌ جو آسرو اسين به، پر اوهين بوجوان آهيو. اسين ته.... اسين ته....“

هو سمجهي ڳالهه پوري نه ڪري سگهيو. وريام کي هن جي دل جي ڌڪ ڌڪ صاف ٻڌڻ ۾ ٻلي آئي. هن کي ائين محسوس ٿيو جهڙو ته سانوڻ جي دل سڌڪا پري رهي هئي. هن کي ان سڌڪا سرسڌڙ دل تي ريس ٻڌڻ لڳي.... اهي سڌڪا هڪ درد مند دل جا سڌڪا، هئا، سڌڪا سڌڪا هئا. حسنين ڪما دل سڌ لاءِ ائين سڌڪندي رهندي، تيسين سنڌ سدا حيات رهندي.

هن سانوڻ کي پاڪر مان ڪڍندي، سدس دورس اکين ۾ تيارندي چيو.... ”اسان کي خبر آهي ڀاڻو سانوڻ... اسان کي اها

مرڻ! مون سين آيا ڏاڏا چوڻو هٿين — نفرت جو اهو روپ به
سڌ لاءِ غنيمت آهي پاڻو....“

سانوڻ کي چڻ ڏي ملي ويو، هن جي شرمساري جي
نه ڪي قدر گهٽجي وئي. ان جي بدران هڪ نئون احساس هن جي
سموري جسم ۾ ڦهلجي ويو.... اڃا تو احساس، جنهن جو هو حمد
ڪري نه سگهيو.... جنهن جو چيد ڪرڻ هن تي گهريو.
اندر جي ان چڪناڻ ڪان بهل لاءِ هن چيو.... ”اچو ته
علون، منهنجا همارا الائي ڇا سوچيندا هوندا ته اسان کي وري ڏسي
ڇا ٿيو....“

سانوڻ وريام ۽ ڏاڏڙني کي وٺي جڏهن مڏي تي آيو ته تڏي
تي ويٺل همارا اٿي بيهي رهيا. هر هڪ سان سانوڻ سندن واقفيت
ڪرائي. جيسين خوش خيبر عانيت ۽ ڪي ڪرون ختم ٿيون، تيسين به
همارا ماني به ڪڍي آيا. ڳاڙهن چانورن جي ماني ۽ ٻين جي من
ٻوڙ مان وريام ۽ ڏاڏڙني کي هڪو مزدو آيو، ان کان وڌيڪ هن
همارن جي پيار ۽ پنهنجائپ هنن جي دل موهي وڌي. ماني ٽڪري
کان واندڻ تي، همارا ڪاٺيون ٻڌي، حال احوال وٺڻ ويهي رهي.
جڏهن وريام ڳالهائڻ شروع ڪيو، تڏهن ائين ٿي پايو چڻ ته ملي
جا وڻ به هن جي ڳالهه ٻڌڻ ڪاڻ ماڻ ٿي ويا.

”ادا، ڪهڙا سور روئي ڪهڙا روئجن. سنڌي محلن ۾ مغل
شڪرين جڏهن ري گاهه اٿي وٺي ڪي ستائڻ شروع ڪيو، تيسر
به اسين ماڻ هٿاسون، پر جڏهن گهرن ۾ گهڙي، ڪنهن نه ڪنهن ڪو
ڏسي به ويا، ۽ مارڪي ڪري، ڏوڪر وٺي ڇڏڻ جو ڏندو ڏئي
ڇڏيئون، تاهن اسان کان به رهيو نه ٿيو. ڇڻ مڙس به اهو سو، سو
۽ ڪيئن بازارن ۽ سڀڻ ۾ سڀي واپارين ۽ مڙس مڙسي هر مڙسي
مڙسي مڙس مڙس جي مغل ڏوڪر وٺي ڏسي به پهچي، تنهن
محلن ۾ به ائين ڪجي، ۽ هر چوند ڪي ڪي عملدار ڪي مغل
شڪرين لاءِ هسي ڪي ڪي پري ڏجي. اسان نندن کي اها ڳالهه
نه وٺي، ۽ اسان پنهنجون ٿوابون ڏاهي، محلن ۾ چورڪي ڏيڻ جو

مددو. ست ڏکيو ۽ حافظ لال سهر جي ڪوٽوال کي اهڙو ڄاڻ نه ڪري آيو....“

درنام ٻانه، اٿس تي ڪٿي، ڄڻ نه هو ڪنهن اڃاڻي ڪاٺڙ کي روڪڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. سندس نرڙ تي هڪ دائمي گهٽه بنجي ويو. هن عمر ۾ اهو گهٽه ڄڻ هن کي جوانيءَ جو داغ بي ملو هو. هن هڪ اونهو سامه ڪٽي ڳالهه کي اڳتي وڌايو.

”ڪجهه ڏينهن ته ٽاپر اچي وئي. هن چئن هنڌن تي مغل شڪري پهنجي شڪار جي ڳولا ۾ نڪتا، پر اسان جي همراهن کين ڏڪا حرڪت ڪرڻ ڪانه ڏني. ٽي چار جهڙپون به ٿيون، جن ۾ بهي ڌرين جا ماڻهو ڏڪجي پيا. پر نيٺ جڏهن ڏٺائون ته محلن ۾ ڪا ڪچهل ڪرڻ مهانگي ٿي. ٻين ته اچڻ جي پچر ڦٽي ڪيائون.... پوءِ اوچتو لاڻي ڇا ٿيو، جو مرزا پائنده بيگ، توشي حاني جي نائب عامل کي ڪوٽواليءَ جو منصب مليو، ۽ اڳيون ڪوٽوال ڪنهن تهخاني جي حوالي ٿي ويو. مرزا پائنده بيگ اهڙي شرط باهه هاري ڏني آهي. سنڌين جي محلن ۾ اسان جون چونڪيون بند ڪيون ويون آهن. اسان جي ويهارو ڪن همراهن کي راتو رات گهرن مان اٿاري کڻي ويا آهن. ٻين جي پويان آهن. محلن جي چڱن مڙسن ۽ مڪين کي چونڪين تي گهرائي بي عزتو ڪيو وڃي ٿو — ڇي، اوهان سڌين مغلن خلاف سازش ڪئي آهي. دهليءَ ڏي ڪي ارغون قيدي بڻي موڪليائون، تن کي به ڪي سنڌي شاهيگ حملو ڪري ڇڏائي ويا آهن، جيستين اهي هٿ نه آيا آهن، تيستين جيڪي سنڌي جهل ٿين، سي ٽرنڪ ۾ هوندا! ممڪن آهي ته ٻين کي عزت ڏيڻ لاءِ انهن ڏي ٿاڻ تي ٽنگين. اسان جي پهنجي چونڪيءَ ۾ اسن ڇهه ڄڻ هئسن. رات جي سٺ ۾ هڪڙو گهورايسوار دسو محلي ۾ داخل هو. اٽڪل ويهارو ٽن عمل لشڪري ڄڻ جنگ لاءِ تيار ٿي آيا هئا، اسن به سمجهي وياسون ته اڄ خبر ڪونهي.... دوردو سڻ سان... ڪا هڙ حاصل نه ٿي ها... سو اٽڪل سان مون ۽ هن ڌاڻڙ ڏني هس کي پاڻ سان مصروف رکي، بس همراهن کي بری وڃڻ لاءِ اشارو

ڪيو سون. همراھ جڏهن صحيح سلامت ٺڪري ويا ته پوءِ اسان به رڪيو ڪڍڻ تي زور....” ائين چئي وريام مرڪي ڏٺو. پر ان مرڪ مان ظاهر هو ته هو پاڻ تي ڪافي رعبو هو.

”پر مغلان اسان جي پڇر نه ڇڏي.... جڏهن به ڪا واھ نه ڏٺسون، تڏهن پيلي ڏانهن رخ رکيو سون.... ٻيو مڙئي خبره اهو ائين اوهان تائين نڪتا آهون....” وريام ڳالهه ڪي مختصر ڪندي چيو. ڪجهه ڀر مات ٿي وئي. ائين به ٿيڻو، ڇڻ، وڻ نه گهريءَ لاءِ مات ٿي ويا هئا. اها مات سڀني کي ڏاڍي ڏکي ٿي اچي، پر ڳالهه به اهڙي هئي. مغل لشڪر ۾ ڦير ڦير ڪندي مغلن ۾ ڪهڙو بائيٽال وڌو هوندو، تنهن کي خيال ۾ آڻي، سڀني کي مات لڳي وئي. پوءِ سانوڻ ٿي مات کي ٽوڙيو: ”پوءِ ته مغل لشڪر ۾ ڪو ڪجهه بناو ڪرڻو پوندو.... ڀلا وريام ارغون قيدين جي باري ۾ ڪا سڻي؟“

”ڪجهه ارغون چوڪرا، ڪي مدرسي ۾ نسا پڙهن، تن جي وائڻا ٻڌجي نو ته اهو ڪم خود ارغونن جو آهي، پر نالوسٽين جو به ڪا ڪم.... ارغون ۽ ترخان سڌوسنئون مغلان سان ڪمونس نٿا گهرن.... گهڻن ڳالهين ۾ هو هڪ ٻئي سان همراهي نه ڪن ٿا.... آخر سيوهڻ، چانڊڪا ۽ بکر تي اڃا سندن راڄ آهي، حيثوئو ڪي انڪي دهليءَ جي ڀرين ٻيا، رڳو ٺٽو ئي آهي جتي مغل سڌوسنئون حڪم وٺن ٿا.... ۽ هو پاڻين ته مغلن کي ايترو بدنام ڪن جو دانهن دهليءَ تائين وڃي، ۽ شورشون ڪري مغلن کي زبرد ڪن، ۽ پوءِ دهليءَ ۽ آگري جي وڏي سرڪار کي سو ڪرڻ پا ڪرڻ سان راضي ڪري، سندن آنڪي بري، ٺٽي تي وري راڄ ڪن. ڪجهه وقت تائين قصو هلي ته پوءِ شهباشاه جو گهٽ ڪچي مان لاهڻ سولو يا سڄيڻ“

سانوڻ ڪا گهڙي وريام کي گهوريندو رهيو: ”ڇڪڙهن سڌي نوحوان سياست جي اهڙي سمجهه رکڻ ٿا ته پوءِ اڃان به ڳالهه هنان ڪانه وڃي آهي. پر اهڙا وريام سڌ ۾ آهن گهڻا؟“

”بلا هسٽر حم ڪڏهن ڪا شورش ڪجي ته نه ڇو ڏهڙو
ڏڪرندي. ٺٽي جي ماڻهن جو ساٿ ملندوسون يا نه؟“ هڪڙيءَ
ڪنڊ مان هڪڙي همراھ ڳالهه اڃا پڙ پر وڌي.

”ادا، اها ڳالهه ڏاڍي ڏکي آهي.... نوحوانن مان ته شايد
ڪافي ساٿ ڏيندا، سواءِ انهن جي، جن جي ماڻش کي مغلن نوازبو
آهي، ۽ ڪنئشن ان جي ڀيوض وفاداريءَ جا پروانا لکائي ورتا اٿن.
پها اهي جن ارغونن ترخانن — ۽ هاڻ مغلن — سان سڳابنديون
ڪيون آهن، سي به اسان جي ويجهو ڪونه لڙندا. هو ڏسندا ته اسان
جو پاسو زور آهي ته وات لڪائي اسان سان ڪندا، پر هيڪڏهن
مغل زور ٿيا ته وڏي واڪي چوندا ته سنڌي اچي چٽا ٿيا آهن،
طلالاعليٰ جي اسلامي حڪومت سان ٽڪر کائڻ به وقوفي مان گذر
ڪفر آهي! ان لاءِ هو چار آت ملان به اهڙا آڳيان آڻيندا، جيڪي
سڌن پٺيرائيءَ ۾ فتوا ٿون به جاري ڪندا، اسان جا ماڻهو ويچارا
هڪڙو ته ستايل گهڻو آهن، ۽ سالن کان سک نصيب نه ٿيو اٿن، ۽
ٻيو ته ابوحده اهڙا آهن جو شل نه ٻڌن ته ڪنهن ملان فتويٰ ڏني
آهي، اصل اهڙا وڻن وڻن وڻن ٿي ڌاريا آهن! اهي ماڻهو،
جن کي واپار وڙي خون ڪوٺيون آهن، ۽ جن جا ڀلاوڻا سورت،
دهلي ۽ آگري تائين آهن، يا جن کي بندرن جي اوڳاڙيءَ جانيڪا
آهن، سي مغلن جي چائنٺ جا اڳي به سلامي هئا ۽ هاڻ نه ٿيندا.
باقي رهيا ڪمي ڪاسي، واڍا، لوهر، رازا، ڪوري، هاري ناري،
سي بلاشڪ اسان جو ساٿ ڏيندا؛ هنن جو روز ته الله تي آهي پر
هنن جو الله ۽ اسان جو الله ساڳيو آهي!“

”سهنجو پنهنجو به اهوئي خيال آهي.... پر هن وقت معلوم
۽ ارغونن ۾ هيڪو جهيڙو آهي، ۽ خلق کي حمڪي آزار پهتا آهن،
تنهن مان سمجهان ٿو ته هاڻ ڪجهه نه ڪيوسون ته پوءِ ويل اٿان
نڪري ويندي. دوندو معاملي لاءِ شايد اڃا وقت ڪسي... پر گهٽ
۾ گهٽ اهو ته ڪجي ته مغلن کي ترخانن جي حرفت جو ڄاڻ
ڪجي جيئن اسان جي خالق نان ڪجهه ته نار هڪو ٿئي....“

سانوڻ ڇڻ ته پاڻ سان ڳالهائيندو ڳالهائيندو ڪنهن اونهي
 ٻي ۾ پنهنجي ويو. سڀ همراھ ملڻ تي ويٺا هئا ڪي خبر هئي
 ته جڏهن سونو ائين، پنهنجي پاڻ ۾ غائب ٿي ويندو آهي ته پوءِ....
 ته پوءِ ڪوچ ڪرڻ جي هڪڪل ضرور ٿيندي آهي.

جڏهن سانوڻ وري ڳالهائيو، تڏهن ائين ٿي پايو، ڇڻ هن
 ۾ ڪو نئون روح وارد ٿيڻ لڳو هو. هن جي آواز مان پايو ه ۽
 نرمي پٿر ڪري آڏاسي ويئي! هو گچ وقت پنهنجي همراهن کي،
 هڪ هڪ ڪري، هدايتون ڏيندو ويو، جن مان ڪجهه وريام کي،
 ڪجهه ۾ آيون، ته ڪجهه ٻنهن ڪونه آيون.

اوچتو هن سانوڻ جو آواز ٻڌو، جنهن ۾ اهڙي حجت هئي،
 جيڪا فقط پنهنجن سان ٿي ڪري سگهي آهي، پر جنهن مان اه
 ڳالهه به ٻڪندي آهي ته اها حجت حڪم جو درجو رکي ٿي.

”وريام، توکي ۽ ڏاڏرن کي موٽي ٿي وڃڻو پوندو.... اهو
 ڪم توتي آهي ته مغلن جي ڪٽن تي اها ڳالهه پوي ته شاهي قديم
 کي سنڌين نه، پر ترخانن پڇايو آهي.... ۽ شورش سڏي نه پر ترخان
 ڪرڻ وارا آهن.... ۽ اهو به ته ترخانن جو وڏو لشڪر سيوهڻ کان
 شي تي چڙهڻ وارو آهي ته جيئن خسرو خان چرڪس، مرزا عبدالملڪ
 جي نالي ۾ نٿي ٿي قبضو ڪري!“

سانوڻ گهڙي لاءِ وريام جي اکين ۾ بهاريسڏي، وري چيو:
 ”۽ وريام، پاڻو! سنڌ لاءِ رڳو بهادري نه، پر عمل ۽ مٿت به ڪم
 آڻي پوندي....! هاڻ سنڌ کي پرڻو!“

وريام جي دل ۾ عجيب احساس ڪرڻ موڙڻ لڳو ته سرور
 ڇڻ ته هن کي اعتمار جي امانت ڏيئي ڇڏي هئي، ۽ ان امانت جي
 سمبال ڪرڻ لاءِ هن ڏي ڇڪڻ پنهنجو ساهه گهورڻو سو ته
 سنڌ تان صدق ٿيڻ جو بهانو ملي پوندو. *

رات جي ڪنگ ۾ ڪهرام مٿل هو. هري هري ٿي سمورا
 تارا جُهرندا جهڪندا ٿيندا ويا. آملس جي اوندو، ۾ ڪا باڪ ڦٽي
 لڳي هئي. نوري آسمان ۾ اڪيون وجهي، ۾ ڦٽي جو انتظار ڪندي
 ڪندي ٽڪجي پئي هئي، ۾ نند ۾ جي نيلن کان ڪوهين دور
 هئي. هن خون اڪيون ڇڻ ٿي نند وڃائي ويٺيون هيون. هن کي اوندو
 کان ايترو ڊپ ٿئي ٿيو، حيترو نند کان! اوندو، هن کان پنهنجي
 ڇيڄل ڪسي ورتي هئي، ۾ نند هن کي انسان جي اندر لڪل وحشي
 ڪهڙن جي وجود کان واقف ڪيو هو. ٿورن ٿي ڏينهن ۾ هن جي
 اکين جيڪي ڏٺو هو، سو ٿوهر بڻجي هن جي ماڻڪين ۾ ٽنڊي
 جو هو، ۾ جڏهن اڪيون ٽڪجي بند ٿيڻ لڳنديون هيون ته وري
 ڪنهن نئين واردات کان آملڪ پئجي وينديون هيون. هن وري
 ٽرنڊر جهڙي ٿيندڙ تاري جي سرنڊر ٿورن جي پويان ڪجهه
 گولن جي ڪوشش ڪئي، پر ان وقت ۾ واري ڪٽ تان ايندڙ
 سڙڪن جي آواز هن کي چرڪائي ڇڏيو....

”آمان جاني... آمان جاني!“ ننڍڙي ٻالڪنڊ ۾ سڙڪندي

پڻ پڻ ڪئي.

هو پنهنجي ڪٽ تان اٿي، ۾ واري ڪٽ تائين اٿي، ۾
 بارڙي جي چاٽي تي ٽڪيون ڏئي، هن کي سمهارڻ جي ڪوشش
 ڪرڻ لڳي. ۾ هن جي اوڀرن هٿن کيس هڪاري جا گهائي وڌو، ۾
 وڏي آواز سان ڍنڍڪڻ لڳو.

”آمان جاني... آمان جاني!“

هن جي روڻن تي، هن جي ۾ ۾ ستل نينگر به جاگي پيو.
 نينگر اٺن نون سالن جي عمر جو هو، ۾ بدن ۾ اهڙو پريل هو جو

ٻارنهن تي من ورهين جو چوڪراٺ ٿي لڳو.
 ”ڪنهن هن کي چپ ڪرايو، اسان جي آرام ۾ خلل نه
 پوي! هن کي سمجهاءُ نه حضور مرزا قنبر بنگ جا، هراڏا ۽ ننڍا
 نه آهن!“ چوڪري پنهنجي آواز ۾، ننڍا ڪرائي هوندي به، رعب
 تاب اٿڻ جي ڪوشش ڪندي چيو.

نوري ڪا گهڙي هن کي ڏسندي رهي. هن پنهنجي گوب
 جا ٻار به ڏنا هئا، جيڪي روئندا به هئا، ڪلندا به هئا، ڪيڏ به ڪلندا
 هئا، تنگ به ڪلندا هئا، ڪپري لٽي پائڻ ۾ مائون يا پيرون کي تنگ
 به ڪندا هئا، هڪ ٻئي کي دڙڪا دهمان به ڏيندا هئا، ڪيڏندي
 ڪلندي ڪڏندي وڙهندا به هئا، پر منجهن هڪ خاص ڳالهه هوندي
 هئي، جنهن جو احساس هن کي فقط هاڻ ٿيو هو: منجهن معصوميت
 هئي، ان لکو پرمهن تي بڪسلز ماڻهو هو، هن ۾ ٻاراڻي هئي جيڪا،
 قدرتي هئي، جنهن کانسواءِ هو هن کي تصور ۾ به آڻي نٿي سگهي.
 ان جي برعڪس، هي به ٻار هئا، پر منجهن ٻاروڻ نه هو، منجهن
 معصوميت ندران بناوٽ هئي، سندن ڪيڏ ۽ ضد نه بناوڻي ۽ برچڻي ۽
 وارو هو، هنن جي منهن مان ماڻهو نٿي بکيو، سندن منهن تي ڪو
 احساس قدرتي نه هو، جيڪي پنهنجي ماءُ ۽ پيءُ جي اڳيان نه بر
 نه هئا، جيڪي پنهنجي ماءُ پيءُ جي اڳيان انگل ڪرڻ وقت به بر
 نه هئا، هي ٻار نوريءَ جي آسودي جي دائري کان بهه ٻاهر هئا.
 ڪري هو هنن کي سمجهڻ، سمجهائڻ ۽ برچائڻ کان لاچار هئي.
 ان مهل بري کان فخر جي ٻانگ جي صدا آئي ته چوڪرو
 هڪدم پٺ ڏيئي هيٺ آيو.

”ڪنهن اسن وضو ڪرڻ نا گهروون.... اسان حضور ابا جان
 تي ٻڌائڻ گهرنداسون ته سندن حڪم جي تعميل ۾ اسن ڪو
 نه ٿو ٿهي ڊاڪٽريون، ۽ اسن نماز لاءِ هنن سڀن مذهبي عالمن لاءِ
 تيار آهيون!“

بئگر جي آواز تي نوري اوچتو پهتو روڻ بند ڪري
 ڇڏيو. نوري آئي ٿي ويٺي رهي. بئگر جي وڏي آواز ڳالهائڻ تي،
 هڪرو ڪاري ديو جهڙو حساس اڳهاڙي حڪم سان درڪوئي اسر

ديو آيو. هن بهائيت دودجوار بطورن مان نهڪ ٿي ڪٺو، ٻڌي چيو:
 ”ڪير، من تي خاموش رهڻ سمجھو، نه من سان گڏ ٿيڻ جي..
 جو به خير ڪونهي!“

حشيشي جي آواز ۽ اڳهڙي خمير جي اولڙي هڪٻئي
 پريءَ جو سڃاڻي ڇڏيو. هن دورن تي ڏيهن اندر حملي
 ڪجهه ڏٺو هو، ان هن کي سيڪاري ڇڏيو هو ته اڳهڙو هٿيار سهجي
 آڇ ٺاهڻ کيسواءِ واپس مٿان پر موٽي نه ويندو آهي. حشيشي جي
 رڪي ۽ خمير چوڪرن کي به هميشي ڇڏيو، ۽ هو پئي نوريءَ
 کي چسري پيا، روج هنن جي نزگهت اندر ٿي گهٽجندو رهيو. پئي
 ڪرڙيءَ وانگر پئي ڪنڀيا، وڏي چوڪري جو رعب تاب ۽
 حشمت به ڌر ڪري اڏامي ويا.

نوريءَ به ڪٻڙي، هميشل آواز ۾ چيو: ”هاڻ هي نه روئندا؛
 ته من کي مان ڪرائيميس. اوهين وري آواز نه ٻڌندا.“
 حشيشي پهريون ڀيرو نوريءَ کي چٽائي ڏنو، ۽ الائي چو
 من جي دل پنهنجو ڏڪڳسائي وئي. بالله، تو هن چوڪريءَ کي
 ڪيڙو به حسن بحشي ڇڏيو آهي. هن سوچيو ته هن سموري عمر
 رعون سردارن جي حرمن جي نگهباني ڪئي آهي، پر ههڙو حسن،
 نوريءَ سونهن، ههڙي دلڪشي هن ڪڏهن به نه ڏٺي هئي. ڇا غلام
 به اڏا دلڪش بي سگهن ٿا؟ هن کي بصري جي بازار ۾ وڪامڻ
 به، پنهنجي ڏاڏي جا چيل لفظ ياد اچي ويا: ”اسين ڪوچه
 جي ڪٽي آهيون، جو غلام آهيون. حڏهن غلاميءَ جسا رنجير
 — جي — وڃن، تڏهن قوم ۾ حسن ۽ دلڪشي به موٽي ايندي
 اسين!“

حشيشيءَ جي اڏيس ۾ ڪو به ٿيو ٿاڻو لهي آيو. هن نوريءَ
 وقت سڏ آيو، جڏهن هن کي من سان ڏڏ رنجيرن ۾ حملي ڪري، شهر
 ۾ سوار ڪيو هئائون. هن بازار ۾ پنهنجي ماني غلامن سان، پنهنجي
 ڏاڏي جي ٻڌايل ڳالهه ٻڌي هئي. هن جي ڳالهه جو هن جي سامهون
 تي عجيب اثر ٿيو هو. هنن مان ڪنهن چيو هو ته پوءِ ڇو نه اسين

سـ آزادي -- تـون ۽ حس ۽ دلڪشي -- اـمون! ۽ پوءِ هن سمن
 تـڏجي، جهاز تي بغاوت ڪري، آزادي حاصل ڪري ورتي هئي.
 ورهڙي وقت هن کي ائين محسوس ٿيو هو، ڇڻ ته سج جا ڪرڻ،
 من جي رب پر، پنهنجو سمورو حسن اوتري رهيا هئا. حمثن حمثن سمن
 پنهنجي آفئس کي ڪسندو، ويندو، ڪيرائيندو ويو، تمثن تمثن هن
 حو اهو احساس وٺيڪ اونهو نيندو ويو ته هن جي مذهبورتي هن جي
 جسم تان، ڪنهن پراڻي ڪل وانگر لهندي بي ويهي، ۽ هڪ سمن
 خوبصورت ڪل ان جي جاءِ وسڌي ويهي. سج جا ڪرڻا من تي
 پنهنجو حسن بخشڻ رهيا هئا. هن جي ڪو جهڻائي تبديل بي رهي هئي.
 حـڏهن هن ۽ هن جي سمن جهاز تي فصوص ڪري، آزادي
 حاصل ڪئي هئي، تـڏهن جهاز جي مرس تي پهتي، هن وسال سمن
 سمن سج جي ڪرندڙ سمن آءِ سمن سمن رڙ ڪندي چيو هو:
 ”اي سمن، ڏس اڄ آءِ نه تو وانگر آزاد آهيان! اي سج، ڏس اڄ آءِ
 نه تو وانگر آزاد آهيان! ۽ آءِ انڌوئي حو خوبصورت آهيان، سمرو پون
 حو خوبصورت آهيان!“ هن کي پنهنجا سمورا ساني انراڻي سهڻا لکي،
 جيترو هو پاڻ سهڻو هو.

۽ پوءِ هن گڏجي هڪ گس ڪيو هو، جنهن جا لفظ، گس
 جاتل نه هوندي نه، پاڻمرادو هن جي وڌڪرڻ جاتين مان، ڪوچي
 ايا هئا:

”سج سهڻو آهي،

— ڇاڪاڻ ته آزاد آهي!

سمن سهڻو آهي،

— ڇاڪاڻ ته آزاد آهي!

پکي سهڻا آهن،

— ڇاڪاڻ ته آزاد آهن!

جبل سهڻا آهن،

— ڇاڪاڻ ته آزاد آهن!

پيلا سهڻا آهن،

— چاڪاڻ ته آزاد آهن!
درٻا سهڻا آهن.
— چاڪاڻ ته آزاد آهن!
اسين سهڻا آهيون.
— چاڪاڻ ته اسين آزاد آهيون!
— چاڪاڻ ته اسين آزاد آهيون!

پر سوء، حڏهن هو بصري پها، ۽ هن جي آفائن ۽ خريدارن
حي محافظ آفائن، پنهجي ٻن غلامن ۽ لشڪرين جي مدد سان، هن
کي وري غلام بنائڻ جي ڪوشش ڪئي، تڏهن هو ائين وڙهيا هئا،
ڇڻ پهاڙ وڙهي رهيا هئا، ڇڻ سج وڙهي رهيا هئا، ڇڻ صحن وڙهي
رهيا هئا! هڪ هڪ نسي هن جا ساني ڪرندا ويا. لشڪرين جي
ڪٽڪ اڳيان هي آڱرين تي گڻن جيترا، سگن وانگر لڻجندا ويا!
حڏهن هن کي وري زنجيرن ۾ ڇڪڙي امير جي اڳيان
اندائون، تڏهن هن کان پڇيو هئائون: ”تو بغاوت ڇو ڪئي؟“
”غلام بغاوت ڇو ڪندا آهن؟“ هن ڇڻ پاڻ کان سوال

ڪيو هو.

”اهوئي ته تو کان پڇون ٻا ته غلام بي ڪري تو ڇو دعوت

ڪئي؟“

”مون سونهن حاصل ڪرڻ بي گهري، ۽ مون ٻو آهي ته.

آراديءَ سان ڪو جهڻي ختم ٿي ويندي آهي!“

۽ پوءِ هن کي هميشه لاءِ ڪو جهو ڪرڻ لاءِ حڏهن هن جي

مردانگي هن کان کسي ورتائون، ۽ کيس خواجہ سرا جو لقب

ڏنائون، تڏهن هن کي هڪڙي وڌيڪ نهن تي ويو ته آرادي سونهن

آهي، آرادي مردانگي آهي. آرادي کيس سان انسان کي هميشه لاءِ

اندران توڙي ٻاهران، ڪو جهو ساڻن آفائن جو دستور آهي!

۽ هن وري هن سڌي سلام ٻڌي ۽ ڏانهن ڏٺو: شايد

سڌي واحد فور اهن حمدي غلام هوندي به سڀڻا اهن! هن جي
ن جو ته هن چوڏنهره جي چنڊ ڏان به خوبصورت وٽائين ٿا
رهي ته تون غلام هوندي به انڌي سڀڻي چو آهين؟

۽ پوءِ هن خنجر وري پنهنجي ميان ۾ وجهي ڇڏيو. ۽
مورين چيئين ”تون هن کي مات ڪراءِ نه ته....“ هن جي نرڙي
۾ هان اها ڪاٺ به هئي، اها خنجر جي اڳهاري ڌار به هئي، ۽ هن
ائين ئي، پڻ پڻ ڪندو ٻاهر هليو ويو.

پوري ڪا ڳهڙي، هن حمشيءَ تي ويندي ڏسدي رهي.
ٻپ ڏان هن جي بدن جي رڻي حدن جهڪي بي، تڏهن هن وري
چوڪرن ڏانهن نهاريو، حمڪي اڃان تائين هن جي ٽنگن سان
چٻڙيا پيا هئا. هن ٻارن سان هن جو ڪوڊ رشتو ٻاٽو نه هو، پر
تڏهن به حمشيءَ جي خنجر ۾، هن جي موت جا امڪان ڏسي، هوءَ
دعاجي ويئي هئي، ٻچي وئي هئي، ۽ ڪهڪاءِ کان هن کي پنهنجي
ٺاڪر ۾ پناهه ڏيڻ جو حدو لڌي ڪاٺ ۽ ڪيئن هن جي دل ۾
بيدا ٿيو هو. اهو ان جي باوجود سو هو ته اهي چوڪر مرزا مصر
پڪ جا پٽ هئا، جنهن جي اساري تي، هن جي ماءُ ۽ هن جا سوب
ماسات پالن جو پڪڻ ٿيا هئا. هن کي اها رات سڌ آئي، حدن هن
جي گهٽ تي ڌاڙو لڳو هو..... *

هن جي دٻا ڏاڍي محصور، ڏاڍي ماسٽي، ڏاڍي ساڄهه وري
 عني. اب ڏهه گهر مس هئا، جيڪي ڏاڏائي يا ناناڻي سنگ سان ٻن
 م موتن وانگر پوتل هئا. هن جون خوشيون به گڏيل هيون، هن
 جا غم به گڏيل هئا. هن جون محبتون به گڏيل هيون ته دشمنيون
 به گڏيل هيون. رڳو ننڍن نيتن جي دشمنين ۾ هڪڙي نئين دشمنيءَ
 ٺهڻ سر منهن ڪيڏو هو، اها دشمني هئي مغلن جي خلاف. اها دشمني
 هڪ اڳين دشمنيءَ جو نئون روپ هئي. اڳين دشمني ترخاس لاءِ
 هئي، ۽ هاڻ ان جو روپ مغلن جي دشمنيءَ ورتو هو. پر اها دشمني
 به چڻ ته ذاتي به هئي خانداني به: جنهن ۾ اها گالهه وڌيڪ نمايان
 هئي ته جڏهن به ترخانن يا مغلن جي گالهه نڪرندي هئي ته پنهنجي
 ذاتي جهيڙا جهڻا ۽ تڪرار ختم ٿي ويندا هئا.

پوريءَ کي ياد آيو ته سندس ماسٽ حيرل جي گهروري،
 ”چمپليءَ“ جي هاڪ سڄيءَ سنڌ ۾ ڦهليل هئي. ڪٿان ڪٿان جا
 ماڻهو رڳو گهوڙيءَ کي ڏسڻ لاءِ اچي مهمان ٿيندا هئا، ۽ پوءِ
 اوطاقن ۾ گهوڙن جي نسلن — ۽ خاص طرح سنڌ جي گهوڙن — تي
 سگهڙ سڄيون راتيون بيابيت ۽ پروايون ڏيندا هئا، سڪندر
 جي گهوڙي ”سوسيل“ کان دولهه دريا خان جي گهوڙي ”ملوڪ“
 تائين، گهوڙن جا شجرا ٻين ۾ بيان ٿيندا هئا. خمرل ته سڄي
 گهوڙيءَ جو سٺ حساسي گهوڙن کان به ماڻهون ٺاهيندو هو، ۽ خبر
 هو نئي جي ٻي سڪندريءَ واري ڪو به نئي آيو، تنهن ته هڪ رڻ
 هن جو مان ايڏو، ماڻهون سو، جو ماڻهو ٻو ڪو سڪري چوندا هئا
 ته خمرل ته شايد سادي به چمپليءَ سان ٻو ڪو، جو رات ڏيهر سو
 چنپيليءَ جي ٿلهل ٽڪور ڪري!

ٻوڙ حڏن تي جي عامل جا ماڻهو شهشاهه جهنگر لاءِ گهوڙي ڏسڻ آيا، تڏهن ته هنن جو گهوڙو ڇڻ ته سنڌ جو مرڪز ٿيڻ وڌو. سموھڻ مان ترخانن، بکر مان سندن، ۽ ڇانڊڪا مان اسرارخانن ايلچي موڪلڻا ته گهوڙي اسان کي ڏيو ته شهشاهه کي رس ڪريون؟ قيمت جيڪا خيرل چوندو، سا کيس ملندي. نئي جي عامل ته پنهنجو خاص ماڻهو - قيصر بيگ - موڪليو ته گهوڙي ڪاهي اچي. خيرل اصل، ڪنهن جي ڳالهه مڃڻ لاءِ تيار نه هو. ڳالهه ڪا وڃي لاهور پهتي. جهانگير جا خاص ماڻهو گهوڙي ڏسڻ آيا. وڏي درٻار لڳي. پنوهرن جي چڱي مڙس جنهن اهو مورو پنڇاڻت جي اڳيان اچي وڌو، ته به خيرل اصل 'ها' نه ڪئي. پنهنجي پير مرشد سائين چڱي ڏني شاه جو به چيو نه ڪيائين. نيٺ نئي جي عامل مغل سپاهين جو شاهي دستو موڪلي ڏنو ته خيرل قيمت وٺڻ تي راضي نه ٿئي، ته گهوڙي زوريءَ ڪاهي اچن.

ان رات سڄي گهوڙو جو سامه مٿ ۾ هو. چوڌاري گهوڙن کي مغل لشڪرين گهيرو ڪري ورتو هو. ڪنهن کي به گهوڙو مار باهر نڪرڻ جي اجازت نه هئي. نه وري ڪو گهوڙو اندر داخل ٿي ٿي سگهيو. خيرل کي سمجهائڻ لاءِ وري پنڇاڻت ويني. مرشد جو خليفو ڀاڻ به هلي ملي آيو مغلن جي سفارش لاءِ، پر خيرل وڻ ٽهوڙو ٻڌڻ نه ڏنو. مغلن دڙڪو ڏنو ته اسن گهوڙن کي باهه ڏيئي، حمرو ڪري، گهوڙي ڪاهي وينداسون! پر ان جو خبرل ٿي اڌ خمرڪو ٿيو. هن فقط ايترو ئي چيو ته "گهوڙي منهنجي آهي، زوريءَ يا لالچ سان گهوڙي هرگز نه ڏيندس!"

مغلن کي ڪاوڙ ته ڏاڍي هئي. هو سنڌ جا حاڪم هئا، سڀني هنن جي رعيت هئا. رعيت جي اهڙا مڃل جو پنهنجي وهڻ تي، مغلن جي حڪم جي باوجود، سندن خدمت ۾ پيش نه ڪر! پر چئائون ٿي ته گهوڙيءَ جي هاڪ ٻڌي خود ملڪ، اعظم نورجهن عهد ڪيو هو ته گهوڙي کيس پيش ڪئي وڃي.

حڏن پنڇاڻت جي فصيلي تي به خبرل نه ٿيو، تڏهن مغلن

آخرڪار گهوري زوريءَ ڪنهن جو فصيلو ٺاهيو. سوڏي جي مغل
 لشڪرين، نماشام جو، بالا آلا رندا ڏيوت ۾ داخل ٿيا. هنن جي
 اڳيان ڪا به رست نه هئي. مغل ڪجهه شڪا نه ضرور ڪندا
 رهي هئي. هنن جي تجربن هنن کي ٻڌايو هو ته ڪنهن به سدي
 گهٽ تي چرڻ سولو نه هوندو. نيا نيا جڙوان مٿي مارائي کائيندا
 ٿيون تي فصوص ڪرڻ نه ڏيندا هئا. تعداد ۾ پورا هوندي به ائين
 وڙهندا هئا، جن ٻڪڻي شينهن پنهنجي چٽر جي حفاظت تي ڪئي.
 پر اڄ گهٽ جا سمورا مرد پنهنجي پنهنجي ويڙهي اڳيان خاموش
 بي ٿيا. ڪنهن به مغل سان اڏڪڻ جي ڪوشش نه ڪئي،
 ۽ هو سڌا اچي خيرل جي ڏيهه تي پيشه خيال جي ڪٽڙهه ۾ به
 مڪمل مات هئي. خبرل به اتي ڪونه هو، نه ئي ڪو سندس سڳي
 سائي موجود هو. ائين چٽي اتي موجود هئي، پر سندس خوبصورت
 سنڌي، ڌڙ کان ڌار هئي....!

مغل حملي آيا، تينن واپس ورياه هنن کي سنڌين جو هيءُ ضد
 سمجهه ۾ نه آيو. شهنشاهه جي حڪم تي خبرل کي اشرافين جي
 حريز جي آڇ ڪئي وئي هئي، پر خبرل اشرافين جي حريز وڃڻ
 بعد ان پنهنجي اهري سونهاري گهوڙيءَ کي پنهنجي هٿن سان ڪڍي
 ڇڏيو. هي سنڌي ٻڪڻي ۾ عقل جا اڏا آهن! پر هاڻ هو پورچاهان
 يگر کي ڪهڙو جواب ڏيندا؟ ان تي سوچيندا، مغل موٽي ويا!
 ان جي نئين ڏينهن گهٽ تي ڌاڙو لڳو. پٿون ٻڌل ويهارو
 مڙسڻ جو، گهٽ تي ڪاهي آيو. گهوڙن جي هٿڪارن، ڪهاڙن،
 سائين ۽ نڙجين جي آوازن تي پوري ۽ سندس ماءُ چرڪ پري آئي
 ويٺيون هيون. پوريءَ جي اکين آڏو، هڪڙو ڀالو ساڻس جي چٽيءَ
 کي چنهون چنهون ڪندو ويو، ۽ هن جي جنمڻ ماءُ جي واپس
 ڪلهو به چمر جي نڪتو هو. هو پوري ماءُ ٿاڻي آئي، ۽ کڻي ڏيئي
 ٻاڪر ۾ پريائين، ”امان.... پنهنجي جنمڻ امان!“ هو سڏڪر سان
 ماءُ کي هنج ۾ لوڏيندي رهي. پر پوءِ هڪڙي مڙسالي هن جي
 ٻانهن ۾ هٿ وجهي، هن کي چڪي ڏيئي، ۽ هٿ سان حيدر

۱. ڇهه سب هن جي نريءَ تي لکي ر ٿيائين. ان وقت به هن کي پنهنجي
 رڻ جو ڪو خيال نه هو. هن ڇڪ ڏني، پاڻ ڇڏائي، وري پنهنجي
 دنگل ڏانهن موٽڻ تي گهرندو. ان ڇڪ ۾ هن جي نريءَ ۾ حشر جي
 مهسب سان ڇهڪ اچي ويو، ۽ رڻ لار ڪري، هن جي چواري تي
 سسڻ لڳو. پر هن کي ان زحر جو نه ڪو احساس نه هو. هن جو
 - ماغ هر احساس کان وانجهو هو، سواءِ ان احساس جي ته هن جي
 نري امر هن جي اکين اڳيان، ڪنسي وئي هئي. هن وري به
 ڏانهن رومڙ ڪئي، ۽ ائين ڪندي هن مڙسالي جي هٿ ۾ خچر
 سو سڀدي، پاڻ ڏانهن ايندو نايو، پر ان وقت دريان ڪنهن فريسي
 ۾ رڻ ڪري ڪجهه ڇمو، جيڪو هو سمجهي نه سگهي. آڏاڻ
 هٿ روڪجي ويو. حشر ميان ۾ هليو ويو. ۽ ان جي بدراڻ، هن
 مرسالي، هن جي وارن کان ڇڪي، هن جي سڀن ۾ ڏنو. گهڙيءَ
 لاءِ هن جي هيسپل اکين، انهيءَ مڙسالي جي سڀن ۽ اکين ۾
 بهريو: پٽ ٻڌل هجڻ ڪري، فقط هن جون اکيون ئي نظر آيون.
 انهن اکين ۾ ديد ڪنهن نگرڙ جي ديد هئي؛ انسانن جي اکين ۾
 هن ڪڏهن به اهڙي ديد نه ڏني هئي. شيرين اکين جي وچ ۾، پيرن
 سامن ۾، رت ڇاڏورا ڇڻ ٻاهر نڪرڻ تي هئا. انهن اکين ۾ ڪمڪي
 ڪجهه هو، تنهن کي ڏسي پهريون ڀيرو نوريءَ جي نس نس ۾ ٻٻ
 وڌيڪي ويو، ۽ هو ان ٻٻ کان ٽڙڪڻ لڳي. ڪنهن اڃاڻي آواز
 احساس هڪ، هن مرسالي کي ڏڪو ڏنو. هو آرحي پويان ڪريو،
 به دوءِ درواري ڏانهن پڳي. پر در تي پنون ٻڌل نه هي. مرسالن حشر
 هن ۾، ڇڻ هن جي اسٽار ۾ بنا هئا. ان وقت نوريءَ پهريون ڀيرو
 رڻ ڪئي، اهڙي رڻ، جيڪا هو ڪڇ وقت تائين وساري نه سگهي.
 اها رڻ، هن جي روح مان روڙ جي ڪني. ان رڻ ۾ ڪي به لفظ نه
 هئا، پر اها رڻ سڄي ڪوب جي رڻ ٿيڻ لڳي.

هن جي سڀني ٻانهن کي رسي سان ٻڌي، هن جي دنگل ۾
 لکي رسو ٻڌائون، پر هن ائين نه ڏٺو ڇڻ ته هن جو سڄو بدن ساڻو ۽
 سٺو ئي ويو هو. هن کي ڪنهن به ايذاءَ جو احساس نه هو. هن جي

ڪڇيءَ جي رخم ۾ رڳو ڏنئون ڏنئون بڻي بي، پر ان ۾ به ابداءُ ۽ احساس مٽي ڏانهن ٿئي. هاڻ ته هن کي پنهجي مٽي ۾ جهل ۾ باد ۾ مٽي ۾ جهل ۾ ڪو احساس هوس ته اهو ته پراين مڙسائن جي گهڻ هو ۽ مٽي اڳهاري هئي، ۽ هن جي چاڻي ڪڍيءَ سان ڍڪيل ۾ هئي، ۽ رڳو رڳو اهي پرايا مڙسالا هن کي گهور پائي ڏسدا بي رهيا، پاڻ ۾ سس ڏس ڪندا بي رهيا، جن جي ٻولي هن تي سمجهي. ڌارين جي انهن اڳهاري نظرن ۾، هن پاڻ کي ننگو تي محسوس ڪيو. جڏهن هڪڙي مڙسائي هن کي ڪلهن وٽان کڻي گهوڙي تي ويهاريو، تڏهن ته هڪاري هن جو اهو احساس کيس وڌيڪ کائڻ لڳو. گهوڙي تي وهڻ کان گچ وقت کان پوءِ به هن کي اهي ڌارين هٿ پنهجي بدن ۾ ڪم ٿي محسوس بيا.

جڏهن هن کي ٽي آندائون ۽ قيصر بيگ جي سامهون، سندس رڳا کوليائون، تڏهن هن سندن گفتگوءَ جو فقط هڪڙو لفظ سمجهيو، جيڪو قيصر بيگ، هن جي ڪاڏي مٽي ڪندي، سندس منهن ۾ گهوريندي چيو: ”سبحان الله!“

جڏهن ٻيا هليا ويا، تڏهن وري قيصر بيگ، اٿسي بيٺو، ۽ ڪڏهن پري کان، ڪڏهن ويجهو اچي، هن کي ڄاڻيندو، ٺهاريڻو رهيو. هن جي منهن تي سرهائيءَ سان گڏ حيرت به هئي، ۽ هن وري هڪڙو ڀيرو چيو: ”سبحان الله!“ نوري دير کانپوءِ ٿڌي وڇاڻائين ته هڪڙي هن جيئي چوڪري، اندر اچي ادب سان بيٺي رهي. قيصر بيگ هن کي فارسيءَ ۾ ڪو حڪم ڏنو، ۽ هن چوڪريءَ ۽ لفظ ”هلي آفا!“ جا لفظ اڇاريڻا.

چوڪريءَ هن کي پاڻ سان هلڻ جو اشارو ڏنو، ۽ هوءَ هن کي سمجهڻ جي هن سان ڪڏهن آئي. هوءَ هن کي هڪڙي سڃاڻيل ڪري ۾ وٺي آئي. هن سڄي ڄمار اهڙو ڪرو ڏسڻ ته ڇا تصور ۾ به نه آندو هو. هن تي هر سٺي ڇڻ ڇڻ ۾ ريشم جي بهمل هئي. سٺ تي غلامجو وڇاڻيل هو، جيئن ۾ هن جا سر اندر گهڙندا ٿي ويا، ۽ هوءَ نائز جيئي سڄي. سامهون هڪ شاهي بلڪ تي ڪم خواب

پر طور ڏٺو ته ڏوڪر مائڻ وٺي هئي. هن جو چوڻ هو ته
 من سلائي ريسم جي بهرائڻ سان ڏوڪر مل هو، جنهن مان هن جاء
 بدن هئي نظر آيو. پر نمائون سمن جو - رڳو، هن جي سنگ وٺ،
 نوراً نورو سمن هيون. بلنگ جي سرانديءَ کان، هڪ ئي ئي
 جوان جوڪرڻ، ريسمي جهال وارو پڪو جهلي رهڻ هئي.

هن جي اچڻ تي، مائيءَ رڳو اک جي اشاري سان هن سان
 ٿڌ آيل چوڪريءَ کان ڪجهه پڇيو. چوڪريءَ فارسيءَ ۾ ڪجهه
 چئي، ادب سان پوڻي هئي بهي رهي. ان وقت مائي آئي ويئي رهي
 ۽ گهور ڪري هن کي ڏسڻ، ڇاچڻ لڳي. هن جي اکين ۾ ڪا
 سرهائي نه هئي، المت حيرت ضرور هئي. اوچتو مائيءَ ڪجهه چيو،
 پر پوريءَ کي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. مائيءَ هٿ ويٺل چوڪرين
 مان هڪڙيءَ کي ڪجهه چيو. هن چوڪريءَ هن ڏانهن منجهس
 ڪري چيو: ”خانم پڇي ئي ته فارسي نٿي اچئي ڇا؟“ هن رڳو
 ڪم ڏوڻي نهڪر ڪئي.

”نالو ڇا اٿئي؟“

هوءَ منجهي پئي. هن کي ڇا ٻڌائي ته فقط چار ٻه رڳو
 پوري هئي، جهن جي هڪ ماءُ هئي، جيڪا هن کي اسرو ڏسڻي
 هئي، جو چڻ کيس دل ۾ جاءِ ڏيڻ نٿي گهربائين، جهن جو هڪ
 ڏي هڪ، جيڪو هن جي وڪ وڪ تان ٻاهر نڪندو هو، هن کي
 سمجهڻا سوڻ مامان هئا، جن سان انگل آرا ڪري، هوءَ ڏسڻ رات
 سري وهندي هئي، هن جو پيهڪو گوب هو، جهن جا، ٽاڪٽ منهن
 منجهس ۽ مائهي ڏاڍا سوا ڪجهه ڪس ڇانڊا هئا. اڄ هوءَ
 پوري ڪم ڪانه هئي. اڄ هوءَ بندياڻي هئي، جهن جو سڀڪجهه
 سمجهي چڪو هو. هوءَ سمن چوي ته، هن جو نالو پوري هو
 پوري نالو ته انهن سمورن روشن نقن جو نالو هو. انهن ڏاڍا سوا ته
 هوءَ ڪجهه نه هئي.

هن جو جواب هو ته ڏوڪر

”تون ڪونهن افس ڇا؟“

هن وري نه ڏوڪر جواب ڏنو.

مائيءَ جي نظر هن کي گهوريندي رهي، ۽ پوءِ هن چوڪيءَ تي وري ڪجهه ڌڪرو ڌڪرو ڇڏيو.
 هوءَ چوڪري وڌي هن وٽ آئي، ۽ ڏاڏيءَ کي سڏي ڏني،
 هن جي گچيءَ تي زخم کي ڏٺائين. هن جي چولي جو چاٽيءَ وارو
 سڄو حصو ڇهچ گهاٽهي رت سان ڀريلو هو، هن جي بدلي سان
 حسرتي ٻيو هو.

”آئي، تههجي ته سڄي سسي وڍي پئي آهي!“

ان وقت جيڪي ڪجهه هن سان ٿيو هو، هڪ وڇوڙي
 وانگر هس جي اکين، ڀرڻ ۽ لوڻن ۾ پوسرڻ لڳو. هڪڙو سڏڪو
 هن جي اندران، الائي ڪٿن، ڪنهن اونهاڻيءَ مان اٿيو، ۽ هن جي
 گچيءَ جي زخم ۾ ڦهڪڻ لڳو. هن جي اکين اڳيان ڪارا گهاٽا
 ساوا ترورا، ٻاڇولن وانگر ترڻ لڳا، ۽ انهن ترورن ۾ هن کي پنهنجي
 جيجل ماءُ جي پالي سان چچريل سسي نظر آئي. هن جي مغز ۾
 پهرين رڳو هڪڙي گھومات محسوس ٿي، ۽ هن هٿ وڌائي، چوڪريءَ
 جي ڪلهي کي جهلي، پاڻ سڀاڻي جي ڪوشش ڪئي، پر هوءَ ٻوڙ
 نه پاڻ سنڀالي نه سگهي، ۽ اتي ئي ڀڙڪي پئي ۽ ڏنڊجي ويئي.
 جڏهن هوءَ هوش ۾ آئي، تڏهن هن ائين سمجهيو ته هوءَ
 ڪنهن اهڙي هٿ پئي آهي، جتي مختلف پکي چرچر لاءِ ويٺا آهن،
 اهڙا پکي جن جون لائون هن لاءِ بلڪل اودريون هيون. هري هري
 ٿي، هن کي اها ڳالهه سمجهه ۾ آئي ته اهي پکي نه پر زائونڊور
 هيون، جيڪي اودري ٻوليءَ ۾ ڪنهن ڳالهه تي بحث لايو ويندو
 هيون. جڏهن هن اکيون کوليون، تڏهن هن جي پهرين نظر ان
 چوڪريءَ تي پئي، جنهن هن سان سنڌي ڳالهائي هئي. چوڪريءَ
 ۾ هن کي سڃاڻپ ٿيندي ڏسي ورتو، ۽ هوءَ ٽپ ڏئي اچي وٽس پهتي.
 ”مائي، اسان ته سمجهيو ته هاڻ وڃي الله کي پرڻين!“

”توهن ڇا ڪيو؟“ هن جهڙي اواز ۾ ٻڌڻ ڪئي.

هي آواز تي سموريون چوڪريون اچي هن جي لٽ تي ڳاهڻيون.
 هن اهو سمجهيو ته هو هن کي سڄي نظر سان ڏسي رهيون هيون؛

هن نظر ۾ حسد هو، غر ب هئي، حمر ب هئي، هڪ ان - لکي
حمر ب نه هئي.

”اسين حضور سررا فيصير بنگ حسي حرم جيون ڪنهن
آهون!“ سڌي ڳالهائڻ واري چوڪريءَ ڇو.
”ڪنيزون ڇا ٿينديون آهن؟“

”ڪنيزون؟.... ها، شايد سڌيءَ ۾ انهن کي ڏينهنون چئبو
آهي.“

”ٻانهيون ته راتين وٽ هونديون آهن..“ هن کي ياد آيو.
”ها، راتين وٽ به ٿينديون آهن....!“ چوڪري سڻ -
منجهي پئي.

”يوه اوھين ڪش ٻانهيون ٿيون؟...!“ هن معصوم
سجھان سوال ڪيو.

ڪا گھڙي هوءَ ننگر چپ بي وئي. هن جي اکين ۾ هڪ
عجيب ڏک جو ٻاڇو ٺوڙهي آيو؛ ڇڻ هن کي ڪا ڳالهه ياد اچي وئي.
”حضور مرزا صاحب اسان کي قنڌار جي بازار ۾ خريد ڪيو
هو.... سو هئا اسين هن جي ملڪيت آهون. ڪهڪسي اٿس
وڪاسديون آهن، تن کي ڪپرون چئبو آهي!“

هن کان چرڪ نڪري ويو. هوءَ امانت آڏي ويهي رهي.
”ڇا بازارن ۾ ماڻهو به وڪاسدا آهن؟ انسان انسان ڪسي ڪش
وڪاسدا هوندا؟!“ هن ڇڻ بهجهي پاڻ کن سوال ڪيو.

هن نوريءَ کي چٽائي ڏٺو ته هن جي اکين ۾ بي عسري
۾ معصوميت کانسواءِ ڪجهه ڪونه هو. هن سوچيو ته هن کي ڪش
سمجهائي سگهندي. هن جي بوليءَ ۾ ساڍا اهرا لفظ ٿي به ويا،
جنهن سان هوءَ بهجهو مطلب هن کي سمجهائي سگهي. پر پوءِ هر
اڳي هوربان هوربان عاصم ۽ سونا گرن، جيڪر ۽ مائ غيبت
جا داستان ويهي ٻڌا. هيءُ ان رمان جي ڳالهه هئي، جڏهن هڪ
انسان جو پور هو، بن انسان جي ملڪيت بڻجي ويو، ۽ انساني
رنس ۾ آفا ۽ غلام جو تصور بدلائي ۽ پوءِ جڏهن اسين بهي
نفس رسي، نفس تصور کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو، تڏهن

ٽن طاقت جي نسي ۾ چور آواڻ، حمد سڌڪن، حمد غلامن، حمد
ڪيرون جي ڏکڻا ڏيئي، پندتن، بروهنس، پادرس ۽ مٿان ڏاڍا ۽ ا
سوئي ورتي، اها سڌ حاصل ڪئي ته اسان اڻ ڏاڍا ۽ غلام
جي رشتي ۾ ٻڌل آهي، ۽ انهيءَ رشتي کي وائڻ ۾ ٿي خدا جي
خوشنودي آهي. انهيءَ تصور حامي مخالف خدا سان عزت خادو هاري
آهي. هن جي سڙا ٿيل تي ٽنگجڻ آهي. حڏهن به ٿي ٿي سڳجڻ
ڀارا گهٽجندا ويا، تڏهن انهيءَ نقص رستي ڦهٽجڻ شروع ڪيو، ۽
هڪ ماڻهوءَ کان هڪ ڪٽيب، هڪ ڪٽيب کان هڪ قوم تڏهن
ڦٽڻ ۽ غلامن جي ورهاست ٿيڻ لڳي. انسان وڪڻڻ لڳو، ۽ انهيءَ
وڪري جو ڪيو ڪٽي پندرن وري به پندتن، بروهنس، پادرس ۽ مان جي
ڦٽائڻ جي مدد سان فاتح ۽ مسوح، حاڪم ۽ محڪوم موس جي
ٽن رشتي جو نفون سرشو قائم ڪيو. هڪو ڏاڏو سوڳاڻو—سي
ته ويو، پر ان گادي کي ڏاڏن وارن هڻند ڏاڏن جو ساٿ ڏنو. ائين
حڏهن يونانين ايرانين کي فتح ڪيو ته ايراني غلام ۽ ڪيرون
پاران ۾ وڪاڻ لڳا. حڏهن عربن ايران ۽ سڌ کي ڦهٽ ڪيو،
تڏهن بغداد ۽ دمشق جي پاران ۾ ايراني ۽ سڌي غلام ۽ ڪيرون
وڪاڻ لڳا. حڏهن تاتارين بغداد کي تاراج ڪيو، تڏهن عرب غلام
۽ ڪيرون وڪاڻيون ۽ پوءِ حڏهن شهنشاهه هند جي نالي ۾ مدار
ٿي مرزا غاري بيگ تاراج ڪيو، تڏهن هوءَ سهجي سموري فسل
جي نوحوان چوڪري سان گڏ مدار جي بازار ۾ ارغون سوداگر
جي هٿ وڪاڻي، فقط ويهن اشرفن جي عبوض! ۽ پوءِ هن ٿي سر
جي بازار منجهان مرزا فقير بيگ چالمهن اشرفن ۾ حريد ڪيو هو،
۽ هوءَ هان هن جي حرم جي ڪير هئي! هن جي جسم، جان ۽
روح جو مالڪ مرزا رستم بيگ هو. حمش وٽس، تشر هن کي ملائي،
حمش وٽس، تشر هن کي استعمال ڪري!

”پڪر ڪر ڪر ته توتي فقط اهو ڪم آهي ته قون جانم جي
حاجن ڪر ڪر ڪر، ۽ تڏهن حوالن، حضور جي ڀرپور جي خدمت

مرزا! آهي! ڪنهن هن ڏسي خوش رهندڙن ته انعام اچي ٿو.
ن. نوار ڪر. پر ڪنهن ڪا ڪتاب ٿي ته پوءِ ڪنهن ڪتاب
ڪتاب نه هوندي!

”نه چا ٿي پر نه ٻانهن جي برابر آهي، جي راندون
رڪن سون؟“ نوريءَ کي اعتبار ٿي نٿي آيو.
”هائو، هاڻ ته ارغون سودا ڪرڻ سان گڏ مغل سودا ڪر...
سلام ۽ ڪمزور وڪڻڻ ٿي ايندا آهن، ۽ وڏا وڏا لکندا آهن.“
ڪمزور هن کي يقين ڏياريو.

”رائفائس سان گڏ مڙسلا نه وڪامندا آهن ڇا؟“ هن هن
حيرت جيئن پوءِ ٿيڻ وڌندي ويئي.

”تون ته هئا ڪا ٻائي ٻولي آهين. ها، هي ڪارا ديون
جهڙا خواجہ سرا، ۽ گهرو ساقي به ائين ئي وڪامندا آهن، جيئن اسين
وڪامنديون آهيون.... تون پنهنجو سوچ ته حضور مرزا صاحب
تو کي پاڻ وٽ ٿو رکي يا بازار ۾ نڪلام ٿو ڪري. يا وري سو ڪريءَ
طور ٿي جي عامل مرزا رستم بيگ کي ٿو ڏينئي.... مرزا رستم بيگ
وب وٽس نه پوءِ... ته پوءِ...“ ڪمزور ڳالهه ڪاڻي وئي.

”نه پوءِ ڇا؟“ نوريءَ کان رهيو نه پيو، ۽ سوال ڪري
وئي. هڪ نئون ٻڌڻ هن جي سٺ سنڌ ۾ اوتجي آيو.

”ڏس نه، ڪمزور مالڪن جي ملڪيت آهي، هن هن
حرم ۾ شامل آهن. مالڪ جيڪي وٺن، ساڻن ڪن. ڪنهن ڪنهن ڪو
آقا خدا ترس آهي، شريعت جو پابند آهي ته پوءِ ڪمڙن مان ڪنهن
ٻارن کي نه نوري ڇڏيندا آهن!“ ۽ پوءِ آوار ڪي جهڙو ڪندي
جهڙي: ”اسان جو آقا مرزا قيصر بيگ نه حضور آجهاڻي مرزا آهيءَ
جو، هڪ ڪمزور مان ڇاول اولاد آهي ۽ هن ٿي ڪم ڪار ۽ مرتبو
مليو آهي، سو نه انهيءَ باقي جي ڪري...! پر تون ڪو فڪر نه
ڪري، حضور مرزا صاحب جي ڪمڙن سان گهٽ دلچسپي ٿا رکڻ!“
۽ پوءِ هن وڏو بهڪ ڏنو. هن جي بهڪن ۾ ٻيون ڪمزورن به شامل
هي ويون.

”پر هاڻ تون پنهنجي ناري ۾ نه ڪجهه ٻڌاء... تو جهڙي
 حوڏهن جي چنڊ کي شهنشاهه هند جي حرم کي نه نڪارڻ گهرجي.
 ون هي ڪهڻ؟ ۽ هي رحم تو کي ڪيئن لڳو؟“
 هن جڏهن سڌڪي سڌڪي سڄي روداد ڪمري تي ٻڌي،
 رڙهن هن ڏٺو ته هن جي اکين ۾ به لڙڪ هئا، ڪا گهڙي ماٺ سي
 وئي، ۽ پوءِ سڌي گالهائيندڙ ڪمري، هن کي گرائڙي پائيندي چيو:
 ”نن، غلام قومن سان ائين ئي نه ٿيو آهي... توهان جيڪي ٻيو
 آهي، اهو اسان مان هر ڪن سان ئي چڪو آهي. تو ته رڳو پنهنجي
 جمل وڃائي آهي، اسان جي اڳيان ته اسان جا سمورا قسطن جا
 قسطن، پيءُ ماءُ، ڀائر، پيرون، پوڙها، انهن ٻارڙا— ائين ترارين ۽
 نان جو بک ٻيا آهن. اسان ايترو خون وهندي ڏٺو آهي، اسان جي
 اندر جي انسان تي ايترا گهاٽا رسيل آهن، جو هڪڙو هڪڙو گهاٽو
 هڪ داسان بڻجي سگهي ٿو. تنهنجي گهڻي تنهنجي خنجر جو جهڪ
 آهي، پر اسان جي ته روح ۾ هزارين خنجرن جا جهڪ آهن...“
 هوءَ گالهائيندي رهي. آڌار چن ته هن جي چن مان نه پر
 هن جي چنڊل روح مان ئي نڪتو. هن جي اکين مان لڙڪ ستون
 هن نه هن وانگر پئي ٿيون. پر هن جي روڻن ۾ ڪونه سڌڪو نه هو،
 ڪنهن اوچنگار نه هئي— فقط هڪ رڙ هئي، هڪ دهڪندڙ چيٽ
 هئي، جنهن کي ڪو آواز ڪونه هو، فقط لهي هئي، فقط احساس
 جي چٽنگ هئي، حڪما هن جي لڙڪن سان نه آهستي نه سگهي.
 ورقيءَ کي پنهنجو غم به، چن وسري ويو، هيءَ هڪ نئين غم جو
 احساس هو: پاڳي شيوار غم جو احساس، شريڪ عمر جو احساس!
 هن هڪ ٿڌو ساهه کڻي چيو: ”مون ته الاڻي ڇا ڇا ڏٺو، پر
 هن کي ڏس!“ هن پنهنجي ڀر ۾ ويٺل هڪ ڪپڙي کي گرائي پائيندي
 چيو: ”هيءَ هڪڙي قسطن جي مڪي، جي ندي، هيءَ نئين نئين
 شادي ٿي هئي. سال ڏس ڏس ڏس هوس، نه حارن پيرا چٽي ٿين. اڃا
 سهارو به پورو ڪونه ڪيو هئائين ته سندن گوب تي مرزا غازي
 مڱ جي سهڻي سالار روسي خاطر حياو ڪيو. هن جي اکين اڳيان

موندو... لائي، اڃا به تڏهن احساس ڪرڻ نه سگهيو هو ته مون تي
ڪيئن وساريو هوندائين. ”

هوءَ پنهنجي پاڻ سان ڳالهائيندي رهي هئي. هن جي ائين ۾
رڪڻ جي ڪم ڇڏي ڇڏي هئي. ائين جي باد هن تي وري
جهوري وڌو. سڌيڪ هن جي چاٽيءَ ۾ ويرون بند ڪندا رهيا. ه
ڪجهه ڏينهن جي هيٺان ۾ مٿل طوفان کي پنهنجي چاٽيءَ ۾ محسوس
ڪرڻ لڳيون. هڪري انسان، جو ڏک ٻين جي دفن ٿيل عيالن تي
جا ڳائي وجهندو آهي!

ڪيترن وري ڪنهن گهراڙي ٻاڻيءَ ڪا گهڙي هن کي ڇڏي
سان لائي، ڇڻ هن جو درد پنهنجي دل ۾ محسوس ڪندي رهي. هوءَ
سندس اهو اونهن اکين ۾ نهارڻ لاءِ سندس کاڌيءَ کي ٻين آڱرين
سان مٽي ڪڍندي، ڇمائين: ”ڇري ستان دل لائي اشي... اسان تي
بيٺ ڪيو اشي ته اسان به توکي بيمار ڏيکاريندوسون. تو تڏهن
وربان بي ويندوسون... جي ڪو وجهه مليو ته توکي هن بيمار
مان ڪڍي، اسان اهو سمجهندوسون ته حماتي ٿاڻ پئي آيو توکي
نه تبصرو هن حواليءَ ۾ ڪيترن وانگر گهارڻو پوندو. مان ڪجهه
کي شڪ نه پئجي وڃي... حاتم، توکي اميرزادن جي سهيل سري
جو حڪم ڏئي ته قبول ڪجانءِ... هوءَ رک الله تي... ڏسي مري
ڇڏي ڪندو.“

۽ ائين هوءَ اميرزادن جي ٿلهل ڏڪور لاءِ خاص ڪم ڪري
وئي. پر اڃا پوراڻي ڏسهن نٿا ته حاتم هن کي ڇڏو ته شهران ڪو
حضور ڪرا ڪري ڪرڻ وٺ سڏايو هو، ۽ هن سان گڏوگڏ وڃو.
پهرين ته اها ڳالهه ٻڌندي ئي، هن جي بيهڻ ۾ ڏور ڏسڻ
ڇڏي هوءَ ٻن سالن وٽ ڇڪيڻ وڃندي؟ ۽ خبر نه اچي ڪير
هوندا آيا؟ ۽ حاتم هن تي ڪيترن ڏينهن جي حوالي ڪيو ته
هوءَ... ان ”هوءَ“ هن جي بدن ۾ ڪيترن ڏينهن وڃندي هئي. هن کي
ڪيترن ڏينهن ڪيترن ڏينهن جي حوصلن سان اهوئون ڳالهون ٻڌايون
هيون، جنهن ڪري ڪو تصور نه هئڻ جا وار ڪندي

جڏهندو هو، پر جي بي ادبڪار ڪري ته سوء هن جي هٿن جي ڪرڻ جو نه آسرو ڪونه هو! اهو سوچي، هوء جڏهن ڏٺو ته مانه ۱۵۰ سالن گهڻي، حويليء مان ڪڍي، تڏهن هن دل تي دل ۾ اها دعا ڪري ته ”يا الله، تون بي واهن جو واهرو آهين، منهنجي واهر ڪجانء!“ جڏهن ڏٺو ته وارن ڏٺو ته ڪسي رومن تي رڏيو، تڏهن ئي هن کي اوچتو خيال آيو ته مرزا قيصر بيگ پنهجي پٽن کي اهڙي ڌرن ۾ رڏيڪ جاء تي ڪيئن گهرايو هوندو. هوء جيسين ان حالت سوچي، تڏهن کان اڳ به حسبي، اگهارين ترارين سان ڏٺو ته ڏاهپ وڌي ٿا، ۽ هنن کي اهوڻ جو اشارو ڪمائون.

هيٺ اهي وڏي امير ادي هڪري حسبيء کي ترشيء مان چيو: ”اسان کي هڪدم حضور ايان ڇڏڻ جي خدمت ۾ وڃي هل.“ جڏهن ڪا گهڙي هن اڙپنگ امير ادي کي ڏسندو رهيو، ۽ هوء لاپرواهيء سان چيائين: ”ڪنيز! هن رڏي کي اندر وٺي وڃ....“ پر سا رک ته جهڪڻ توڙي ڇوڙ ڪو ڪور، ڇڏيو ته مون کي هو حڪم مليل آهي ته هن جيون سسئون ڌار ڪرڻ ۾ وڃم نه ڪريان!“

پوريء حسبيء جي اکين ۾ تيارڻ جي ڪوشش ڪئي، پر اتي سواء خوبخوار نگهز جي تيار ڪونه ڪجهه نه هو، ۽ هن کي ڏهن بي وٺو ته جهڪڻ هن جو وٽس ڇڏي نه هوند هڪٻئي هو هن کي اگهاري تلوار جو مک ڏئي ڇڏي.

هن اندري سان وڏي امير ادي کي مٿ ڪرائي، ۽ هنن وٽي اندر آئي. هن کي پاڻ تي حيرت هئي ته هن کي منهنجي ڄاڻ جو ڪو نه پٽ ڏاء ڪونه هو. پر هن کي هن اهر ٻارن جي حمايتء جو ئي اونو هو. هوء ته سمجهي ويئي هئي ته مرزا قيصر بيگ جي ناني تي، سندس دشمنن هن جي پٽن کي هٿي آندو هو. ڇاڻا؟ اهو هن جي سمجهه جي حدن کان ٻاهر هو. *

سڌ رنگر جو ديس آهي. شايد دنيا ۾ سڌ اڪيلو ماڻھو
 آهي، جنهن جي ڌرتيءَ توڻي آسمان ۾ ڪائنات جا سمورا رنگ
 سمايل آهن. وريام حذمن نماشام جو آسمان ۾ بهاريندو هو ته هن ئي
 ائين محسوس ٿيندو هو چڻ ته انڊلٺ جا ست ئي رنگ هن جي
 اکين ۾ اندر گهزيندا ٿا وڃن. هر کي اهو حسن ڏسي پنهنجي دل
 قبحندي، وڌڪري ٿيندي محسوس ٿيندي هئي. سڌ جي آسمان
 جي سونهن ئي پنهنجي هئي. اهو سا گهڻو احساس هن کي فجر مهل
 بهلي مان ٻاهر نڪرندي مهل به محسوس ٿيو. سج جي اڀرندڙ
 ترورن ۾ هن آسمان ڏانهن بهاري، وري پنهنجي آس پاس ٺاهيو.
 هر وڻ جو رنگ پنهنجو هو. هر وڻ جي پن ۾ رنگ چڻ ته جيئرا
 سڌا ٿي ويا: ساوا، بيلا، گجارها پن سج جي ترورن مان چڻ روان
 رنگ ڇڏيندا ٿي ويا — ايرا رنگ جو ڪنهن نيروئيءَ جي تصور
 کان به گهڻا هئا. هن کان رهيو به ٿيو، ۽ اوچو ڌاڙڏي جي ٻاهر
 ڌونڌاڙيندي ڇيائين:

”ڌاڙڏا، هي رنگ ته ڏس!“

ڌڙ ڏٺي مٿي ٺاهيو: هن ان کان اڳ ڪڏهن به اهو مصر
 نه ڏٺو هو. وڻن جي بس مان اولڙا ڪمڙ ترورا هر پن، هر ڌاريءَ ۾
 اڀاڻت جا رنگ جا ڳاڙها ٿي ويا. انهن ترورن جي پرڻن ۾، سج
 جي ٻاهري، پنهنجي گهيري ۾ ڦروئيءَ وانگر ڦرندي، چڻ ته رنگ
 واري رهي هئي. هن جي دل ۾ ڪو اهڙو آتمو آيو، جنهن هن
 جي بدن ۾ سائو وجهي ڇڏيو. هن جي اکين ۾ الڙي چو پائي
 سر جي آيو، ۽ انهن اڙڪن جي ڌنڌن مان پنهنجي سڳيءَ کي
 ڏسڻي ڇيائين:

جيڪي آئيني وهندي حد جي آراڌيءَ لاءِ ٿا سوچين....؟ سڄي

و. لڙ ظلم سهي سهي، ”نڌڻڪا گهڙيا، غيماڻا هسوار“ واري ڳالهه
و. نگر، ترخان نه ته مغلن جي سواري قبول ڪرڻو وينو هجن ها!
ورنامڪا گهري مات ميٺ ۾، ڌاتر ڏني سان گڏ هلندو رهيو.
برءِ چڻ بههجي ٻاڻ سان ڳالهائيندي چوڻ لڳو:

”ڌاترنا، ائين به هر ويرو ڪونهي! رڳو اسان جي ڌر ۾
سارو بربل ڪانهي. سڌو ڪا واهرو جي ڪٿي ڏوڏهن ڏکاريو ويو.
تنهن ڌورن جو راج مغلن کي گهجي ٿو ڪن کان لنگهڻ نٿو ڏئي.
اڪر جي سمن سالارن شورن جا سون ڪوڏن ڌڻڪا ڪري
ٿي ٿي لنگي ڇڏيا، پر شورن جو نه ڪن ٿو ڪن لنگهڻ نه ڏنا. مٿي
سونهن، چانڊڪا، نگر ۾ به مغلن توڙي ترخانن کي سڌي سڌي
سونهن ڪونه ٿا ڏنن. ڏوڏهن نه ڪندي، ڏکڻي نه ڪندي وري نه ڏيندي،
۽ اهو ڏهن ڌري ڪونهي، ڪنهن ترخانن کي ڌنڌار ۽ مغلن کي ٺاهور
۽ اگري جا وڻ ڏئي، ڪنهن ڪو به ڏنا! ڏاڍو رڳو نه سڌي مل
نه هجي وري ٻاڻ نه ٿين، ٻاهي ارادي نه ٿي، هن ابدان جي رنگن
ڪن، اسن ٻاڻ اڪڻن ڏسڻ ڏسڻ — اهو سمن جو وڏو آهي!“

ڌاتر ڏنو ڪا گهڙي، بههجي هن نار جي اکين ۾، تنهن ۽
وڏاڻن جون ڏيائون ڏسڻو رهيو، ۽ ڏوڏهن ڏني ڪٿي ڪٿي ڪنهن
وڏاڻين، بهي مان ڪنهن به ڪجهه نه ڪڍيو. مات ميٺ ۾ هلندا
رهيا، جڏهن ٿئي جا وڻ ويجهڻا ڏٺو، ۽ دريا جي لهرن جو سانڀڪو
سراو سڏ ٻڌائون، تڏهن چڻ ته سندن سرن ۾ ساهه ٻڌجي ويو، ۽ اهو
هٽيلا ٻن ٽين ۽ سٺين ۽ ڏوڏهن کي سمن اندر ڇوڏا اڳتي وڌڻ لڳا.
اوچتو ڌاتر ڏني کڻي ٻنهن ۾ هٿ وٺس. ورنام جا وڏاڻا هن
کان گهڻو اڳ ڏٺي جي سدا ملوڪ گهٽن ۽ ڏوڏهن ۾ وڃي رهيا.
هئا، مٿي ٿي چئي ويا. هن رڳو اکين ۾ سوال آڻي، بههجي
سهي ڪي ڏنو، ۽ هن ۾ ڪا سرگوشي ڪندي چيائين:

”ڌاترنا، ڪنهن نه آهي؟“

”ادل، سادوڻ جا لفظ ياد ڪر نه. اراديءَ لاءِ هن رڳو
جوش جي نه، پر هوش جي ضرورت آهي. مغل، چوڏڪ چوڏڪ تي

سڌ لاءِ آڏا وڌيا هوندا. هن جي حابرن کي رڳو سڻس پوڻ جي وڌيڪ آهي. ڪجهه وڌيڪ لاءِ اڳتي، اسان جو ماس پٽي ڇڏيندا. سو ڪو سوچيو اٿئي؟

وريام کي نه چڻ نه پهچي اهرائيءَ تي پشيماني نٿي لڳي. پر سوءَ مڙڪي ڄمائن: ”مون به سڄي واٽ پئي، انهن لعظن تي سوچيو آهي. رک ڏئيءَ تي!“

”پر نه، مون کي نه ته ڪجهه ٻڌاءِ نه آڻي ٿي عمل جو ڪاٺ، مٿان ڪا اهڙي حرڪت ڪري وجهان، جو پئي ويا ڪاٺ ۾ چٽيون گوليون!“

وريام کي نه ڪن اچي ويئي. ڏانڊڙي ڳالهه نه ڪرل هري ڪئي هئي، پر ان ۾ ڪو سچ سچ معاملو هو، تنهن هن کي هڪاري ششدر ڪري ڇڏيو.

”ڏانڊڙا، ٻڌ ته ٻڌايان! مون اهو سوچيو آهي ته ترخان هن وقت مغلن جا ٽراڪيڊن ۾ مصروف آهن. پر خبر ناهي ته هو ڪٿي ۽ ڪهري وقت تڪ هڻندا. سو سوچيو اٿم ته مدرسي ۾ جيڪي ترخان شاگرد پاڻ سان بڙهندا هئا، انهن مان ڪو انت ڪڍجي. من ڪا اهڙي ڳالهه، جي سڌ بهجي وڃي جو جهن مامري لاءِ ڌڪنا آهيون، ان جو ڪو حياءُ سانوڻ تائين پهچائي سگهون يا پاڻ ڪو ان جو ٻلو ڪري وجهون!“

”ڳالهه، ته روبرو سڻي سوچي اٿئي. پر انهن ترخانن تي ٻيلي پهچجو ته ڪو اعزاز ڪونهي. مان، ڪو نئون گهٽ ڪچي ۾ پئجي وڃي! باقي، تون ڄاڻ: ڏاهو به تون، سردار به تون، تون اڳيان، آڻه پويان... پر جي پوءِ آڻه ڪٿي ڪٿي نٿي زور رکڻ نه مون کي مٿس نه ڏج!“ ڏانڊڙي ٿڪ ڏيئي، وي کڙي تي زور رکيو.

وريام نه ڏسڻي سندس ڪٿي ڏڪندو آيو. پڻ اُڪري، جڏهن اچي مسجد وٽ پهتا، تڏهن وريام کيس هلڪو اشارو ڏنو. ڏانڊڙو گهٽ هڻي، مسجد جي پٺي ۾ هليو ويو. وريام پنکي جي پور کي پورو پورو ڏيئي، مسجد جي در سان اندر لنگهي، حجر ۾ اندر ڌوڪندو ويو.

حجری ۾ مولوی صاحب چئن پنجن ٻارن کي دؤر ڪرائي رهيو هو.

”السلام، آءٌ تم يا حضرت مولانا“ وريام خالص توخاني واري لهجي ۾ چيو.

مولويءَ منهن تي خفنگي آڻيندي چيو: ”عليڪم السلام، عليڪم السلام....“

وريام مولويءَ جي اکين ۾ اهڙيءَ طرح نهاريو، جيئن ڪجهه چوڻ گهرندو هجي، پر ٻارن جي موجودگيءَ جي ڪري هٻڪي رهيو هو. مولويءَ ڪجهه سوچي ٻارن کي چيو: ”بس بس، اوهن کي هن موڪل آهي، مون وٽ هتي مهمان آيو آهي، باقي سبق وري سڀائي پڙهنداسون....!“

ٻارن جو موڪل جو وڌو، سي ٽپ ڏئي آيا، ۽ سڀارا رحلن تي ئي چڙهي خوشيءَ مان ٽپنگ ڏيندا، حجری کان ٻاهر نڪر. مولويءَ وريام ڏٺي، ڪجهه شڪي نظرن سان ڏسدي چيو: ”ها، هاڻ ٻڌايو ته اوهن پاڻ ڪير آهيو، ۽ مون وٽ ڪهري ڪم سان آيا آهيو....!“

وريام ڪجهه به جواب نه ڏنو. هن ائين ڏيکڻي ڏني، جيئن اڄ تائين دل ۾ پئي همائين ته ڳالهه ڪيان يا نه. گهڙيءَ گهڙيءَ، حجری جي در کان ٻاهر پئي ٿينديءَ اک سان ڏٺائين. مولويءَ وري چيو: ”بي خوف نٿو ڳالهائون. هر ڪم ڪونهي، ۽ نه ئي ڪو اچڻو آهي!“

وريام ڪمڪار ڪري چيو: ”جي، جي! اوهين ڪم ڪري رهيا آهيو.... پر ڏسو ته معاملو ٿورو گهير آهي. ڇهين تي به ڪم ڪرڻ آهي. مون کي پنهنجو ڪم ڪو فڪر نه آهي، پر آءٌ توهان کي ڪجهه ڪتاب ۾ وجهڻ به سوچيان!“ ائين چئي هن وري هٿ ڏانهن هڻايو. ٻيهر ٻوڏي وڃي، حجری کان ٻاهر نظر وڌائين، ۽ وري موٽي آيو.

”دراصل حضرت، ڳالهه هيءَ آهي ته آءٌ سڌو سيوهڻ کان

سو اڇاڻ، سون حضور مررا شاهرخ لاءِ ارغون سردارن جو بهار
 ٿيو آهي .. پر ٻيو سهنجو ڏنل ڪونهي، ۽ ٻي ڳالهه، ته ڪي
 ”هون ارغون آهي، جو مغلن کي ڪراڪ پئجي ويئي ته سو،
 نه هو....“

وريام بهنجي مهن تي ڏٺو، اُن ٿئي ۽ رازداريءَ جا اهڙا
 ٻيا آڌا، جو مونجهه کي جيڪڏهن ڪو شڪ سمهو هو، سو
 ڪافور ٿي ويو.

”ها، جڏهن کان شاهي قسدي غائب ٿيا آهن، تڏهن کان مغل
 ٻنهي ڇٽا ٿي ٻيا آهن.... اسان کي ته هٿ ڪونه ٿا لائين پر شڪ اسان
 ۾ نه آهي.... الت سڌين سان ويل باري ڏيو اس.... ڪو گهرخالي
 ڪونه ڇڏيو ان حنان ڪو سڌي به جهليو هجي.. ٻانڌه ٻيڳ
 مغلن کي به خوش رکندو اچي، ۽ سڌين کمان آنڪيون پرائيندو
 بهنجو گهر به ڀريندو وڃي.... مغل هن جي ڪوٽواليءَ کان خوش
 آهن جو مغل لشڪرن کي نڪتا آهي جهل به پل: سڌين وٽ
 جيڪو مال چڱو نا ڏسڻ جو چئي بهنجو ملڪ سمجهي ڦرندا وٺن....
 اڃان ترخانن ۾ هٿ وجهڻ جي هٿ ڪانه ٿي ٿين، پر اڪ ڇپي
 تي اس. اُٿي وئي کي، کلي ڪو ارغون ترخان چو به هجي، چوڪس
 تي حاضري ضرور پري ٿي پوي....“

”پلا، شاهي قيدين جي باري ۾ ڪا خبر.. ا“ وريام ڏاڍي
 رازداريءَ سان چيو.

مولوي ڪا گهڙي ڇپ ٿي وڌو، پر پوءِ چئي ويٺو: ”هجو
 شڪ سڌين تي ان... سو في الحال مڙيوئي خبر آهي!“
 ”نا حصر، پوءِ ته اوهان کي سهنجي مدد ضرور ڪرڻي
 پوندي.... ڏسو ته ڳالهه اصل ۾ اها آهي ته....“
 ”ها ها، چئو!“

”هي بهار ڪنهن نه ڪنهن تاريخي سان حضور مررا شاهرخ
 ٽئين ضرور پهچائڻو آهي ته مغلن کي ڪنهن حابروءَ حير ڏي آهي ته
 شاهي قسدي ڪٿي آهن، ۽ مغل ڪو قدم کڻڻ وارا آهن....“ وريام

اچن ئي رازداريءَ مان اونده ۾ تر اچلايو.
 ”ناممڪن.... ناممڪن! خود قيصر بيمگ نه اهڙي حماقت
 .. ڪندو.... سندس ٻئي نالائق چوڪرا نوثي سندس سڌي ڪمڀر
 سن جي قبضي ۾ آهن، ۽ کيس خسر آهي ته مغلن کي ڪجهه پڌاڻا آهن
 ته پوءِ انهن جو خسر ڪونهي!“
 ”سو ته اوهين برابر ٿا چئو، پر اسان جا ڪجهه ماڻهو مغلن
 جهلي وڌا آهن.... ۽ انهن کان سچي ڪرائڻ ڪو ڏکيو ڪم ڪونهي
 . انهيءَ کان اڳ جو ڦاٽ ڦاٽي، شاهي قيدن کي... ۽ خاص
 طرح....“

وريام گهڙيءَ لاءِ ماڻ ٿي ويو. سندس چهره تي پريشانئي،
 رازداري ۽ اُٻهراڻپ جو تاثر اهڙو هو، جو ڏاڏوڏنو کيس ڏسي ها ته
 يا ته ڪل کي روڪي نه سگهي ها، يا وري هن کي وريام بدران ڪو
 سچو پڇو ارغون ترخان سمجهي ها!

”اوهان جو اشارو حضور مرزا عبدالعليءَ ڏانهن آهي....“
 مولوي به هاڻ مڪمل طرح سان هن سان راز وٺندي رهيو هو.
 ”جي، بلڪل.... ڏسو نس، حضور مرزا عبدالعلي ئي اسان
 جو آخري سهارو آهي.... جيڪڏهن هن کي ڪجهه ئي پيو.... شل
 منهنجي زبان ۾ ڪيئن پون.... ته پوءِ....“

”نوهين دل نه لاهيو.... شاهي قيدن تي ڪنهن پکيءَ جو
 سچو به ڪونه پوندو.... ها باقي، احتياط وري نه لازم آهي.... اوهين
 پسمان سون کي ڏيو نس آءُ مرزا شاهرخ ٽائين پائهي پهچائيندس...
 اوهان جو ائين ٿئي ۾ داخل ٿيڻ شڪ جو باعث بڻجندو....“

وريام مولويءَ جي حرفت کي سمجهندي به ائين ڏسڪاڻو
 ڏئي چڻ ته هن کي ڪونه شڪ نه پيو هو.

”انهيءَ کان وڌيڪ بي سهڙي ڳالهه سڌي جو ناهي...
 حفاظت سان پهچي، ۽ ڪنهن ٻي شڪ به نه پوي....!“

۽ پوءِ هن آخري ڏکيو ٿيو: ”پر يا حضرت، اوهين
 جيڪڏهن سلطاني ساقي خاني ڏانهن ويندا ته هڪاري وڌيڪ شڪ

پوئڻن ۾ هڪڙي عالم دين جو ساٿي هجي ۽ ٻيو ساٿي هجي. ”
 هن جي ادبي ۽ ذڪري هئي وڃي هڪ ڪلام. مواد تي به هجي
 ترهي، ڪي منب پر وڌي ڇڏيو: ”ٻڌا ه ٿا اوهان سائپ واري
 ڪٽي آهي.... مرزا شاه رخ جي حواليءَ تي نه معاف ٿيڻا چاهيس
 بهري ڇڏيا آهن، جيڪي آئي وئي تي نظر رکندا آهن، بيا انهن
 سردار به عتاب هيٺ آهن....!“

مولوي ڪجهه وقت خاموش بي ويو. هو شايد اهو دل ۾
 هئي رهيو هو ته هن اودري ترخان سان اهي راز خون گهاٽيون
 ڪرڻ ڊگهه ڇڏيا نه. هن کي اهي زمانا ياد آيا حڏهن ارغون جي
 حڪمراني هئي؛ تڏهن هن جي ڪهڙي به ٻڌرائي ٿي هئي. شهر
 جي سڀ کان وڏي مسجد جو پيش امام هو؛ سندس شاگرد سمورن
 اميرن جا صاحبدادا هئا. خود اميرن جون گهر واريون هن کان تعويذ
 ٺڪڻ، ٻڌائي ٻڌائڻ ۽ دعائون ڪرائڻ اينديون هيون، ۽ هن کي
 اميرن جي بدعتن ۽ سافين سان وڻندڙ بابت قصا ڪهڻيون ٻڌائي،
 بههجي عشق ۽ محبتن جا راز ٻڌائي وينديون هيون. پوءِ اهي ئي
 گهاٽيون، هو خوابن جي تعبير ٻڌائڻ، فال وجهڻ، ڪوڙو ٻڌائڻ
 سافين، ڪميرن ۽ خود اميرزادين جي بي وڻائين جي ڪشف ٿيڻ جهڙن،
 معجزن لاءِ استعمال ڪندو هو. ارغون امير سڏائين سندس سلاسي
 هوندا هئا، ۽ وڃي وقت اشرفين جون ٿيلهيون هن جي حجري ۾
 ڄاڻي وائي وساري ويندا هئا. هن اهو مشهور ڪري ڇڏيو ته ٻين
 دسي ۽ ٻين جي ڪم لاءِ هو ڪونه آخورو قبول نه ڪندو. سڀ
 سولي ذبح لاءِ دسي معاوضو يعني اڏائي اشرفيون هن جو حق هو.
 اميرزادا حڏهن هن وٽ پڙهن ايندا هئا ته بههجي حواليين جا ڪم
 راز ٻڌائڻ ڪهڻين ۾ هن ئي ٻڌائي ويندا هئا، ۽ هو ڪم نه ڪم
 دري سان واسطيدار ماڻهن ٻڌائين. اهي راز بههجي، من بههجي
 احسان جي شهر هلي ڇڏيندو هو، ۽ اٿس سمورا امير هن جي اڳين
 پوئين بيا ڦرندا هئا؛ ڪي ڏپ ڏپ، ڪي دسيون پاڙڻ ڪاڻ، ته
 ڪي وري سج سج هن ئي الله جو رڪرندو ٻڌهو ۽ ولي الله سمجهي

حرام خاطر!

۽ پوءِ جڏهن مغل آيل — دماراد، بدعت، ملعون — تڏهن پهرين ته کيس هٽائي، هڪڙي مغل مولويءَ کي وڏي مسجد جو پيش امام ڪيائون. ان کان پوءِ هن جو مدرسو بند ڪيائون جيڪو هن جي علم ۽ خبرچار جو سبب کان وڏو ذريعو هو. ۽ پوءِ هڪڙي راب مغل لشڪري، راب وگيري اشرفن سان ڏنبل هن جون صدوقون کڻي هليا ويا — ديني داهتي ۽ ڏني وائي، هن سان مشڪري ڪندي، ٽهڪ ڏيندا غائب ٿي ويا. ان ڏينهن کان هر کي مغلن لاءِ شديد دهر هئي. جهنگي ٻوٽيون ۽ راتون هو ارغونن نرجاڻن ۾ نظرانداز ڪري ڇڏيندو هو، سي معائن ۾ ڏسي، هن جو ديسي حدو خوش ۾ اچي ويٺو هو، اڳي ته ڪنهن سنڌيءَ کي ڏسندو هو ته ڏڪار کان ڪنهن مٿي ۾ موري ڇڏيندو هو، ۽ هاڻ سندن کسي زوريءَ ٻيپهاري کيس معائن جي سمر سمر جي حرڪت کان آگاهه ڪندو هو، ۽ چونڊو هو ته ”هن مغل رڳو ٽي ۾ مسلمان آهن؛ ڏسو، هن هن هندن مان شاديون ڪيون، سڄي ڪنهن به رائيءَ کي مسلمان ڪونه ٿا ڪر، انهن جو اولاد وري مسلمان ڪيئن ڄميو؟ اهي شاديون حرام آهن؛ اهو اولاد حرامي آهي، حنڌ تي هاڻ حرامين جي حڪومت آهي. اهي ارغون نرجاڻ وري به مسلمان آهيون، سنڌ ۾ رهي سنڌي، بي ويا آهيون، اوهان ۽ اسين ٻئي مظلوم آهيون، اچو ته گڏجي هن غير اسلامي ڪفار حڪومت کي ٽڙا هٽي ختم ڪريون.... هن کي سندن جي رڳو هڪڙي ڳالهه سمجهه ۾ ڪانه ايندي هئي؛ سندن سان جڏهن به هو اهي ڳالهون ڪندو هو، تڏهن سنڌي کڻي لڳندا هئا، ”ٻرو، مولوي صاحب ٻرو، پر ڇهه ڪڏهن مغلن کي هنن ڪڍون ته حڪومت ڪم ڪندو؟“ هن جي دل نه چوڻدي هئي ته کيس چئي ڏي ته ”بدبختو مغل حڪومت اسان کان ٽڙسي هئي، ان ڪري حڪومت تي حق وري به اسان ارغونن نرجاڻن جو آهي، پر منهن سندن کي اها ڳالهه ڏکي لڳي، ان ڪري

ڪيسر کي ڏسڻ لاءِ لال حويلي ۽ ويندو هو، ۽ اٽسي ٿي شاهرخ سان
هيءَ گالھ ڪرڻ وڌيڪ مناسب هئي. ائين هن ٿي دم حويلي ۽ تي
وڃڻو پوندو ۽ نه ٿي سلطاني ساقي حاني جي تهجائي ۾!

ائين پيسار ڪندي، مولويءَ وري هڪ ڀيرو هن نوحون
ترخان کي ٿيڻي ۽ اک سان ڏٺو، ۽ دل من هڻندي چئي ويو:
”نوحوان، ٻڌا توتي ۽ مون تي ترخان قوم جو وڏو باز آهي، آءُ
تو کي پاڻ لال حويلي ۽ وٺي ٿو هلان؛ شاهرخ جو سمورو وقت تي
سوگري. ڪڙي پاسي هو حضور مرزا عبدالعلي ۽ حسرو حال
چرڪس تي پاڻ ذاتي طرح نگهانيءَ جو فرض ڀري ٿي ٿي ٿي طرف
قيصر بيگ جي سڌي ڪسز هن جي دل تي ڏاڙو هڻي چڪي آهي،
اها به اتي ٿي آهي. قيصر بيگ جا پٽ ان جي حوالي آهن پر شاهرخ
کي صحيح رخ ٿي ٿي ڏئي، وڏي ڪا بدنخت آهي جو مرزا شاهرخ
جهڙي امير جي ڪمڙ ٿي ٿي گهري. قيصر بيگ ۾ ڇا رکيو آهي؟
پر خيال رکجانءِ، قيصر بيگ جي ڪيسر واري گالھ ڪهن سان
نه ڪجانءِ.... پر هڪڙي گالھ وري به ڪن ۾ پو ٻڌايانءِ....!“

”يا حضرت، هي ڪهڙي گالھ ٻا ڪريو.... مون کي قسم
آهي اوهان جي ڏاڙهي مبارڪ جو، جيڪڏهن اوهان وري هڙي
گالھ ڪئي ته آءُ هينئر جو هينئر سوهڻ روانو ٿي ويندس، ۽ پنهنجي
ٿي خمر سان پنهنجي زبان ڪي چڏيندس. مون تي اعتماد....“
وريام ٿي فارسي ته ترخان جهڙي اسدي هئي، پر هن کي اها خبر نه
هئي ته ترخان ۾، مغلان وانگر، ٻئي جي ڏاڙهيءَ جو قسم کڻو آهي
يا نه!

”نه نه.... مون کي تو ۾ اعتماد آهي.... پر احساس ڏرم
آهي....“ مولويءَ ته ان قسم کي پنهنجيءَ عزت افزائي سمجهو هو.
”ڇڻو، تون اني ٿي ويهه ته آءُ پنهنجي حويلي ۽ تان بي اڇان ڇڻ
ڪري ڇڏيان. مان ڪا اڇا ڳاڇا نٿي...!“

مولوي وريام ٿي ڪن ۾ ڪجهه گالھون ٻڌائي، ڪس تي
ٿي وهاري، هيڏانهن هوڏانهن اوڻا هڻندي، مسجد مان نڪري ويو.

”ڪهڙيءَ ڳانڍيءَ، ڪارڙي تير جي ٻولي ٻولي، ڏاڏڙاڏو جهڙي ۾
اندر هليو آيو.“

ورنام هن کي ڪي ڳالهون تفصيل سان سمجهائيندي چيو:
”ڏاڏو، نٿو، ملائي ڪڇ، سورو عقل ڪمان ڪم ونج، مٿان نٿس
اه، ڳالهه هميشه جو هميشه پهچائڻي آهي ته شاعري قيدي مرزا شاعر
جن فاضي ۾ آهن، ۽ مرزا فيصير بيگ جا پٽ به ان وقت آهن، ۽
نوردين مرزا عبدالعليءَ جي نالي ۾ حسرو خان چرڪس کي حڪومت
وٺي ڏيڻ لاءِ وڏي شورش ڪرڻ وارا آهن، ۽ اڄ ٽهريءَ ڌاري شاهي
فيدين کي لال حويليءَ مان هٽي ڪڍڻ هٿ وٺي ويندا....“

”پر ورنام، مون تي ڪمراغمار ڪندو... الانهي آءٌ سڄو
ڪم مرڳو بگاڙي به ويهي رهان... ۽ توکي اڪيلو هن بگهڙن
جي چُر ۾ بگهڙن آءٌ به ڪوبه ڏيندس، آءٌ به نوسان....“

”ادل، مهجرو وڪر به ڪر... جيڪڏهن مون کي ڪجهه
هوند ته ڪهڙي وڏي ڳالهه به ٻوڏي؟ مون تو جهڙا سنڌي ته
روزانو سوين راهه ويندي بي ڏوهه سا مارجن، آءٌ ته وري به سنڌ جي
ڪنهن ڪم ته ايندس.... ڏاهو ٿي، هوڏ به ڪر، اهو مهجرو نوسان
وڃن آهي ته اڪيلو آءٌ به ڪوبه مرنديس. آءٌ هن مواريءَ کي سڃاڻان
...، مٿس هن جي ذريعي ئي آءٌ مانيون جي حساب ڪسي ڪارائون
ڪري سگهندس.... ها به، تون مظهر بيگ واري چوڙي فلام سان
چڪو گهرو آهين، ۽ مظهر بيگ رسم بيگ ۽ مغل جو سبھ سالار
به آهي ۽ اعشار جو ڳوٺ ماڻهو به. ان کي ڪنهن طرح سان بياڻو ڏيئي
مٿس نائس اها حيرت ڪڇا.... چڱو، هاڻ الملڪي رهنس، حيدڪي پرتين!
حياتي هوندي ته.“

ڏاڏڙاڏو کڻي واپس ٿي هٿ ڏيس: ”ندين ته چهره به ته توکي
اڪيلو ڪوبه ڇڏيندس؟ من، مون جهڙي ڪاٺر تي ايندو ڪم رکي،
تون مرڳو پڻ به مارائيندس، ۽ مون ئي به ابگهاپ ڪرائيندس....“
”چريو به به... ۽ ها، سمجها اب ڏهه سگهي لال حويلي
جي چوپاسي بهاري ڇڏجان، سان ڪا اوچي ضرورت پوي.... پر

پاڻي ۾ بيگ کي ڪوٽواري ڇڏي ملي، جيئن ته راکڙس وانگر
 مٽي تي سڱ ڇمي پيس. ماڻهن کان رستم بيگ ڄڻو ٿي نالو ورتي
 ويو. ٽيهر ۽ ڪاٺيو ۾ ڪٿي ڪٿي ڪڪروڪون لڳي ويدي هئي.
 من هٿن ۾ حالت اتي پهتي جو ماڻهن تي ڇي عملداري ۽ مان لڏڻ
 شروع ڪيو. پر لڏڻ وارا وڃن ته ڪيڏانهن وڃن؟ اڃا اٺ ٻلائي يا
 ٻي لڳي گاڏين ۾ پهتجو سامان سڙو پري ڏکريدا هئا ته مغل لشڪري
 گجهن وانگر لامارا ڏيئي، هر ڪٿي ويڌا هٿن. وڏي گالهه ته عرب
 آبرو ۾ ڇي هئي. شل نه ساڻن ڪا جوان ڄمار ننگري هجي؛ مغل
 حڪم ڏئي ٻاهر ڪڍي ويڌا هئا. لڏي ٻلائي مغل اهي سگهيا،
 هن ڏههجي لاءِ محافظ به مغل رکيا؛ ڪير اشرفين جون ٿلهيون
 ڏيئي جان ۽ عرب آبرو ۾ ڇي امان حاصل ٿي ڪيائون. ميمڻ، شمع،
 لهرڻا، پتي ۽ ڊاٽا ته پهتجا سورا محلا حالي ڪري ڇڏي ڇي ته در-
 ۾ هئا، در سولن جا پاڙا، جيڪي هونئن ارغونن ترخانن جي ڏهه
 ۾ امن اسان ۾ رهيا، سي به پهتجي عربن فرين کي نياپا سهيا،
 موڪلڻ لڳا ته ٻيلي، اسان جو ڪو نلو ڪريو، نه ته اسين ڇڏڻ سان
 ڇڏڻ اوهان جا مهان اچي بيهنداسون.

ٺٽي جون مسجدون ۽ مدرسا، ويران ٿي پيا، ائين ٿي ويو
 ته پکي پکي به موڪلائي ويا هئا يا موڪلائي ٿي هئا. گهڻيون
 بربادگ، بارانيون برباد ۽ مڏيون مردار ۽ مسافر خانن مجاورن جا
 آسپاس ٺٽي ويا. حيدرآباد ۾ سدين سان ويل هو ته ارغون ترخان به
 سڪا ڪٽيو به ٿي سڀا هن لاءِ ساڄي ڏانڊن ۽ غلامن جي ٻيلان ۾
 شامل ٿي ٿيسن مع هئي جيئن ڪن مغل امير جي پناهه ۾
 نه هجن. مغل شهزادن لاءِ ٻي لاهور، آگري، دهلي ۽ فتح پور سان

دعوتون ڏنڻي ٿهرايو وڌو ته. هماري ۽ شماري ساڻي جهڙا سند ۾
 سند آهن، اها خود قدار، هراڻ ۽ شمار ۾ ۱۰۱ هوندا. مون ۾
 ۱۰۱ ٿي ڪڙڪڻ لڳا: ڪي خريداري ۽ ڪي شهنشاهي ۾ ۱۰۱
 ۱۰۱ ۽ ڪنيزن جي شهرت ٻڌي آيا ته ۱۰۱ ٿي وڃي ۱۰۱
 ۱۰۱ ٿي ٿاڻي خان، معموري ۽ پائنده بيمگ دعوتون ڏنڻي گهرائي ورتا.
 ۱۰۱ ٿي جا محلات اوهاڻ حسا منظر آهن، ترخانن ۽ ارغونن جون
 جاگيرون ۽ زمينداريون ڪين ممت ۾ ٿي ڏسائون. مغل شهرن
 اميرزادا ۽ سوداگر پاڻ سان سوين مغل هاري ناري، مشي، ڪراو
 ۽ ڪامورا وٺي آيا. ٿوري وقت ۾ ٿي ۾ ائين سي ڏاڍو ته سڌي ته
 رڳو اتي ۾ لوڻ وڃي رهيا آهن. سو سنڌ جو شهر نه پر لاهور ۱۰۱
 آگري جو ڪو محلو بڻجي ويو هو. سنڌي ويچارا ته ڊپ ڪن ۾
 ۾ نه سنڌي ڪونه ڳالهائيندا هئا، منان سڃاڻي ڀون ۽ مغل لشڪري
 ڪاٺن آڻڪي پرائڻ لاه اچي ڪڙڪن. هن ته پنهجي پاشاڪ ۱۰۱
 بدلائي ڇڏي. مغلن وانگر ڪهرند ۽ چست باخاسو پائڻ لڳا. هر
 ڇا ڪن، سندن سڌي شڪل شيهه ته بري کان ٻڌي ٿي پوندي
 هئي. ۽ وڏي ڳالهه ته سڃهائڻ اها ڳالهه سمج نه وئي ته رسي ٿي
 هلندي، مغلن ۽ ترخانن جي انهن سندن اکيون پنهجي سرن ۾
 هونديون هيون: هڪ ته سان ڪهن پرائي زائقان تي نظر ڪجي وڃي
 ۽ سو ته ڪو ڇيت ڇٽاڙو پيرن هيٺ اچي ڇپيلجي نه وڃي!
 سڌين جو ڪواو هي واهي ته هو ڪونه ڇهن کي نه هن ڏٺو.
 ارغونن ۽ ترخانن ته وري سبوهن ۽ قدار ٿاڻن مررا ۽ ري مڱ وٺ
 ڏانهن ڪوڪون ڪون ته هن جو تدارڪ نهندو رهندو هو ۽
 مغل وري ڪهن ارغون ترخان محلي ڏانهن رخ ڪونه رکندا هئا.
 مررا غازي مڱ جي جهانگير جي درٻار ۾ وڏي هلندي پڇندي هئي.
 مغل رڳو ان کان ٿي ڏندا. هونئن به ارغونن ترخان ۾ اڃا هتيار
 گهڻا هئا. هن وٽ محافظ به هئا ۽ پنهجا لشڪري به، جيڪي
 جمنوٿيڪ وزغن جو ڍنگ وساري ويٺا هئا پر تلوار ۽ هتيار حواس
 نه هو ته نه سراپ ضرور هو. مغلن کي به آخر پنهجي جان پياري

هئي، ان ڪري سمورو عذاب سڏين ٿي هو. ماڻهو ته ائين نه چوڻ
 ٿي ته سڌ سان الله سائينءَ به منهن موري ڇڏيو هو. اهوئي ڳالهه
 هئي، جنهن ماڻهن کي وري حافظ لال ڏانهن ڏسڻ تي مجبور ڪيو.
 حافظ لال کي ماڻهن سمجھو آخري سهارو بي سمجھيو. ان
 ماءُ به سبب هئا؛ هڪ نه هن کي اها ڳالهه سمجهڻ لاءِ ٻي ڪا واھ
 ڪانه هئي سمجهي ته آخر الله سائين ٻارن سان سمجهڻ جو اهو ڏکيو
 اسان ڇو ٿو ٿئي؟ سنڌي ويچارا ته نه ڪنهن جي ”هٿي“ ۾ نه
 ڪٿي ۾! سڌ ته سڌائين رحمت ۽ پيار جي ڌرتي هئي، جنهن
 انسان کي ته ڄا، سمورن جاندارن کي امان ڏئي هئي، پناهه ڏئي
 هئي. سنڌي ۾ ته ايتريون برائيتون ۽ بدخون به ڪونه هيون؛ تنهنجي
 ۾ پورا، گهر کان رهن به ڌرتي ڌاريءَ تائين يا مسجد تائين، دين ڌرم
 جا ارڪان سمورا سڏين تي مڃيا ۽ واپرايا اوترا شايد ملائڪن کي
 به ناهن هوندا. گگڏاس ٿي ڪهل ته ڪو سڌين کان ڪي، اٿي
 ڪو آڌر به ڪندي ڪندي هن سڌ سڏڻ جو ٿي ڪري ڇڏي.
 رسول (صلعم) جي پيروي ڪندي جسيس ڪنهن مسافر يا غريب
 سمن ٻارن واري ڪٿي گهر، ڪو ڪارائيندا، تيسن پاڻ گهر به ڪڍيندا ۽
 سڌ، ڄڻ ته نيس ۽ اوتارن جي سررسمن، جنهن تي الله سائين پاڻ
 مهربان هو؛ ڇا سڌس ماڻهو، ڇا سڌس پکي پکي، ڇا سڌس گل
 ۽ ٻوٽا، ڇا سڌس سنڌو ۽ سمنڊ، ڄڻ ته الله سائين جنت ناهيندي
 ناهيندي، سڌ دعائي وٺو ۽ پوءِ به هن جي ماڻهن سان ايندو ظلم، اسرو
 بعداد ڇا لاءِ؟ الله سائين من ڇو ڏسبو هو؟ اها ڳالهه، پڇڻ لاءِ هو
 حافظ لال جي چاٽسڻ جا اچي سلام ٿيندا هئا.

-- ۽ حافظ لال جي اٿس ۾ ائين ويراڻي اچي وئي هئي
 حيدرآباد سموري سڌ ۾ به ڪانه هئي. هر هڪ ماڻهو جي روڻڌاڏا ٻڌي
 هن ٿي ائين محسوس ڪندو هو، ڄڻ ته اهو سبب ڪجهه هن سان
 هن جي گهر ٻارن سان، هن جي منهنجي من سان هو، ۽ لڙڪ
 هن جي سڌاريءَ ۾ منهنجي بوندا هئا؛ ۽ انهن لڙڪن کي لڪائڻ

نه هو سمار ۽ نه راز ۽ نه چي رڳو پاڻي، دل ٿي دل ۾،
 رڳو اڳڀرو هو: ”اي بهي جهان جا مالڪ، تو جي نهن جا قسمر سڀهن
 ۾ آهن، انهن ۾ تو سند جو به قسمر ڪسو آهي؟ ته جي محبوب ۽
 سمورن نهن جي سردار کي سند جي هر جي خوشو معطر ڪري
 ڇڏيو هو، پوءِ به سند تي هي ڏسڻ ڇو؟ هي آبدانن ۽ آبدون ڇو؟
 سڌي ماڻهو ٿي ايندو مجبور ۽ معذور بي پدا آهن جو هنن مان تو ۾
 سڀ لڏي وڌو آهي. اي بهي جهان جا مالڪ، آخر ڇو؟ آخر
 ڪهڙو؟“

آسمان هن جي اکين جي لڙڪن جو تاب نه جهلي، ڇڻ نه
 لاجواب ٿي ويندا هئا، ۽ ان وقت حافظ بلال جلال ۾ اچي چوندو
 هو: ”مون وٽ ڇو آيا آهيو؟ آڻ ڪر ٿيندو آهين، الله جي گهڻه
 ۾ مداخلت ڪرڻ وارو؟ انهيءَ سا گهڻي الله اوهان کي به ٻانهون
 ڏسون آهن. انهيءَ سا گهڻي الله معاف لاءِ ترحاس لاءِ به ترارين ۽
 پائن ٻاهن لاءِ اهو سا گهڻو لوهه ڇڏيو آهي، ڇمڪو اوهان لاءِ خيسو
 اٿس. تراريون ۽ پالا ٺاهيو به اوهان سا، وڪڙو به اوهان ٿا. ڪرو
 سڙو اهي پنهجي حفاظت لاءِ ڇو نه نا استعمال ڪريو؟“

حافظ بلال جو اهو جلال، اها ڪاوڙ، اهو ڏاڍل ماڻهن کي
 سمجهه ۾ نه ايندو هو. پر سانوڻ اڪيلو ماڻهو هو، جهن هن جي ان
 جلال، ان ڪاوڙ ۽ ان ڏاڍل کي سمجهي ورتو.

”حافظ، هاڻ موڪلي ڏي ته رڳو جي راند اسين به شروع
 ڪريون!“ سانوڻ حافظ بلال جي اکين ۾ بهارڻ کڻي سوا ڇڏيو. هر
 حدهن اهي سا گهڻون گهاٽيون هڏيون، تڏهن ٻڌو هن لاءِ آرام شجر
 ۾، فراموش ٿي لڏندي هن کي اٿس پاسندو هو ته هو ٻين تي
 سو سو هو ۽ ان ٻاهه تي ڇڏيو وجهڻ لاءِ، هو ٻين واکر حافظ بلال
 وٽ هلي آيو هو!

”سانوڻ، رڳو جي راند رڳو الله جي راند ۾ جابر آهي. آڻ
 ڪيئن چوان ته اوهين اها شروع ڪريو!“ حافظ موسيٰ ۽ مان ڇڏيو.

”ته پوءِ اسان ئي پيءُ ته اللہ جي راہ ڪهري آهي، حافظ“
 سڏوڻ ٿي رهيو ته سو ”ڇا اللہ جي راہ اها به آهي ته سو سو ۽
 سواهن ساڻهن تي چمڪو سڌارو ٿئي، تنهن کي سڌ ڪريون. سڌين
 جي جان اينري سسسي، انري ارراڻي وڻي آهي جو مغل لشڪري
 ودر خاطر سڌين کي مارڻ لڳا آهن ته جيئن سڌين قرارن سان جي
 سڌو ڊگي ٿئي. سڌين جي مال ملڪيت تي هو ائين به مزي اچي
 چڻ ته انهن ۾ سڌين جو پورهيو ۽ پگهر شامل ٿي ڪونهي. سڌين
 جي رانديڻن کي هو ائين تما کڻن چڻ ته اهي مال غنيمت جيون
 ڪيون آهن؟ سڌين جي مدرن ۽ ميرن کي ته ڪٿي ڇڏي ڏيو،
 سڌين جي مسجدن کي به ته جڙين — جي، جيستن ڪو مغل سولوي
 نماز نه پڙهائيندو، تيسين نماز جاڙ ڪاهي. سڌين جي مدرسن کي
 ان لاهنا بند ڪر ته اتي سڌي و ٻڙهي وڃي؟ ڇا اللہ ساڻهن انهن
 گناهين کي عام اسلام ۽ سڌين جي انهيءَ موسيٰ کي شرڪ ۽
 ڪفر به سمجهي؟.... حافظ، مون هميشه تائين صبر ڪيو آهي، پر هاڻ
 مون کان صبر به نه ٿو ٿئي... اللہ به چڻي ته اڳي ئي ڪهڙي ددر ٿي
 ويئي آهي....“

سڏوڻ جو سمورو سڌن ٿي ڪيسو، ۽ پهريون ڀيرو حافظ
 بلال هن جي اکين ۾ اهڙا اڙڪ ڏٺا هئا، حس نه، حس نه ڪئي.
 هن جي پنهنجي دل ۾ چڪر ٽڙجي رهيا هئا، هن کي پنهنجي پاڻ کان،
 پنهنجي اسلام کان، پنهنجي مدرسي کان، پنهنجي سموري حياتيءَ
 کان نفرت ٿيڻ لڳي هئي. هن اسي ڪٿي سڏوڻ کي ٻڪڻ وڌو.... ڪا
 گهري بهي خون دليون، هڪري ئي آوار ۾، هڪري ئي ڏک ۾،
 ٽرڪيڊيون رهيون، ۽ پوءِ جڏهن هن سڏوڻ کي پاڻ کان ڌار ڪيو،
 تڏهن بهي خون اکيون اڙڪن جي ڏند کان هڪ ٻئي کي ائين
 ڏسي رهيون هيون جيئن ڪو مڙهو ڊگڙل آهي ۽ ۾ پنهنجو منهن
 ڏسي، منهن پاسي ڪري ڇڏيندو آهي — ڪنهن اڃاڻي ٻڌ کان،
 ڪنهن اڃاڻي سمجهه کان، ڪنهن اوچي ڄاڻ کان!

۽ پوءِ ان وقت، مدرسي جي مدر درواري تي ڪڙو ڪڙڪڻ

۱. و ادارہ سوہاگہی و ڈیپارٹمنٹ مدرسی پر موبائل شبیہ سہ ماہیہ ملال ۽ ساروڻ حی، اندو سارو مدرسو باکسل حالی هوہ ساروڻ حی اچڻ حی اطلاع ذی مدرسی حی پهر بدار ۽ سہ ماہیہ چڻ خاص شاگردن کی، جوگی ونس ٿی رهدا هئا، تن لی نہ کمر صار ذی، مدرسه هوڏانهن موبکلی چڏبو هئائس.

”اوہین وهو تہ آئے تو ڈسان....“ سانوں امالک آئیو۔

”نه سَنوڙ، ڪو اوڀرو ماڻهو توکي ڏسندو ته تنهنجي حمليءَ
کي نه خطرو پي پوندو، ۽ مدرسي تي به حرف ٻڌندو....“ حويد
بلال جڻي پائيندي چيو.

حافظ لعل دروازو کولان کان اڳ، ننڍي ٽاڪي کواي سهر
 بهاريو: ٻاهر محل لشڪرين جو وڏو هٿيار بند چتو نظر آيس، جنهن
 جي اڳواڻي خود دشمن ڪوٺوال پائنده بمب ڪري رهيو هو.
 صورتحال ڏسي هن جي هٿين ۾ هڏڪ پنڃي ويو، ۽ پهريون ڀيرو
 هن جي دل ۾ ڊڄ ۽ مخيف وڙهڻ اچي گهٻرو ڪيو. هو ڪڏهن
 به پنهنجي لاءِ نه ڏٺو هو. هن کي آڱو رڱو سانوڻ جو هو. سانوڻ
 جهڙي نه ته چڻ سموري سنڌ جهڙي هئي. هن کي ڀڳ هئي، نه.
 هن سري محل پوري تياري ڪري آيا هئا، ۽ سموري ڪوب جي
 نت ۽ فصلن کي هن گهٻرو ڪري ورتو هو. ڀڳ ٿي ڀڳ ڪنهن
 مغل يا ترخان جاسوس سانوڻ کي ڏسي ورتو هو نه ته خود رستم
 مڱ کي نه مدرسي سان هٿ چراند ڪرڻ جي هٿ نه هئي ۽ نه.
 هاڻ ڇڏي ڪري — اهو انڌو وڏو فمضلو هو، جو هن ايترو تيز ڌڻ
 ڪرڻ تي گهٻرو. دروازو کولڻ جي معنيٰ سانوڻ تي جهڙاڻڻ هو.
 ڇهه ڪڏهن دروازو نه ٽولهائين ته محل دروازو جي اندر داخل ڪند.
 ان صورت ۾ به هو پاڻ ۽ سانوڻ جهڙي بوند.

من میان ظاهر کردن بیان کجوه، و در آواز بدلائی چو:

”طہ سرور اور ذوق: ان افسانہ نگاروں کے شہر جہ و
شہزادوں!“

”اوهان کي خبر آهي ته هن مدرسي ۾ معائن جي اچڻ جي
معي امر... خود شه-شاه، هند جو پروانو رسم-سنگ وٺ آهي.“
”هوندو، پر اڄ آڻ خود حضور مرزا رسم بيگ جي خدمت
تي آيو آهيان. اسان کي حشر پئي آهي ته سردار خان جو وڏو شه
پر تيل آهي، ۽ اوهان هن کي پناهه ڏئي آهي... اسان مدرسي جي
تلاشي وٺنداسون.“

”آڻ پروانو ڏسڻ ٻوگهران....“ حافظ ڪجهه سوچيندي چيو.
”پهرين دروازو کول ته پروانو به توکي ڏيکارينداسون....“
پاڻده بيگ بي صبري مان چيو.

”تيسين دروازو نه کليدو، حسين پروانو نه ڏيکاريندا....“
حافظ بلال تڪي بند ڪري ڇڏي، ۽ تڪرو ٽڪرو
بهنجي حجرې ڏانهن موٽڻ لڳو. اڃا اڌ پنڌ تي هو ته هن دروازي
کي روڙي ڪولڻ لاءِ لشڪرين جي هٿن جو آواز ٻڌو. دروازو بند
وڌو ۽ مصوط هو جو سواءِ هٿن جي ٻا وڌي بند سان نجي جي، ان
کي ڪولڻ محال هو.

حافظ حجرې ۾ پهتو ته حجره خالي هو. سائون کي روڪڻ
هونئن به حافظ ناممڪن بي سمجهيو، پر هن کي رڳو اهو اٽڪو هو
ته سائون ٻاهر صحيح سلاسل لائيجي پهچندو يا نه. هن کي سائون
جي همت ۽ جرأت ۾ ايترو ايمان هو ته مغل حشري سائون کي
گرميز ڪرڻ جو خواب خيال نه ٿي ڪري سگهان. پر.... نه ٿي يا
خدا، ائين نه ڪجهان، سائون اسان کي بحشي بخشي ڏي. !

حافظ بلال سڄي ۾ هو، حڏن هن وڏي دروازي جي ڦٽو
جي آواز جو خوفناڪ پڙاڏو، ۽ گهوڙن جي هٿن لڙڻ ۽ ٽاهڻ. ٻاهر
جو آواز ٻڌو. پاڻده بيگ حجرې ۾ داخل ٿيو ته اوڏي مهل... حافظ
بلال سڄي ۾ هو. حافظ بلال جي شخصيت جي رسم هن کي اڳتي
وڌڻ نه ڏنو. هن جو هٿ خنجر جي مٿي تي ڦٽو ٿي رڙو-ڪجرو ٿيو، ۽
هو اندر ٿي اندر حافظ کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو رهيو.

حڏن حافظ سلام ورائو، تنهن مشري نظر ٻاڻده بيگ تي

رڻس، ۽ بي نظر سان هن ٻاهر بيٺل سپاهين کي ڏٺو.
 پائنده بيمگ، ڪجهه قدر پشماڻي مان چيو: ”اسان ئي اطلاع
 ڏنو ته مشهور داعي ۽ ڏاڙيل سردار خان اوهان وٽ ٽڪيل آهي....“
 حافظ ڪو جواب نه ڏنو. هو گهرو ٻائي، پائنده بيمگ کي
 ڏسندو رهيو.

”... ظاهر آهي ته اسان کي غلط اطلاع ڏنو هو، جدا ڪرڻ
 ته اسان مدرسي جي ڪوئي ڪوئي آڻلائي وڌي آهي، پر سردار خان
 هتي ڪونه ٿو ڏسجي. حضور مرزا رستم بيمگ جو فرمان آهي ته اوهان
 معائن سان تعاون ڪريو، ۽ سمورن سنڌين کي سمجهائو ته هو جي
 سر هن کي ڏسن، امان کي ڇڏڻ ڪن ته جدا ڪرڻ آڻي
 ٿي....!“

”جدا ڪرڻ جي خلق تي آزار مغلن جو آهي يا سردار خان جو،
 اهو ماسرو هڪرو البلد باڪ سو ڇڏي، ٻيو هاڻ اسين شهشاهه هند
 کي لکن وارا آهيون..“ حافظ بلال ڌيرج سان چيو.
 پائنده بيمگ ڪجهه هٿ وري حيدر جي مٿي تي ڦٽي ويو.
 حيدر ڪڏهن رستم بيمگ هن کي حافظ بلال تي هٿ ڪڍڻ کان منع نه
 ڪئي هجي ها ته هو ان کان گهڻو اڳ حيدر حافظ بلال جي چتر ۽
 پر نسي ڏئي ها. ائين هن کي اهڙا ڳالهه سمجهه ۾ نسي آئي ته هن
 ۽ اڻهوءَ ۾ ڪهڙي ڳالهه هئي، جو هن سان ڳالهائڻ وقت، هن جي
 پهنجي زبان هڪڙي ٿي لڳي.

”جيئن اڃا اوهان کي اسن سان هلائڻو ٿو، اهوئي معافي
 فرمان آهي. اوهان جو فيصلو حضور مرزا رستم بيمگ جي ڪرڻ ٿو.
 ٻيو ڪو آهي....“

”۽ حيدر هن آڻي ته هلاڻ ته....“ حافظ بلال وري به ڌيرج
 سان چيو.

”... ته ٻيو اسان کي اهو حيدر آهي ته اوهان جي گروهر
 ڪري حضور مرزا صاحب جن وٽ پيش ڪريون....!“
 ”نه ٻيو... ٻيو مون کي ڪرمار، ڇو ڪرڻ ته آڻي اوهان سان هڪڙي

وہاں سے تیار ہوا ہے۔

۱. ڏانهن ڏيک ۽ سجھي ۽ ۲. هن جو حڪم يا مشي واهج ۽ ۳.
 ۴. ٻي ڀلائي کي ڪجهه ڏيو ته ٻانڌه ٺيڪ ذاتي طرح ان لاءِ ڪم آندو.
 ۵. ۶. هن سڀيءَ کان مٿي اورو ڇو يا ڇو، اها ڳالهه ٻين تائين
 ۷. ۸. سو سمجهي نه سگهيو هو. آءُ ڏاڏي جي سن ڀرور ڳالهائيندي ته
 ۹. ۱۰. اهو شهنشاهه هئڻ کي اصل حقيقتن کان واقف ڇو نه وڃي
 ۱۱. ته مغل شهنشاهه کي نرجاڻي ۽ ارغونن کان نه پر اصل حڪوم
 ۱۲. حاڪم ڀلائي ڇهرن سڏين کان آهي، هن جو سمورو وجود معنيٰ لاءِ
 ۱۳. ڊهرت جو اعلان ڪندو ٿو رهي، جن جي اکين ۾ سمورن ڌارين لاءِ
 ۱۴. ڌڪار ڪيسواءِ ٻيو ڪجهه نه آهي، جن جي لفظ لفظ ۾ ڌارين لاءِ
 ۱۵. وڃ جا شعلا ۽ ٻاهر جا پيڙ پوڻيڏا آهن!

لاچار ٿي هن سپاهين کي آواز ڏنو: ”حافظ صاحب کي عرب
 سان شاعري مهيا ڪرائي وٺي هلو. پر ڏسو کيس ڪجهه پيو ته اوهان جي
 سرن جو خير ڪونهي....!“

سپاهي هي عجيب حڪم ٻڌي اچرج ۾ پئجي ويا. هڪري
سنڌيءَ کي گرمار ڪرڻ ۾ انرو احتياط هنن جي خواب حس ۾ پئي
ڪونه هو. سنڌين کي ته هو ڪنهن ٻين وانگر گهلي يا گهورن جي
دڃن ۾ پئي ڪاهي وڃي ڪاهي هئي، ۽ ڪنهن ڪو سڌو
گهٽجي نٿا ڪاهجن ڪان نجي وسندو هو ته هن جي بدن جي مري
حالت هوندي هئي جو هو پاڻائي چونڊو هو ته يا الله، مون کي
موت ڏي ته هن اندر ڪن نجات ملي.

[illegible]

وزر مڙھو موٽي ۽ ساڻن گڏ ڇوڪري ۽ ڇوڪرو به هو، تنهن ٻنهيءَ لاءِ ڇوڪريءَ بابت سموريون ڪٿائون اٿس اڳيان وري آيس، ۽ هن جي دل به ڪنهن اچائي نه ٿي ٿان به ڏسڻ لڳي. پر مولوي هن کي ڇوڪريءَ جي بدران، ان جي پيرسڀن بابت هن ٿيل ٿل ۾ وڃي آيو. هيڏانهن هوڏانهن ٺهاري موٽي، هن ٿي ۾ سر ٻيٽ ڇوڪرو اشارو ڪيو. وريام ان ٻيٽ ۾ پهچي سگهيس. ڪشمس ميرا آيو هو. هو اڪثر اتي لڪلڪوئي راند ڪندا هئا. سر ٻيٽ ۾ اڀريون ڏاڪڻيون هيون جو ڪڙي ڪڙي ڏاڪڻ ۾ ٿي ٿي ڏاڪڻيون ڦٽي ٿي ٽڪيون. اندر هڪ ٻئي سان ٿي طفق هئا، هن سان هر طفق تي پوري وچ تي بدحوشائي بهت هو، جنهن تي پير ۾ ڪنهن برائي ٻوليءَ جا لفظ اُڪريل هئا. اهي ڏاڪڻيون ان بهت جي ڪنهن نه ڪنهن عضوي ۾ اچي ٿي پوريون ٿيون. بهت جي اڳيان وٽ جيڪي ڏاڪڻيون بي ڪٿيون، اٿن هو پهچي سگهين ڪي ڏسي سگهندا هئا، پر هٿيان ساڻي هن کي ڏسي نه سگهندا هئا. مولوي ڪشمس طفق تي وڃڻ بدران، هٿين طفق ۾ لهي ويو، هن سان ڪشمس جي هڪڙو بهت هوندو هو، ۽ ڇوڪرا ان بهت ۾ پير ۾ ڪري سگهون وڃائيندا هئا ته سموري ٿل ۾ گچ وقت ٿيڻ لڳي سڀيون ٻيٽ ۾ اڀريون هيون. مولوي انهيءَ بهت جي اڳيان پهچي هڪڙي لوهي ڪل ڪي ڪجهه ڦيرا ڏنا ته بهت جي ٻيٽ وڌڻ هڪڙو وڏو پٿر هڻي ويو. مولويءَ هن کي اشارو ڪري هٿ ٻيٽ لڳو. هو ۽ مولويءَ جي پويان هليو آيو. هٿ ٻيٽ ۾ هٿ ٻيٽ ۾ ڏاڪڻ هڻي، ڇاڻ وريام اندر آيو ته مولوي وري بهت ۾ اڳل هڪ ڪل ٿي ۽ ڦيرا ڏنا ته ڪنهن به ٻيٽ ۾ وريام ٿي خبر ان ڳالهه تي هئي ته اڪهه بهت جي ٻيٽ ۾ آيو هو. آهه ۽ چاهي روشني هئي. ڏاڪڻ ٻيٽ ۾ هئي جو چڱو نه ٿيڻ تي بهت هئي. ”هتي ٿي وريام ۽ مولوي هڪٻئي جي چرڪس ٿي مٿس ڪوئي بهت هئا هئا“ وريام بهت ۾ هو. ڏاڪڻ ٻيٽ ڪول ۾ وريام ۽ مولوي ٻيٽ ۾ آيو.

هڪ ڪري سم ٿي رهي، ڪو ڪنهن تي نه سم مان هڪ ڪري ٽاڪي ٿي.
 ٿي، جنهن مان هڪ حوتخوار حشيشي ۽ جي سسي صاف نظر آئي.
 مولوي هن کي ٽڪڙو ٽڪڙو ڪجهه چيو ته هن هڪدم ٽاڪي بند
 ڪري ڇڏي، ۽ گهڙي کان پوءِ هڪ شاهي سر پنهجي جاءِ تي
 هٿي ويو. مولوي هن کي اڳيان وڌڻ جو اشارو ڏنو. هيءُ هڪ ڊگهي
 سرنجهه هٿي، جنهن ۾ ٿوري ٿوري فاصلي کانپوءِ هڪڙو پاڙي جهڙو
 حواجه سرا اڳهڙي قرار سان بيٺل نظر آيو. وريام کي هاڻ پنهجي
 پاڻ تي ڪاوڙ اچڻ لڳي. هتان جيئرو پڇي پڪڙڻ سم ان بيهي هئي.
 هي هن پنهجي پاڻ کي دشمن جي هٿن ۾ ڏيئي ڇڏڻ جي ڪهڙي
 گهيلپ ڪئي هئي. هتي ته هن جا سڀئي سائي ته ڇا مغل شهشاهه
 جا سهرا لشڪر نه هن کي گواهن نه به هو ڪاٺڻ ڪونه اهي سگهندو.
 هن کي ڏاڍو ڏني جا لفظ ياد آيا: ”وريام، مٿان اهرهه ٿس؛ سم ڪي
 نههجي گهرح آهي!“

جڏهن سرنجهه ٿوري بي، تڏهن وريام ڏسو ته هو هڪري
 اهڙي ڪوئيءَ ۾ پهتا، جيڪا زمين جي مٿان هئي، ۽ اوهي سينڀر
 جي دريءَ مان ٻاهر نظر پوڻ تي هو سمجهي وڌو ته هو لال حويليءَ
 جي عمارت جي پوئين حصي ۾ هئا. ان ڪوئيءَ ۾ نه ڏيو جهڙو
 حواجه سرا اڳهڙي قرار سان ڪنهن اشاري جو مسطر هو. ان
 حواجه سرا مولويءَ کي سڃاڻي ورتو، ۽ هٿ سسي تي رکي حڪم
 ملڻ جو انتظار ڪرڻ لڳو.

”اسان کي سڌو حضور مرزا شاهرخ وٽ وڃي ملڻ! اسن
 نڪڙا آهيون!“

”جيڪو حڪم آيا!“

هو هن کي ڪنهن ڪوٺون آڪري، هڪ وڏي سگاريل
 ڪمري ۾ وٺي آيو.

”اوهن وهو ته ان حضور مرزا صاحب لڏي ڄاڻ ڪري يو
 اڃان. حضور هن پنهجي خاص ڪمري ۾ آرام ۾ مصروف آهن!“
 حشيشيءَ سر نمائي چيو.

ٿوري دير ڪموءَ، هو موٽي آيو، ۽ کيس پاڻ سان اچڻ جو اشارو ڏنائين. وريام جڏهن ڪمري ۾ داخل ٿيو، تڏهن هن کي چڻ ٻهجي اڳين تي اعزاز ٿي نه آيو. هي ڪمرو يقيناً ڪنهن بدشاهه جي آرام گهر هو. چوٽاري اڻڻس ۽ ڪمخواب جا ڪو صورت ٻڌا مڪمل هئا. سامهون تي هڪ شاهي پلنگ هو، جنهن تي ريشمي جهڙن سان سينگاريل ڪمخواب جي چادر ۽ وهڻا هئا. زمين تي هڪ ڪي ڦاٽن ۽ غليجا وڇايل هئا، ائين نسي معلوم ٿيو ته هن ئي وقت ڪاريگر انهن کي ٺاهي، ٻهجي ڦس جو اتمام حاصل ڪري ويا هئا. ڪمري جي هڪڙي طرف هڪ گول ميز تي بلوري صراحتن ۾ مختلف رنگن جون انگوريون سجايل هيون ۽ انهن جي اڳيان سونا گلاس هڪڙي قطار ۾ رکيا هئا. ان ميز جي ٿي ويجهو، هڪ اڻڻسي طول وهائي تي، هڪ ڳيرو جوان ڪنهن سار جي ٿارن سان ڪٽي رهيو هو، ۽ ان کان ٿورو ئي پريرو، ڊيڊي قد جو هڪ ٿلهو بديرو ماڻهو، هڪ ريشمي پٿرائي تي طول وهائي تي ٿيڪ ڏيئي، اڏ لٽيو پيو هو.

”يا مولانا، اچو اچو.... معاف ڪجو، ڪو اڏهاڻ کي هيئي سڏائي ورتو اٿم! دراصل اڄ اسس ڏاڍو بڪجي پيا آهيون!“
مولويءَ هڪڙي نظر ساقيءَ تي وڌي، جنهن ساز هڪ طرف رکي ڇڏيو هو.

”مون کي خبر آهي ته اوهين ساقين کي ڀاڻسڻ فرمائو... پر هي ساقي بلڪل بي ضرر آهي.... اسس هن کان فقط سندن رڱ ٻڌا آهيون!“

”پر اوهان سان چڻي ڪجهه ڪها هائڻو آهي، ان ۾ هن جي موجودگي بي ضرر نه ٿيندي!“

”را شاهرح آيو ٿو، ويو، ۽ اشاري سان ساهو ۽ ڪر ٻاهر وڃڻ جو چئي سڏو ٿي ويو.“

”هي بوجوان ڪير آهي؟“ رزا شاهرخ امري ڏيکڻي ڏني، جڏهن وريام کي پهريون سر وڌو هو.

”هن غلام اوهان جي لاءِ سمورن ڪنهن به شين سان آندو
هي....“ وردار پنهنجي بهترين فارسيءَ ۾ ڪمڌ دعائي چيو.
”ڇٽو.... اسان کي مولوي صاحب لسان ۾ اڀر سڀداري
ڪانهي.“ شاعر خنڊو ٿي ويو.
”مون به حضرت مولانا جي، سڄي ضروري هو، آڱر
ڪري ڇڏيو آهي، پر مولوي صاحب کي مملڪت جي مسئلن کان
باهر رکجي ته ڇڏو: آخر مغل به حضرت مولانا تي اعتماد ڪن
ندا....“

مولويءَ کي وردار جي ڳالهه اسري پست آئي، هو سر
شاه رخ ڪجهه چوي، تنهن کان اڳ هن چئي ڏنو: ”نوجوان درست
هو چوي، مون ته رڳو حضور مرزا عبدالعليءَ جي جان جي حفاظت
حاضر هي جو کير ڪيو آهي، نه ته منهنجو سلسل ۾ ڇا وڃي... ته
مغلن جو اسباب وٺڻ رکي پنهنجي قوم جي وڌيڪ ڪارائتي خدمت
ڪري سگهان ٿا.“

ائين چئي مولوي اسي سٺو مرزا عبدالعليءَ طرف اشارو
ڏئي، شاه رخ به آيو ٿي ويو.

”ڇڏو پلا، في اسان الله!.... ها، پر مولوي صاحب، اوهان
جي ٻنهن معجون جي اسان کي اڃان به ضرورت آهي.... آءٌ اوهان کي
به مجاڙ ڏي ٿو ڏيان، جيڪي اوهان کي مسجد تائين پهچائي
يندا....“

”نه نه، ان جي ڪا ضرورت ڪانهي، ائين ته پاڻ مغلن کي
وڌيڪ شڪ ٻوڏيو... آءٌ پاڻ هليو ويندس.... ۽ توهان جي معجون
به ڪنهن وقت ڏيئي ويندس.... رڳو، ڇڏو الله تعاليٰ اوهان کي
ڪامياب ڪري، اسان ديسي عالمن کي به وساري ڇڏيو...“

”هي ڪهڙيون نا ڳالهيون ڪريو، مولانا! ڇا اڳي توهان
کي گهٽ اهميت ۽ عزت ڏني اٿئون؟ نه، اسان لاءِ دعا به ڪندا
رهجو ته هن مردود مغلن مان ڪنهن به آراد ڪرائي، حق حقدار ٿي
پهچايون....!“

”ميشڪ ميشڪ.....!“ ائين چئي مولوي ٻاهر هليو ويو.

”ها نوجوان، تـو ڪهڙو پيغام آندو آهي؟ ۽ تـون آهـي ڪير؟“ شاهرخ ۾ وري به رعب ۽ رعونت موٽي آئي.

”سهڻو نالو ورتام آهي، اوهان کي رڳو اهو اطلاع پهچائڻو هو ته مرزا عبدالعلي ۽ خسرو خان چرڪس ۽ ٻين شاهي عيدين کي مٺ ڪرڻ لاءِ محل لشڪر، مطبخ، ڀنگ جي سربراهي ۾، هن حويلي تي حملو ڪرڻ وارو آهي. سو جيترو جلد هتان نڪري وڃو، اوترو چڱو!“ وريام اهڙي انداز سان اهي لفظ چيا، جو شاهرخ جي منهن تان هڪڙو رنگ ٽپي آيو، ٻيو پسي ويو. هن جا نشتا ٿي ڪافور ٿي ويا. هو آبي بهي رهيو، ۽ پوءِ اٽسي ٿي اڇ وڃ ڪرڻ لڳو. سندس هڪڙو هٿ پٺهڻي ڏي ڪي سهڻا ٿيندو رهيو.

وريام هن کي چڱي طرح حاجي ڏٺو. قد جو اميرو بيرو ماڻهو ترخان ۾ گهٽ هوندو. پر هن ٻڌو هو ته خود ترخان هن کن بي انتها ٻڄندا هئا، ۽ چوندا هئا ته هو جيترو زمين جي مٿاڻ آهي، ان کن ٻيٺو زمين جي اندر آهي. سندس حرقت، حرارت ۽ سنگدلي سمورن ترخان سردارن کان سوا ٿي هئي. ڪنهن جو دشمن ٿيو ته ان جو حق بچو ڪهائي ڇڏيندو. هن ۾ گهڻيون خصلتون مرزا باقي واريون هيون، ۽ هي به اهي ئي نسخا آزمائيندو هو. و حڪمي مرزا باقي واپرائيندو هو. زائعاتن جي سڻن ۾ ٻليون وجهائڻ، ٻن هائين جي پچر ۾ ماڻهن کي ٻڌائي، چمرائڻ، اکين ۾ ڳاڙهيون تيل سرائيون وجهائڻ هن لاءِ عام رواجي ڳالهه هئي. سمورن ساقي خانن ۾ تههڙ، دهرائي، ساقين جي بهاني اميرن کي آني گهرائي ذليل ڪرائڻ هن جو خاص ڪرتب هو. ساقين ۽ ڪنيزن جا ڀيلا به هن جي اختيار هيٺ بيٺا هئا، ۽ سافي حاس جي نگران ماڻهن ۾ هن جا جبارو هن تائين هر ڳالهه پهچائي ويندا هئا. خود اميرن جي گهرن ۾ ڪي خواجھ سرا ۽ ڪسرون هن جي آڱوٺي هٿ هوندا هئا، جتان هن کي آئي وئي جي پٺي خبر پوندي هئي.

اوچتو هو ٻيهي رهيو، ۽ وڏي وريام تائين آيو. ڪا گهڙي

هر ڪي گهور ۾ رهيو. وريام اندرون ڏوڏخوار اڪيون گهٽ ڏسون
ممنون جن جي ڏورن ۾ ٿي موب نظر ايندو هو. پر وريام اڏول تي
بيٺو رهيو.

”پر توکي ڪٿان خبر پئي، ۽ سنڌين کي اسان سان ڪهڙي
همدردِي آهي جو هيءُ چاءُ اسان کي موڪليو اٿس!“ مرزا شاهرخ
اهي لفظ ائين چيا، جن پنهنجي ڏاڏ سان ئي ڳالهائين.

”سوال ڏاڏو معقول آهي.... آءُ ان جا ڪيترائي جواب
ڏيئي سگهان ٿو. سنڌين سان اوهان پنهنجي وقت ۾ ڇڪي ڪلور
ڪيا آهن، انهن کي ياد ڪري، آءُ حدود اهو ٿو سوچين ته آخر
اوهان سان هي ڀلائيءَ جو پير ڇو دريون؟ سنڌين کي اڃا تائين مر
باقيءَ جا ظلم چڱيءَ طرح ياد آهن....“

”پنهنجي زبان بند رک، بد زبان ڪيا! حضور مرزا بساڻي
حو نالو وٺڻ ڪن اڳب زبان ڪسي عطر ۽ گلاب سان ڌوئڻ لازم
آهي....“ شاهرخ رڙ ڪندي چيو.

وريام سٺو ڪونه جواب نه ڏنو. هو هلي هڪ اطلسي موري
تي ويهي رهيو. هن ڄاڻي وائي شاهرخ ڏانهن بٺ ڏيئي موڙي ڏانهن
رخ رکيو هو ته جيئن شاهرخ هن تي ڪو وار ڪري. پر شاهرخ
وڏو سياستدان به هو. هن کي وقت جي نوعيت ۽ اهميت ڪن سمجهو
جلال گهٽ پيارو هو.

”خير، توھن ڀلي پنھنجي زبان ڪسي عطر ۽ گلاب سان
ڌوئي، پوءِ مرزا بساڻيءَ جو نالو ڪٿو پر سنڌين ۾ ڇڪڻهن هڪرو
نه سنڌي حثرو هوندو ته شاهه بيگ ٻيا مرزا باقيءَ جو نالو ڇڏين.
زبان تي آڻيندو ته هن کي هڪدم ڪنهن مروان مرونءَ جو حيل
ايندو آهي، ڇڪڻو چيو آهي نه رڳو ماڻهن کي ڇڪندو آهي، پر
پنهنجي پاڻ تي به ڇڪ ڏائيندو آهي. سنڌين لاءِ سمورا ڌاريا ۽
اوبرا عاصب، ڇڪي صدين کان مرونءَ ۽ ڪهر وانگر سنڌ جو مس
چڪيندا، چربندا، ڦاڙيندا، سندس رت پيئندا رهيا آهن، سي مرون ٿي
سڏبا ايندا....!“ وريام به هاڻ پاڻ کي جهلي نه سگهيو.

حي ڏانهن نه هليو جو هيٺر تههجو مٿڪو پڇي، تههجو لاش تو وارن ڪم ڪي ڪارائي چٽيان هاڻ سڏ ڪر نه تههجن سائو ڪم ڪي ته تههجي جان بهشي ڪرائين سنڌ تان مغان جو ڌرت هائين نه هجي ته هوند اوهاڻ سمورن ترخانن کي قنڌار بهجائي ڇڏيون!

ائين چئي هن شاهرخ کي اگهان آچل ڏسي، شاهرخ ڏانهن مڪري وڃي مهڻ ڀر ڪريو، گچ وقت هو آئي هاسارو هڻيو رهيو، پوءِ سڌو سي، وريام کي ڏسڻو رهيو، آتياڻ آسي ڪجههڻو اچي مڪري موڙي تي ويهي رهيو، سندس اکين ۾ رب مري آيو هو، جهن ڪم وڌيڪ خونخوار ٿي ڇڏيو هو، هو اهو سوچي رهيو هو، نه هو پهتجي پهريدارن کي سڏي، هن سڏي ۽ حي ڪل پهتجي اکين آڏو لهرائي، پر هن وقت هن کي تههجي جان جو خطرو سجهي رهيو هو ته، ڪڏهن هن اڃي ڪا حرڪت ڪئي، جهن مان هن سڏي ڪي ذرو نه شڪ نهو ته، هو مون کي مارڻ ۾ ورم ٿي ڪونه ڪندو.

اوڏي ۽ مهل وريام هيٺ جهڪي، حمشي ۽ حي ڏڙگهٽ مان پهتجو خنجر چڪي ڪڍي ورتو، ۽ پهتجي ڪمر بند ۾ هڻي ڇڏيائين، ۽ پوءِ شاهرخ ڏانهن مهڻ ڪري چيائين: ”تون سمجهس تو ته اسين سڏي ايترا گهملا آهون جو هت ائين اڪيلو تو جهڙي بگهڙ وٽ هليو آيس هن حويلي ۽ حي چوٽاري مهتجا عمراء مهتجي اسٽار ۾ آهن، آه ڪڏهن مقرر وقت تي نه پهس ته معل ڪي اچڻ کان اڳي، تو کي ۽ تههجي ساجن کي به خود مررا عبدالعلي ۽ خسرو خان چرڪس سوڌو سمورن شاهي فيدين کي گمرا گمرا ڪري ڇڏيندا!“

ائين چئي وريام ڪارزي نر حي بولي ۽ ڪي ڊگهي سڀ ۾ بولس ته حويلي ۽ حي حوٽاري سا کي سم ڪو آوار ٻڙ ٻڙو شاهرخ جو مهڻ پهتجو رنگ ٿي ڇڏي ويو، سندس اکين حي خونخواريت به ڏپ ۾ بدلجي ويهي.

”آه شرمندو آهيان، نوجوان! مون تو کي غلط سمجهيو.“

ڏس نه اسان جي ٻررگن سنڌ جي خدمت به ٿي ڪئي آهي، ٻارن،
سنڌين سان ڪجهه زندگيون ٿيون آهن...”

شاعرخ به سياست موٽي آئي. هن جي اسان ۾ شروعاتي
سان گڏ ڪجهه قدر مڃتا به آيو ويو.

”اسين ته فيروز سمي جي مدد ڪان هت آيا. ٻين... ۽ ڪنهن
اسان ڏسو ته هت ماڻهن ۾ پنهنجي حڪومت هلائڻ جي ساڃاهه
ڪانهي ته اسان ڪن تربيت ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي... ۽ ان ڏن
سواءِ ڏس نه هت سنڌ جي سموري ڪاروبار تي هندن جو قبضو
هو، رفت رفت مسلمانن ڪاروبار ڪرڻ سڳيو. سومرن کان سمن
تائين درٻار ۾ وڏا وڏا عهدا — ديوان، مشي، محصولدار، باندري ۽
ٻيا ٻيا سڀ — هڻو هئا. اسان انهن جي پاران مسلمانن کي اهي
عهدا ۽ ملازمتون ڏنئون. اسان سمورن سنڌين کي فارسي لازمي طرح
پڙهائي عالم فاضل ٿيڻ جو موقعو ڏنو. اڄ ڪيترا سنڌي عالم، شاعر،
محدث ۽ فقيهم فارسي ۽ ۽ علم جا درٻار ٻيا وهائين. سڀ کان وڏي
گاهه ته هت رمين جي ملڪيت جو پراڻو سرشتو اهڙو هو جو
ڪنهن وٽ به ڏهن ويهن جريس کان وڌيڪ رمين ڪانه هئي. ڪنهن
سال ميهن نه پونديو هو ته ماڻهو ويچارا اڌاري ستاري پٽ گدراڻ
ڪس هئا. اسان وڏيون زمينداريون ۽ جاگيرون فائز ڪيون، جيئن
۾ زميندار ۽ جاگيدار پنهنجي هارين ٺارڻ کي خوش رکندا آهن.
۽ ڏسو ته دين جي ڪيڏي به خدمت نٿي آهي؛ سوين مسجدون
ٻرايون اٿون، رکو نٿي ۾ ٿي ڏسو ته ماڻهن ۾ روزو نماز ڪجهه
وڌو آهي! تاريخ اسان جي دور کي اسلامي تاريخ ۾ وڏو اڪرار بخش
چڪي آهي؛ سمورا روح، وفائو نڪار ۽ اساءِ بردار اسان جي ندي
۽ سمي خدمت جا معروف آهن!“

وردام ٿي هاڻ دل ٿي دل ۾ دل اچڻ لڳو. سڄي واسو
اهو سڄي هن ڪنهن ارغوين ۽ ترخانن ڏان پيو هو. محال اسي جو
اسان ۾ دنيا ڪم ٿيڻ ۽ مدرسي ۾ هن ٿي ڇڏي. ته ترخان سا
رغون اسان سان ٿي نه آهي. سڄي ترخان سا هو ۽ هو وري ڪنهن

ڪرائڻ جا جن ڪرائيندا هئا ته ارغونن کان اڳ ته سڀ
سب ڪفر ۽ شرڪ ۾ مبتلا هئا، ارغونن ۽ ترخانن خالص اسلام
دسي سان کيس اچي انهيءَ اوندھ مٿان ٻار آڪاريو ۽ انهيءَ دسي
جهان ۾ ڪڏهن سنڌ جي آزادي کسي ويئي ته اهو ياد رکي گهرجي
ته سنڌ هائ ڪو وسيع اسلامي سلطنت جو حصو بڻجي ويئي آهي،
۽ ترخان يا ارغون يا مغل امير سان گڏ شهشاهه هند ۽ بغداد جي
اميرالمومنين جا نالا نه خطبي ۾ گڏوگڏ ورتا وڃن يا اها مڃڻ جي
گناهه نه هئي؟ وريام ۽ سندس ساٿين کي ته رونسو سڃڻي ايندو هو:
هو پاڻ ۾ شرط رکندا هئا ته ڪنهن ڏينهن ڪنهن مولويءَ استاد
يا عالم جي تقرير پذير ۾ گهڻن لفظن جي ڦيرگهير تي ٿئي. وريام
چوندو هو ته اها تقرير سڀني کي حفظ ٿيل آهي، ان ڪري لفظن ۾
ڪابه ڦيرگهير ڪانه بيهدي، ۽ لاشڪ ڪو اهڙو ڪتاب يا فرمان
سڀني وٽ موجود آهي، ڪو هو سبق وٺڻ کان اڳ وري ڪو
بيرو دور ڪري ٿا اچن!

شاهرخ جي انهيءَ تقرير حوالو وريام تي هونھو سا ڳڻيو نٿو،
۽ اهو سوچي، هن جي ڪل هيڪاري وڌي ويئي ته ته رڳو عالم،
مولوي ۽ استاد پر امير امرا ۽ ٻيا ارغون يا مغل نه ڪڏهن سماجي
سطح تي نا ڳالهائين ته انهن کي به اها ساڳي تقرير ياد ڪرڻي پئي
پوي ٿا اهي ساڳيا فرمان ۽ ڪتاب پڙهڻا ٿا پون!

شاهرخ وريام کي مرڪندو ڏٺو ته هن جي همت نه موني اٿي.
”خير بوجوان، ڇڏ انهن ڳالهين کي... اڄ مقصد جي گناهه
نٿي، اوهان کي ڪٿان خبر پئي ته مغلن کي لال حويليءَ ۾ شد
پئجي ويو آهي ته شاهي قبدي هٿ رهنل آهن...!“

وريام وري هن دنيا ۾ وڌي آيو. هميشه هن جيڪي
ڪجهه چيو هو، سو بيان سوچڻ سمجهڻ جي، پر هاڻ هن کي ته
سياست هلائي هئي جنهن لاءِ سائون جا لفظ اڃا تائين پئي ڪن ۾
پريا ته ”وريام، سنڌ لاءِ هاڻ هوش ۽ مت جي به ضرورت آهي...!“

”اسان جا ٻڪري نه اوهان جي ٻڪرين وانگر مرندڙ ڇڏيندا...
 رهن، سررا صاحب! اوهان جي ئي ڪڙي ۽ ڇاڻا ۽ منهنجي ٻڪري سان
 سوڌو ڪيو ته سندس چوڪرا لال حويلي ۽ ٻي وڏي آهن. قمبر خان سان
 اوهان وڃي خلائي ڪئي ته هو سڌو مطهر خان وٽ پهتو ۽ هتان
 ... اوهان اڳي ئي دير ڪري ڇڏي آهي. مطهر خان به جو سمورو
 ڪر وٺي لال حويلي ۽ جو محاصرو ڪرڻ وارو هوندو... پر اڃا
 نه وقت آهي. حملي ڪريو، شاعري قمبر کي هتان ڪڍي
 وڃو، پر حويلي ۽ واري سرنگهه ۽ نيت واري بل وڌن نه، جو آئي
 معل اڳي ئي پهچي ويا هوندا. الت سامهون ڏکري وڃو ته وه
 ڏانهن ٿو ته معل سامهون ڪونه مها آهن ڇو ته معل پهت
 هجن ها ته منهنجا هماره اتان ڪسڪي وڃن ها....!“

وريام کي ڳالهه ٻڌندي، ٻارڙا اهو جمال ٻڌي آيو ته، ڳالهه
 جو نه سڀي آهي نه پير، شاهرخ ان کي ڪيئن چڱو ڏسندو، پر هن کي اڄ
 به حيرت هئي ته ڳالهه ٻڌڻ ڪيسوءَ، خود هن کي ڇڻ اهو يقين ٿيندو
 ويو ته اصل صحيح ڳالهه نه اها آهي. سياست برابر جو ڪم پوريو
 آهي، هن سوچيو.

شاهرخ ڪنهن اونهي ٻئي ۽ پر پنهنجي ويو. هو دل سان هلي
 رهيو هو ته ڳالهه تي ڪيڙي قدر دروسو ڪري نٿو سگهيو. آخري
 حربي طور هن چيو: ”پر اوهان سنڌي اسان کي اهو ڇا نه چوڻا ڏيو؟“
 ”سواي سنڌي ڳالهه آهي: اوهان ارغون ترخان وري نه هئي
 نه آهيو. اوهان جا مڙهه منام نه هئي آهن. معل ته به ڏاربان آهن،
 پر هن کي سنڌ تي حڪومت هلائڻ جو ۽ لاهور يا آڱري سان مرما
 جاري ڪرڻ جو ڪهڙو حق هو پهچي؟ اوهان سان ته پوءِ به اسين
 ڳالهائڻي سگهون ٿا، جهيڙو نه ڏکري سگهون... اوهان ڏس ته
 منهنجا آهيو....“

وريام اهي لفظ چئي ته ويو، پر سندس زبان ۾ ڇڻ ته ڇالا
 منجهي ويا، هن کي پهچو اندر ملامت ڪرڻ لڳو. دشمن کي ”پهچو“
 چوڻ جو اعتنائو هن جي هن ۾ اڃا سگهه نه هئي، نه هوشمندي.

کڻي اها سراسر داغ ٿي چوڻ هجي. سنڌي هجڻ ٿي هو سڄو هجڻ
 جي برابر سمجهندو آيو هو. جن هن جي سنڌ جي اراديءَ کي
 پاڻهن ڪيو، جن سنڌ جي سڀاڪهن ماڻهن کي ڇڏي ڇڏي
 ماريو، ۽ جن سنڌ کي مال غنيمت سمجهي پئي ڦريو ٿيو آهي، تن کي
 ”پنهجو“ سڏڻ کان هو مارجي وڃڻ کي ترجيح ڏئي ها! پر سڄو
 حافظ هن حا ملاحظو ٿي، هن کي ڏي ڏيندا رهيا، تڏهن به هن ڪٿي
 عيت ڪري ڇڏيو.

”ته پوءِ اڄ ته هلون... وقت اڳي ئي گهڻو وڃايو اٿئون
 اڄ ته لمي هن مغلن کي هتان لوتڙي ڪڍڻ جا ڪي جنن ڪريون!“
 شاهرخ، هن کي پنهنجي پوئين اڇل جو اشارو ڪري، ٿري
 وڃائي. هڪڙو ٻيو حبشي خواجه سرا ايتري تيزيءَ سان نمودار ٿيو،
 جو وريام کي شڪ بهو نه ڇڻ ته هو درواري جي ٻاهران اڳي ئي هن
 جون ڳالهائون ٻڌي رهيو هو.

”هست خان، هڪدم ڪوچ ڪرڻ جي تياري ڪريو.
 شهي قيديرن جون ڏولايون ۽ گهوڙا سپاهه جي وچ ۾ هلندا، ۽ رسو
 اصلوڪو مک درواري وارو وڻو. رستي تي ڪابه روڪ برداشت نه
 ڪبي. مک دستي جي مهڌاري تون ڪندين. اسن پويان واري
 دسي سان هوندا سڀن... ۽ ها، قيصر بيگ جي حرامزادن کي اسين
 پنهنجي هٿن سان جهڙو رسيد ڪنداسون. هو ملعون مغلن کي سڀ
 حير پهچائڻ کان باز نه رهيو. هن جي سزا اهاڻي آهي، ۽ قسري
 اسان کي پنهنجي سمورن بررگن جي روحن جو ته قيصر بيگ کي...
 اسين اسماءُ الله پنهنجن هٿن سان ان جو سبق سيکارينداسون!“

”دستور جي تعميل پيندي، آها!“ هست خان ڪٿهه ڪئي
 سندس مک پنهنجي سڀني تي زلندي چيو. هن جي اکين ۾ ڳوڙهو
 دٻو موٽي آيو، ۽ وريام کي هن جي غلاميءَ تي ڏاڍو رحم آيو. هي
 معرور اکين وارو هٿو اسان هن دٻو اسان اڳين ايڏو
 محصور ۽ لاچار هجي، سا غلامي شايد اسان سڀني جي غلاميءَ کان
 نه وڌيڪ دردده آهي. الاڻجي جو هن کي هست خان لاءِ هڪڙو

منجھب ۽ ملڙڏي ۽ جو جڙيو اهڙي رست آسري آيو، جو هن کي
سوري ڏسڻ اڳ پنهنجي هٿن سرڊر حواحد سر جي موٽ تي
شرمڪاري محسوس ۾ لڳي.

هيٺ حال هن کي هڪري ڪوٺي ۽ ڏسڻن پهچي، سڙ
موتن سر موٽي ويو. ان ڪوٺي ۽ جي اڳيان ڪٿرو نمو حسي
اڳهاري ترار سان بهرو ڏيئي رهيو هو. هن جي احق تي، هن دروازي
کي دور ۽ ڏڪو ڏيئي کولي ڇڏيو.

وريام جيڪي ڏي، تنهن هن جي وڃوڻ کي اوڏي ڇڏيو.
سامهون ئي سامهون ڪٿ تي پوري ڪڏي ۽ ٽي هٿ ڏو وڃي هئي.
وريام ائين ڀانيو ڇو ته هن جي اسر تي اسر ٿيڻ ڪري پئي. هن جو
سڄو اندر، گهڙي ۽ لاء، سڄو ۽ ڏو، ۽ انهن ۽ ڏس ۾ الائجي ڇا
هو، جو هن سمجهيو ڇو ته ڏس ۽ ڏس ۾ ڪو ڏاڍو درد ۽ ابداء
هو، تنهن هن کي ڏورايو ڏيو ته، وريام، ائين ڪيو آهي، ائين سار
لهي آهي، ايتري دير ڪي آيو! هن جو سڄو ڏر وڃي ويو،
اڄو ڏورايو، اهو مهڻو ٻڌي!

درواري کلي ٿي، نوري ۽ ٽن ٻڌ ڏيو، ڪنهن هڙي ۽ جو انهن
معصوم بچڙو، خطرو محسوس ڪري ٿيو ڏيڏو هي. ان وقت هن
جي اکين ۾ ابداء، ساڳو خوف ڇا ٻاڇولا اهي آيا، ڇو ته اڳي ئي
جهر تيل آسمان تي نئون ڪڪرو ڪڪر لهي آيو.

شاهرخ هٿ وڌائي، حسي ۽ کان ڏس اڳهاري ترار ورتي،
۽ ڪٿ ڏانهن وڌيو، حتي به مڌا ٻيگر اڻٽيل هئا. شاهرخ کي اوڏاهن
وڌندو ڏسي، پوري ۽ وري ست ڏيئي، ڪٿ ڏانهن مڙي، بهي ڇوڪرن
کي ساڪر ۾ آڻي ڇڏيو. ڇوڪرا به شاهرخ جي هٿ ۾ ترار ڏسي،
پوري ۽ کي چٽي ٻڌا.

”ڪس، تون هي وڃ، هن حرام جي نهنن جو وقت پورو
ٿي ويو آهي!“ شاهرخ رڙ ڪندي چيو.

پوري هڪاري ٻارن تي چٽي پئي. هو پاڻ ڪرڙي
وانگر پئي ڏسي، پر ڏرڻ تي نهنن وڌيڪ ڏڪر ۾ ڏيڏي چٽائين!

”هن معصومن اوهان جو ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي... الله الله جي رسول جي صدقي، اهو ڪيس نه ڪريو...“ پوريءَ سڌيءَ ۾ رڙ ڪري ڇڏيو.

”ڪيس، اسين توکي ڪونه ادا ڏيڻ ڏنا گهرون... تون اسان وٽ ٽن مان ٻن رهندڙن، پر هن ڏنگ جي بچي کي سن هينئر جو هينئر ڪم ڪرڻ گهرون... ڏنڊ ڏن، هن ڪيس تي هاءِ...“

حشيشي چپ چاپ ڪٺ ڏانهن وڌيو. ورپام چڻ ڪنهن اوتاري سان جاڳي نٿو ڪري. ميان حيدر ڪنڊي، هو وڏي اچي پوريءَ ۽ هن جي وچ ۾ نڪر رهي، ۽ ڏنڊ پيريندي، پاڻ تي ضبط ڪندي ڏاڍاڻ چڻ: ”شاهرخ، هن سگريءَ سا ٻارن کي ڪجهه نٿو ڏئي اتي هو اتي توکي خون ڪري ڇڏيندس...!“

هن حشيشي، هن اٿس ۾ نڪرڻي بهاريو، ۽ کيس چڻ: ”خبردار هيڪڙهن هن ڏانهن تب ڏنائو اٿي...“ هن خنجر جي اشاري سان حشيشيءَ تي پوئتي هٽڻ جو اهڃاڻ ڏنو. حشيشيءَ وٽ ڪو به تيار ڪونه هو، پر پنهنجي آڦا جي موجودگيءَ ۾ پوئتي هٽڻ ۾ هو هڪڙو لٿو، ۽ سوال طلب نظرن سان مرزا شاهرخ ڏانهن ڏنو. شاهرخ سڌي ڪير اڳيان پنهنجي ڪم جي انحرافي ۽ هيٺاهينءَ تي ناهي ويو، ۽ هن اڳهاري ترار جو وار ورپام ڏانهن موري ڇڏيو. ورپام هن کي اينرو ويجهو هو، جو هيڪڙهن چاچي ها، نه انهيءَ وار دوران ئي حيدر هن جي پٺ ۾ ڪوڙي ڇڏي ها. ڏنڊ جي ڏنڊن ورپام هن کي پٺ واري لت ڦهڪائي ڏني. شاهرخ پوئتي هٽڻ ۾ وڃي، پاڻيءَ جي سڌي ناهيءَ تي ڪريو. ترار سڌس عت مٿس ڇڏي وئي. ورپام جهٽ ڏيئي، ترار کڻي ورتي. اهو هيڪڙهن ايسرو ٽڪرو سو جو نادرخان کي به اڳيون قدم کڻڻ جو موقعو ئي نه مليو.

ورپام تيار جي چاهب شاهرخ جي نڙيءَ تي رکندي چيو: ”شاهرخ، مون توکي ڏاڍو عملند سمجهو هو، پر سمورن ترخانن

بادر جان هڪڙو سڙو وري شاهرخ ڏانهن ٺهاريو، ۽ چپ چپ ڪم ڪم ڪري ٻاهر نڪري ويو. وريام نه هڪڙي نظر شاهرخ تي وڌي، جيڪو هڪڙي ٻانهن جي رور تي اُن جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هار ۽ شرمساري هن جي اکين ۾ وري خوبحوال ڪيفيت جي جاءِ اچي والاري هئي.

۽ سو وريام نوريءَ ڏانهن ڏٺو. سر ۽ وڙ جي ميهن ۾
 نهاري نه سگهيو. انهن اکين ۾ جيڪا نماڻي ۽ ايذا هئي، ان کي
 گهوري ڏسڻ جي نه وريام ۾ پهچ ڪند هئي. هن جي نظر فقط
 سندس گچيءَ جي گهاٽ تي وڃي نٿي، جيڪو حستوئيڪ سڱي وڙ
 هو، پر اڃان به رتال بي نظر آيو. ان گچيءَ جي پس منظر ۾ پوريءَ
 جي ميهن ۾ معصومت ائين ٿي پوئي، جو وريام جي دل ڏڪنڊ
 عجيب احساس کان هڪ نئين سر ۾ ترڪڻ لڳي.

۴ پوءِ هن ٻه عجائب مان چئو: ”پوريءَ شهر ۾ سمن - سمن
هلائو آهي. هي نينگر ڦيصر بيگ جا آهن نه؟“

نوري کان وريام جي واٽان سڌي سڌي چرڪ نڪري
 آيو. انهن جي چمڪل جي ٻولي سڌي سڌي ۽ مٿي ۽ سڌي آيو،
 جيتوڻيڪ سڌي سڌي ڏک سور مال ۽ ڪريو پيو. هنن ٻنهي جي
 نظر ٿي وريام کي ڏٺو. جنهن کي ٻيو ڏٺو. ٻئي ڏٺو. ٻئي ڏٺو.
 پر سڌي آيو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو.
 پري کان پڌريون: انهن جي پڌريون ۽ ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو.
 سڌي آيو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو.
 ان جو ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو.
 ڪجهه ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو. ٻيو ڏٺو.

مارن هن کي ڏا هئا. هن جي اندر جا گهاٽو ته ڏاڍا گهرا هئا، پر
انهن اکين ۾ هن جو پاڻو ۽ پنهنجا پڙ ڏٺي، تنهن هن جا وار
ڪانڊاري ڇڏيا.

هن رڳو ڪنڌ تون ڪري ها ڪئي.

”هنءُ ڪير اسان جي ملڪيت آهي؟ قصر ننگ جا چوڪر!
جڪڙهن تون پاڻ سان وٺي وڃين ته پلي وٺي وڃ؛ پر سڌي
ڪير اسن موٽائي نه ڏسنداسون! اسين کيس پنهنجي حرم ۾ آڻڻ نه
گهرون!“

شاهرخ وڏي اچي نوريءَ جي ٻانهن ۾ هٿ وڌو، پر سا گهيءَ
گهڙيءَ وريام جي ابني هٿ جي اپاءَ هن جا واٽسرن تي ڦيرائي ڇڏيا،
۽ هو وري به ٿيڙ ڪاٽيندو وڃي ناديءَ جي مٿان ڪريو.

”ڪمپٽا، آئيندي ڪنهن سڌي نه ٿي ڪي ائين ٻانهن ۾
هٿ وڌو اٿئي، يا ان کي ڪنهن سڌو ابني نه آڻي ته بهجي سڀي ڪسي
ڇڏيندس. اوهين لائق ته انهيءَ جا آهيو جو سڌين تي هڪري
هڪڙي ظلم جي عيوض اوهان جو هڪڙو هڪڙو سڌو وڃي
ڪپجي ته به هوند دل ٽڙي نه ٿي، پر شڪر ڪريو جو سڌي اڃا
ظلم جي موٽ ۾ ظلم ڪرڻ ڪونه سگهيا آهن.... هاڻ نڪر هتان،
مٿان منهنجو ارادو بدلاجي وڃي!“

وريام هاڻ ڪاوڙ کان سڄو پٺي رهيو. هن جي دل ته اهو به
چاهيو ته اتي جو اتي شاهرخ جي سڀي ڪپي ڇڏي، پر وري نه
هن کي سانوڻ ياد اچي ويو، ۽ هو ڪوڙ کي پسي ويو. شاهرخ ٻاهر
ويو ته هن چيو:

”اچو ته هاڻ.“

وڏي چوڪري هميشه انداز ۾ چيو: ”ڪير، هاڻ وري
اسان کي ڪڍين يا وٺي هان. اسين ته هاڻ گهڙايون به ڪونه ٿا.“
وريام گهڙيءَ لاءِ چوڪرن ڏانهن نهاريو. پهي ٻارن جي
اکين ۾ ڏپ ايسو ته خيما ڪوڙي ويو هو، جو هو پوري جو پلانڊ
ڪنهن به صورت ۾ ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئا.

”اوھن کي اوهان جي گھر يا وٺي هلون!“ ورنھم کين دلداري ڏيندي، فارسيءَ ۾ چيو.

هـ و پوريءَ ۽ چوڪرن لڏي وئي، سرنگھ واري رستي کان موٽي مل کان ٻاهر نڪتو. ٻاهر نڪري، هن ڪارري تـرجي پوي پوي همراھ کي اطلاع ڏنو. ڪپڙن جي هڪري پوڙي مان ڏاٽڙو نور پائي، وريام سان پکين پنڄي وڌو.

”يئر، ايڏي دير.... سڄو ڏينھن لسگهي ويو آھي. حراھ جو ماريءَ جو دور به ڪاٽو هجيـم....!“ ڏاٽڙي پڻ ڪمڊي چيو.

”ادل، نڪ ته مون کي به ڏاڍي لڳي آھي، پر تون ڏي حال احوال!“

ڏاٽڙي جي حذر نظر پوريءَ تي مٿي ته هن جي زبان جو ته ڪڪجي پئي. وريام کان آس ملڻ تي هن چيو: ”لال حوليءَ جي اڳيان سمورن لسگھن تي معل لسڪري مطھر بيگ جي اڳواڻيءَ ۾ شاھي فيدين جي آخيان لاءِ تيار بنا آھي. پاڻ وارا به ڪجهه همراھ اتي ئي آس پاس لڪل آھن. معل مٿيا نه ڪمڪ پڻ ٿي ويندا. ٻلا هان؟“ ڏاٽڙي سوال ڪندي وري پوري ۽ ٻيئي ننگر کي ڏنو.

”ٻلا، ٻه-ٽي سمورا همراھ پٺاڏا آهن يا ڪو وھت به آھي؟“

وريام چيو.

”مون سمجهيو ته مان وھت جي ضرورت پوي، سو به گھور سون معلن ڪاڻ آڌاريون وٺي آيو آھيان....!“ ڏاٽڙي سر ڪمڊي چيو.

وريام کان به ٿهڪ نڪري وڌو. معلن کان گھوڙيون اٿارڻ جو مطلب هن به خوب سمجهيو. پوءِ گھج وقت هو ڏاٽڙي کي ماسي تي وٺي، ڪالھون سمجھائيندو رهيو، ۽ پوءِ هڪڙي گھوڙيءَ تي بيهڪڻ ۽ پوريءَ لڏي سوار ٿي، ٻيءَ تي پاڻ چرهي هڪ قصري مڱ جي حولي ڏانهن روانو ٿي وڌو. *

قصير بيگ جا پٽ، جڏهن کان مرزا شاهرخ وارن پسان وٺ
 جهليا هئا، تڏهن کان هن جي زندگيءَ ۾ چڱو وڏو زلزلو اچي
 ويو هو، جنهن هن جي حياتيءَ ۾ هڪ نئون موڙ آڻي ڇڏيو هو.
 هو جڏهن دربار مان آبي حواليءَ ۾ داخل ٿيو هو ته هن کي در
 دريون ٻه ماتر ڪندا محسوس ٿيندا هئا. هن جي زال روئي روئي
 بهار بي پئي هئي، ٻه ڪسرن کي ته اهو اچي جهل ٿيو هو ته خادم
 هاڻ ڪانه بچندي. قصير بيگ اندر داخل ٿيو هو ته حوٽس حوٽس
 اڪيون هن کان پهريون سوال اهڙي ڪنديون هيون ته مهنجي
 بچڙن جي ڪا خير خبر؟ ۽ جڏهن قصير بيگ جي اکين ۾ مايوسيءَ
 جا پاڇا ڏسندي هئي ته هوءُ نئين سر اوچنگارون ڏيئي روئي اڳتي
 هئي، ۽ ڏندڻجي ويندي هئي. قصير بيگ سندس اها حالت ڏسي پاڻ
 به روڻهارڪو ٿي ويندو هو.

هو روز دربار رڳو ان ڪري ويندو هو ته من پائنده بيگ
 يا مظفر خان کان ڪا خوشخبري ٻڌي. پر اتي ته روز ڪريءَ وارا
 ڪڪ بيان ٿيندا هئا ”يا الله، هنن کي رهن گهڻي وڻي يا آسمان ۾
 غائب ٿي ويا مهجها شهرادا؟“ هن مرزا شاهرخ جي ڳالهه ۾ ڇڏي
 ان ڪري ڪانه ڪئي هئي جو هڪرو ته رستم بيگ اصل ڳالهه جي
 حيرت پوندي ٿي جيتري سندس ڪل لهرائن ۾ ويرم به ڪندو، ۽ سو
 ته شاهرخ سندس نٿن کي ڪٽندي ڏٺو به ڦهاس به ڪندو. هو اهڙس
 من ٺاهين جي وچ ۾ رستم ٿي رهيو هو، جنهن مان حمد آزاد ڪرائڻ
 هن جي وس کان ٻاهر هو. رکي رکي هن کي اهو خيال ايندو هو ته
 الله سائين کيس سندس گمان جي هيءَ سزا ڏيئي رهيو هو. هن کي
 اهي سمورا قمل، ڌاڙا ۽ ڪيس ياد آيا، جيڪي هن سندن سان ڪيا

هئا ۽ خاص طرح هن کي نوريءَ جي گهر وارو ڌارو ڌار ۽ اهو ڪنهن
 ۾ نوريءَ جي ماءُ قبل ٿي هئي، ۽ نوري هن جي ماءُ چرهي هئي.
 ڪنڊيون نه دل ڌاريندڙ رڙيون ڪيون هئائون. ان وقت هن کي
 اهو قياس ڪونهيو ته سنڌي به آخر انسان آهن، جن به آهن - مهن
 کي ڏکيو ڪونه هو. هو ويچارا ته جيت جوار کي مارڻ ڏن به
 ڪمپائيندا هئا. وهڻ کي ”امان“، ”ابو“ ڪري سڏيندا هئا. ڪنهن
 جيت تي، اوچتو ۽ اڃا تو، ٻي اچي وين ته ٻيا نوناھون ڪندا، جا
 ٻريدا ۽ پاڻ کي گنهگار سمجهندا. اهڙا نهئا ۽ نهڙت وارا جو ظلم
 ٻيا ڪندا هئا ته شرمندا پاڻ پيا ٿيندا. شروع شروع ۾ ارغونن ۽
 ترخانن سنڌين تي جيڪي ظلم ڪيا، تن تي ڪي اڌڪڙ ٻيڪر
 ارغون ۽ ترخان شرمسار ٿيندا هئا. ان جي برعڪس جڏهن مغل
 ارغونن ۽ ترخانن سان ڏاڍايون ڪيون، ۽ هـ وـ ٻـو چڏي لڏڻ لڳ
 تڏهن سوين سنڌين عس ڪي پناهون ڏنيون، سندن سامون جهليون،
 کين پنهنجي گهرن ۾ آڻي وهاريائون. ڪن به ڪن وقت ڏن به
 ڪمڪڻن سڏيون، بکر يا ٻئي پاسي وڃڻ گهرن ته پنهنجي اعمال سان
 حفاظت سان نڪري وڃن. ڪن سنڌين کين مهس جا مهسا ويهي
 ڪرائيو. سندن لاڏ ڪيو جو هو سندن مهمان هئا. جيڪي گناهون
 سنڌين لاءِ هونئن قبول ڪرڻ محال هو، اهي به هن برداشت ڪيون.
 ڪي به ۽ غلامن سان سندن ورثا سندن کي هرگز نه آڻيو، هن
 ته انهن ڪي به ۽ غلامن کي به اهڙي ئي ماني ڪرائي ڇڪا، پاڻ
 کائيندا هئا. ڪن سڌي پاڻ سان وهاري ڪرائيندا هئا، مان هو اهو
 سمجهن ته سنڌي به ڪنهن غلام ۽ ڪنهن ٿا سمجهن.

۽ انهن ئي ترخانن، جڏهن مغلن سان باهه ڪيو ۽ حڪومت
 جي ڌاروبار ۾ ساڻن پائيواري ٿيا يا وري، پنهنجيءَ وارا به ته سنڌين
 جون مڏيون ضبط ڪرايائون، سنڌين جي مڏين تي قضا ڪيائون،
 سنڌين کي بي گناهه ڪوڙن الزامن ۾ گرفتار ڪرائي سڪا ۽ آنڪيون
 پرائيندا هئا. جن مڏن ۾ سنڌي ٿورا هئا، انهن جي گهرن ۾ گهڙي،
 هن جي ننگن ۾ اڪيون وڌائون ۽ جڏهن سنڌي پنهنجي ننگن خاطر

مرڻ مارڻ لاءِ تيار ٿا ٿا، مغل لشڪرين کي اهي دانهون ڏنائون ته
 سندن اسل سان ڏاڍائي ڪئي آهي. مون سندن تي چڙهيون هئي
 ڏهن بدوت جي ڏوهه ۾ ناس تي ٽنگائي ڇڏيائون. انهن سندن جي
 زندگيءَ کي عذاب شافي ۾ هنن ڪا ڪسر ڪانه ڇڏي، ۽ جڏهن
 فيصير بيمگ ڇهين ڏاڙا هڻي ۽ راناهه ڏيڻ شروع ڪيا ته سندن نشانو
 فقط سندن جا مڃلا هئا. انهيءَ واهڻ ۾ وڃي، هنن ۾ به فاس هو،
 نه ڪا، سي ڪهل ٿي.

۽ اڄ جڏهن هنن سندن ظلم جو هو ته، فيصير بيمگ کي اهي
 سمورا ظلم ۽ انصاف اهو نه ڏٺو. هنن ئي سندس زال به اهو ٻڌايو
 ته جڏهن سندس گهر تي ٿيو، ۽ مغل سامهون جي ويس ۾ ترخان
 ڪالڪو سندن الله تنهن جي ڏيک، تنهن هٿي سڌي ۽ جيڪو
 سنڌي ڪمزور جي ڳولا ۾ آيو هو، تنهن کيس آيت ڏنو هو، دلداري
 ڏني هئي ته زندگي ۽ موت انهن جي وس ۾ آهي، مرزا شاعر جي
 وس ۾ ڪونهي، ۽ جي ڪنهن رهي ته هو کيس سندس معصوم ٻچا
 ڳولي ڏياريندو! فيصير بيمگ ڏري ٿو، جڏهن خراج لڏي ڏهن
 حمر پيس ته اهو سنڌي سڏيو هو، جنهن ڏان سرڌار خان جي نالي،
 ارغون ۽ ترخان نه ڄا، خود مغل به انهن ڏهندا هئا، جن ته ڪو
 خوف ٿو جواب ڏيو هئائون. فيصير بيمگ ڏي ڪهه هئي ته سنڌي پنهنجو
 وڃن ضرور پاريندو، پر وري به ڪڪرڻ لاءِ هن پنهنجي هٿي
 ۽ خاص ماڻهوءَ کي پيغام ڏئي ساڻن ڏي موڪليو هو ته ڪڪڙ
 ساڻن هن جا پٽ موٽرائي ڏي نه هو هن جو اهو احسن زندگيءَ
 ۾ ڪو به وساريندو ۽ ان جي عوض هو جيڪي نه گهريندو، سو هو
 اکين سان پهچائيندو. پر ان کي به ايترا ڏيهن بي ويا هئا...

اڇتو حويلي ۽ جي ڏيڏي ۽ ۾ تيز تيز قدم ۽ اهرن ڇڏي
 هو آواز ڪن تي پيس، الاڻي، وري ڪهڙي نهن آيت آئي آهي،
 فيصير بيمگ سوچيو، پر سندس خاص خدمتگار خواجه سرا محمود خان
 ڏيکيو اندر هليو آيو.

”آقا، سارڪون هجنو، اوهان جا شهزادا به سڀئي

ڪمريءَ ۾ خير سان واپس اچي ويا آهن، هڪرو سڏي ساڻن گڏ آهي...!

جيسين قيصر بيگ حيرت ۽ خوشيءَ جو اظهار ڪري، تنهن کان اڳ هن جي زال چريس وانگر، مردانخانو ۾، ڏيڍي ڏاهن ڀڳي، ۽ قيصر بيگ جو نه لحاظ ڪونه ڪيائين. پنهنجي سهي پس ڪي، هڪ ئي وقت ۾، پاڪر ۾ پئڙي، چريس وانگر کمن ٿين چئي لڳي، جو مرگيو نينگرن جو ساهه مسجهڻ لڳو، ۽ هو روڻهار ڪا ئي ويهه نينگرن کڏهن قيصر بيگ کي ايندو ڏٺو ته پنهنجي ماءُ جي پاڪر مان نڪرڻ لاءِ جتن ڪرڻ لڳا.

ننڍو نينگر ته پيءُ جي لنگن ۾ چٽڙي ويو، قيصر بيگ کيس پٺن ۾ جهلي، سندس نرڙ تي چمي ڏني. البت وڏو نينگر چڻ نه بت بڻجي ويو، چڻ هن کي پنهنجي محبت جي اظهار ڪرڻ جي منع ٿيل هئي.

”سلام، انا حضور! اسان اوهان جي حڪم مطابق هڪڙي به نماز قضا ڪانه ڪئي!“

قيصر بيگ جي چپن تي مرڪه اچي ويئي، ۽ هن وڏي کلي وڏي پٺ ڪسي پاڪر ڀاتو. ڪوشش ڪرڻ جي باوجود، هن جي پاڪر ۾ نه وڏي نينگر جون لنگون پئي ڏڪيون، ۽ هو وڏا وڏا ساهه کڻي رهيو هو، چڻ ته هو پنهنجي پٺ تي ضابطو رکڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو.

”۽ انا حضور، هن سڏيءَ اسان کي دشمنن جي قيد مان آزاد ڪرايو آهي!“

قيصر بيگ کان چڻ چرڪ ڪري ويو، ۽ سو چڻ آسمانن کان زمين تي موٽي آيو. زمين، جي حقيقت جو اڱرو مهاڀرو هن جي سامهون هو، جي پيءُ جي شفقت ۽ محبت سان به اڳتي ڪجهه هو.

هن ڪڏهن سانوڻ ٿي ڪونه ڏٺو هو، ان ڪري هن سمجهيو ته هيءُ ئي سانوڻ هوندو. هن احسانمنديءَ جي نظرن سان وريام کي

ڏٺو، ۽ اڳي وڌي، هن کڻي کيس گرائي ۽ لائو.

”سنڌي، اسن تهههجو هي ٿورو ڪڏهن به لاهي نه سگهنداسون!“
وريان، هر مٿي سنڌي ۽ وانگر، پورن مڃڻ تي چڻ ڪڪو ڪو
ي ويو، ۽ ڦڪي ڪل ڪلهي چيائين: ”حياتي نه الله جي وس آهي،
مرزا شاهرخ جي وس ۾ ته ڪانهي. اسان وٽ سنڌي ۾ چوڻدا آهن
ته، ويريءَ کان واهرو وڌيڪ وڃهو هوندو آهي. سو اوهان جي
چوڪرن جي حمايت، مون نه پر هن بچائي آهي!“

وريان نوريءَ ڏانهن اشارو ڪندي چيو. قصص بيگ جو ٿيل
هيسائين سنڌي ڪس، نوري ڏانهن موٽي ڪونه هو. هن ڪڏهن
نوريءَ ڏانهن ڏٺو، تڏهن چڻ هن جو ماضي موٽي آيو. نوري، قصص
بيگ جي زال ۽ سندس ٻانهن جي وچ ۾ گهريل هئي. هڪڙي
ڪس ته کيس پاڪر ۾ جهليو بيٺي هئي، پر سندس سهن جو هڪڙو
پاسو پڇولي ڇان ۾ قصص بيگ جي نظر ۾ ڪمي ويو. ”هي حسن نه
هن دنيا جو حسن ئي ڪونهي!“ قصص بيگ سوچيو.

”ها، اها حضور، سنڌي ڪس، اسان جي جان بچائي، اوهان
جي انعام جي مستحق ٿي آهي!“ قصص بيگ جي وڏي نيمگر اهری
انداز سان اهي لفظ چما چڻ ته هو ڪنهن درباري امير وانگر سي
هي عامل اڳيان ڳالهائي رهيو هو.

”بسڪ بيشڪ! يقيناً اسن هن کي انعام اڪرامن سن
بوازمد سون. هي نوحوان نه اسان جي انعام اڪرام جو مستحق
آهي!“ قصص بيگ ۾ ترخان امير موٽي آيو.

وريان کي هن گفتگوءَ سجهائي وڌو. هن جي تصور ۾ به اهو
نه ٿي آيو ته ڪو پٽ ۽ پيءُ، انڌي وچوڙي کانپوءِ، ائين بناوئي
انداز ۾ هڪ ٻئي سان ڳالهائي ٿي سگهيا. هن رڳو ان مونجهاري
کان بچڻ لاءِ چيو: ”چڏيو انعامن اڪرامن جون ڳالهائون. هن
اسن احازت گهرنداسون....!“

نه چاهندي به هن جي نظر نوريءَ ڏانهن ڪڍي ويئي. نوري،
هيڪا قصص بيگ جي زال ۽ سندس ڪمزن جي وچ ۾، چڻ ته

وڏهن، جي... وانجڻ ٿي. اهي سمورين، اڻڌن سڌن
انهن سڄي ۾ ڏهنن ٿي.

”انهن وري ڏهنن ٿي. اوهان اسان تي اڻڌو اچين - جو
امر، سو ڏهنن ٿي اسان سان ٻڌڻ ٿي. ڏهنن ٿي اوهان تي
... محمود خان، مردانچاسي ۾ طعام جو انتظام ڪندڙ
ڪهڙي...“ ڏهنن ٿي. اهي ڏهنن ٿي. اهي ڏهنن ٿي.
اصولن ۾ ڏهنن ٿي.

”نه، نه، حجاب ڪونهي، اوهان جي وڏي مهرباني...“
پوءِ هن پوري ڏانهن منهن ڪري چيو: ”هاڻ هلو ته هلو اڳي
ٻه وڏو پنڌ آهي!“

حسن نوري ڪو جواب ڏئي، تنهن کان اڳ محمود خان
وڏي سڌ چيو: ”اها، مردانچاسي ۾ سمورو انتظام حاضر آهي!“

وري منجهي پيو، اٿي چو، هن جي دل هٿ ڪرڻ
ڪهڙي نه گذارڻ ٿي گهريو. ڪا ڳالهه هئي، جنهن هن کي منجهي
وڌو هو، ڪا ڳالهه هئي، جنهن هجي دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾
گمان ۽ شڪ جي صورت ۾ جهڙي ٿي هئي. هن کي هي ڇو
مانڻا اٿن لڳو، جنهن ۾ سڄي ڏاڏا ڪا ڳالهه ٿي ڪنهن هئي،
جنهن ۾ ڪنهن سڌي جي جاءِ نه هئي. هن ٻيو سڌ مان هڪ سڌ
وري پوري ڏانهن نهاريو. هن ان وقت نوري جي نظر... هن
جي اکين سان مهاڏو اڻڪائي پيو رهيو. هن جون اکيون،
هن کي سمجهڻي سمجهائيندي، ڪو مصلو ڪري،
ڪنهن پوري، هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي، هن ڏهنن ٿي،
هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي، هن ڏهنن ٿي، هن ڏهنن ٿي.

هن سان لڳي مردانچاسي ۾ اهو.
هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي.
هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي.
هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي.
هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي. هن ڏهنن ٿي.

سڀني کي چيو ته ڦرو، سو هنن جي غمگين جي ڏسڻ ۾ ڦاسڻ ۽
ڪمڇوڻ ۽ بلورتي عراڄن ۽ جاس مان جهلڪي رهيو هو. هن
جي دل چاهيو ته ڇانهن ٿي پوي، هن کي ڪي شيرتخاني مان هڪدم ٻاهر
نڪري سڌ جي آراد هو پر ساهه کڻڻ گهرجي، نه نه گهٽ ۽ پوءِ
ڪن هو مڃڻ ڪو اهو قدم کڻي ورتو، جيڪو سڌن جي شان
وٽان نه هجي!

جڏهن محمود خان هن تي انگورتيءَ جو مون حامي ڏنو،
تڏهن وريام، هن جي اٿس ۾ جهڪو ڏنو، تنهن هن کي ٻڌجاري
ڇڏيو. انهن اکرن ۾ هن لاءِ هڪ ڏيک ڏيکي هئي، جيڪا هڪڙو
غلام پهچي آيا جي اٿس ۾ ڪو به ڪم ڪندو آهي، ۽
جهن دشمنيءَ ۾ ڪا به هوندي نه ڪري، هوندي آهي، ۽
هن جي خواب ۾ آهي لفظ ڪو به ڪم ڪندو آهي، ۽
چن مان پئي نڪرڻ ڪم ڪندو آهي، محمود خان کڻي هڻي
رهيو هو.

”سڌي ڪير جي سوڌي ڪرڻ سان اسين وري توشي خاني
جي عملداري حاصل ڪرڻ ۾ ضرور ڪامياب ٿينداسون. رستم بيگ
جڏهن سڌي ڪير جي ڏسڻ ۾ آيو، تڏهن هن کي ٻڌندو بيگ جا مظفر خان
جي نسبت سان کي ترجيح ڏئي پوي. ۽ جڏهن اسين تاشي خان
تي اهو راز فاش ڪنداسون ته سردار خان دراصل هڪڙو سڌي
باغي ۽ ڌاڙيل آهي، تڏهن هو شاهي درٻار ۾ اسان جي لاءِ ضرور به
اڪر چڱا لکي موڪلندو. — ۽ هڪڙو ٻيو فائدو به ٿيندو ته شاهي
فيصن کي جهلڻ جو جيڪو الزام ترخان تي آهي، سو به لهي ويندو،
جڏهن اسين اهو ثابت ڪري ڏيکارينداسون ته اسان شهرآءِ ۽ سڌي
ڪير، اسان ان سڌي باغي سردار خان عرف مانوڻ جي قبضي مان
چڏايا آهن. هن وقت ترخان کي مغلن جي ڦهر کان بچائڻ لاءِ اهو
لازمي آهي ته رستم بيگ تي اهو واضح ڪري ڇڏجي ته اصل ڏوهاري
سڌي آهن. جن شاهي فيصن کي، ۽ اسان جي شهرآءِ ۽ سڌي
ڪير کي ان ڪري پاڻ وٽ رکيو ته جيئن اسان ۽ ترخان هڪٻئي

مان ورهسي سون ۽ سڌي، ان جو فائدو وٺي، معان خلاف شورش
ڪري، معان کي لوڏي ڪڍن.“

اهي لعظ، تائين حيان وريام جي دماغ جي انهن ڪنهن
۾ ٻارن ٻارندا ويا، جيڪي آهستي آهستي هن جي سهنجي وجود
جي بفرتن همسائين کولائون همون، پير جيڪي هاڻ ڪنهن اندام
ڪمري جيان، ان ٻارن جي دونهين کان وڌيڪ دونهائجي، اونهي
غار ۾ تبديل ٿي رهيو هون.

”آقا، اوهان جي حڪم جي عمل ۾ ذري ٻه ڪونهي نه.
هي آهي، سڌي هاڻ اهڙي سد ۾ غلطان آهي جو چار ٻهر ته هن جي
اک کڻ محال آهي، ۽ تاشي هاڻ اوهان جي حڪم موجب، هن
سڌي ۽ سڌي ڪهر کي حضور مرزا رسنم نيگ جي خدمت ۾
بمش ڪرڻ لاءِ پهچي لشڪر ۾ جو دستو ڏياري موڪليو آهي،
جيڪو اوهان جي احارب جو مسطر آهي!“ محمود خان ڪورس
ڪندي چيو.

”شائس، محمود خان! اسان کي نومان امڙسي آيم هئي!“
فيصراڻ جي چنن تي جهڪا مرڪ هئي، ان ۾ ڪا خوشي ڪانه
هئي. ❀

حافظ بلال جي گروماريءَ جي ته سٺه لائڻي وڌي. مغل جي،
 مسائڻي ڦري ويا ته هي زاراو آڏو ڪهڙن؟ سڌين ۾ ايڏي همت ۽
 حرأت آڻي ڪٿان؟ هي ڏيرا ڏيرا حسامرا ايترو سمجھو ساھڻ ڪٿان
 سگھيا آهن؟ هي نڪن ۾ باءِ تيميز ڪمي ڪاسي، هي غلامن جا غلام
 اوچو ٿي اوچتو گھات اوچو ڪرڻ ڪهڙن لڳا.

خود ترخانن کي سمجهه ۾ نه آيو ته هيءُ ڪهڙو معي متو
 هو؟ حافظ بلال سڌين جو ڇا لکي، هو هي ائين مچرجي نه آهن؟
 ۽ هي سائون ڪمر هو، جنهن جو نالو دسي کن سمجھڻ تائين پڙڻ
 لڳو هو؟ هن جيڪا پٺاڻ شورش سوچي هئي، ساڻي هن کي وسري
 ويئي. هي مامرو ته اهو هو جنهن مان هو نه وائڻو وٺي ٿي سگھيا.
 مرزا شاهرخ ته ارغون اميرن سان اهي صلاحون ڪرڻ شروع ڪيون
 ته هيءُ وقت هو جو حسرو خان چرڪس بدران هو پاڻ مرزا عبدالعليءَ
 جي نالي ۾ ٿئي ۾ پنهنجو فرمان جاري ڪري، ۽ خطبي ۾ سندس
 نالو مرزا عبدالعليءَ جي نالي سان گڏ پڙهجي، ۽ سوء سمجھڻ ۽
 بکر کان ڪم ڪهڙائي، پاڻ ئي حڪومت سنڀالي. شهنشاهه هند
 کي سوکڙيون سا ڪريون موڪلي پنهنجي پاسي ڪري وجهي، ۽
 صوبداريءَ جو پروانو حاصل ڪري! پر هن کي سمجهه ۾ نٿي آيو
 ته سڌين مان ڪنهن سان ڳالهائي: هڪري پاسي سما ۽ پليجا هئا،
 ٻئي پاسي شورا ۽ اڀڙيجا هئا، ٽئين پاسي هو ڪيا ۽ سومرا هئا؛ چٽي
 طرفن کان شاهي قافلن، مغل حاڪمن ۽ خود ارغونن جي سڌين نهيس
 زميندارين تي راتاها لڳڻ لڳا هئا. مغلن جا لاش نهي ۾ ائين پهچي
 رهيا هئا جي ته سمجهن ڪا ويا ڦهلجي ويئي هئي....

پهرين ته مامرو ٿئي ۾ مدرسن جي سڌي شاگردن شروع

ڪيو، ۽ سڌن هٿمار هو خردرا معان ٿي سمجهه ۾ ڏي آيو ته راتو رات ايترا خردم سڌين وٽ ڪٿان آيا، سڌن ٻيو هٿمار هو ٻاهر جا موٽرا! اهي گهڻو ڪري گهوڙيسوارن تي ئي استعمال ڪيائون. اڄميو ئي اوچو هڪڙي ڊگهي چڙ ۾ بدل، تيل ۾ ٻڌل، واڻ ڪيو موٽرو، ڊڪائي ڪٿي ئي گهوري ڪسي اڪس ۾ ڏٺائون. اهي آماڙيون ڏسي، گهوڙا پري کان ئي ٽهڻ ٿي لڳا، ۽ پنهجي سوارن تي ڪٽرائي، سهڻ واءُ ڪري ٿي ويا، ۽ پوءِ ڪريل مغلن تي خردس جو سڪارو بي ويدو هو. هنن جا لاش جڏهن ٺٺي دهچندا هئا تڏهن ائين ٻائڻو هو جن نه گهاٽي ۾ پوڙهي نڪتل هئا.

ٻائڻه بيگ اڃان رسم بيگ جي درٻار ۾ ئي ڪونه پهتو هو ته سڄي شهر ۾ چڻ نه ڏيڍورو گهمي ويو ته مغل آخود بلال کي ٻڌي ويا آهن ۽ مدرسو دجي ڇڏو اس. ان جو پهريون رد عمل خود ٻائڻه بيگ جي حويلي ۽ ڪسي ٿيو. سو ڪن شاگرد پرنڌر موٽرا ۽ آماڙيون هٿ ۾ کڻي مغلن جي حويلن ۾ پهتا. پهريدارن کي سمجهه ۾ نه آيو ته هي ڪر هئا ۽ ڇا ٿا گهرن. پهريان چار پهريدار نه روئڻو سمجهي، ساڻن مسخري ڪرڻ لاءِ اگهي وڌندا آيا، ۽ پنهجن اڪيون وڃائي ويٺا. هر شاگردن بي ڪهن نه حويلي ۽ ڏانهن بهاريو. ڪونه ۽ سڌو ٻائڻه بيگ جي حويلي ۽ ڏانهن ڌوڪندا ويا. اتي وڏي چونڪي هئي. شاگردن جي موٽڻ ۽ آماڙين مان اينرو دونهون پئي نڪنو جو چڻ ته ڪهن دونهين جو ڪڪر حملي آور ٿيو هو. چونڪي جي پهريدارن به پهرين ته ڪجهه نه ڪونه سمجهيو، پر جڏهن دونهين کان اڪيون پوهرڻ لڳن، تڏهن پهرئين جي ڪا گهوڙيسوار اگهي وڌيا. شاگردن ايڏي مرن ۽ سان آماڙيون گهورن جي اڏين ۾ ڏٺيون جو گهوڙن جا اگهيان سنب آسمان ڏانهن آت ٿي ويا. جمڪو مغل ڪرندو ويو، ان تي خردس جو اورو سڪارو سو جو سندس چينون به چٽجي ڇڏيائون. مغلن مان بي غلطي اها ٿي جو اندرين پهريدارن شاهي دروارو ٽولي شاگردن تي هٿل ڪئي. شاگردن اهي هٿل جي دوران ئي سموري حويلي ۽ ۾

بکڑھی ویا، خدھن موئیا تَدھن سچی خوبلی ساہ جو مچ مٹی چکی
 مٹی، ساہ جاشعلا آسمان سان گالھون کرڻ لڳا، اندران کیرن،
 حوا، سرائی، سامن ۽ رائنائن ۽ ٻارن جون ککون ۽ ررہون نہ
 حی سرائس پر ملی چڻ تہ مچ کی وڈیک مچائڻ لڳیوں.

ان هڪڙي رات ۾ چوويهه حويليون سڙيون. ٻن کانسواءِ باقي سڀ وڏن دربارين ۽ اميرن جون حويلون همون. ٻه حويليون انهن ارغون سردارن جون همون هڪي شس ڪوٽوال جي سفارش تي رسم بيگ جا درباري ٻڌا هئا. ان هڪڙي رات ۾ پاوڄهاه مغل حردس جو شڪار نما. ان هڪڙي رات ۾ اٺ ساقي خانا به پاهه جي ندر ٿيا، ۽ جڏهن صبح ٿيو تڏهن سموري شهر جي ستان دونهيون حو هڪ شاهي ڪڪر ڦهلل هو. ان ڏيهن ڪنهن هڪڙي مغل مسجد مان بانگ جو آواز نه آيو! خود سڌي مسجدن مان جڏهن ماڻهو فجر جي نماز پڙهي نڪتا، تڏهن گهڻن کي حشر ڪانه هئي ته رات تي ۾ مغلن سان ڇا ٿيو هو! هن کي سمجهه ۾ نه آيو ته شي تي هي ڪارو ڳاڙهو ڌنڌ ڇا جو هو! هو صلاتون ۽ درود پڙهندي، ٺڪڙا ٺڪڙا پنهنجي گهرن ڏانهن راهي پيا.

جڏهن سچ ڪسي ڪڍي ته سچ سان گڏ دريا مان ماهه جي
هڪ وڏي منج به ڪسي ڪڍي. ائين ئي ڀانئو چئ ته سچي دريا کي
ماهه وڪوڙي وڃي هڻي. مغلن اميرن ۽ لشڪرين جون سموريون
بهڙيون، مغل ۽ ارغون سوداگرن جا بتيلا پيڙ ٻڌجي ويا هئا. سڄي
جي هڪڙي ڇهڙي کان ٻئي ڇهڙي تائين بهڙيون ۽ ستلا ماهه جون
چپيون آسمان ڏانهن اڇلي ويا هئا. سڙهن ۽ رسن کي جڏهن ماهه تي
وڪوڙيو تڏهن خسوف ساڪ آوارن مان سڙڪاٽ ڪري ٻهرا هڪڙي
باسي لڙي ٿي پيا.

حئون حءن ڏينهن چڙهندو وٺو، تيمئن مغلن جا چچريل لاش
 به شهر ۾ پهچن لڳا؛ گهڻو ڪري سمورا لاش خردن جا سٿل هئا.
 خاص طرح ڪيترائيءَ وٽ هڪڙو وڏو گهوڙو هو، جيڪو رٿائجي ويو
 هو. ٻيا وري لوڻي وٽ سا گهڻي قسم جو ڏينو هو، جنهن مان رت

ٽي ڏاڙهيءَ جي وارن ۾ وڇڙي پيو هو.

عجب ڳالهه اها هئي ته ان ڏينهن ڪنهن به سڌيءَ پنهنجي ڪوٺي، پيري يا دڪان، مسافر خانو يا آلت جو - باز خانو - ڪوٺو، ڪوٺو، ڏهاڙيءَ تي روزي ڪمائڻ وارا پورعيت - رازا، واپا، آهن، ڪاريا، موچي، ۽ حمالي ڪرڻ وارا بارگوب - ڇڻ ته شهر ڇڏي ويا هئا. ڇڻ ئي پاسي هٽائڻ هئي، سڌي پنهنجي محان اڳيان پئي ماري، ڪاٺيون ٻڌيو ويٺا هئا. ڪنهن به ڌارئين، اوڀري ماڻهو ٿي سلام جو جواب به ڪونه ٿي ڏنائون. هس ته پاڻ ۾ به ڪونه بهي ڳالهائون.

ٽيهرِيءَ تائين مغلن ۽ ارغونن ۾ به ماڻ نٿي ويٺي. ساقي جان به ڪونه ڪليا. چونڊڪين تي سپاهي ۽ لشڪري ته موجود هئا پر اڄ ڇڻ ته کيس گشت ڪرڻ جي سع نيل هئي. ٽيهرِيءَ کان پوءِ رکي رکي اهي خبرون اچڻ لڳيون ته ايندڙ ويندڙ شاهي قافلن، سوداگرن جي قافلن تي سنڌين حملا ڪيا آهن. ۽ سمورا گهٽ، گهٽ ۽ لڪ بند ڪري ڇڏيا آهن. اڳين شورش پيري به، شورن مغلن ۽ ارغونن کي گنجي ٽڪر وٺ راتاها ڏيئي سندن گهٽ بند ڪري ڇڏيا. هيٺ بليجن آن ۽ پير جوڻي گاديون روڪي ڇڏيون. مٿي سومرن ۽ ڪلهوڙن لڪ بند ڪري ڇڏيا هئا. مهائن ۽ ميربحرن مال ڇوڻ ۽ ماڻهو کڻي کان نابري واري ڇڏي.

سانجهيءَ مهل ماڻهن ۾ اهو چوڻول ٿيلجي ويو ته - سور

۽ سندس همراھ حافظ بلال کي ڇڏائڻ لاءِ راتاھو ڏيندا! ❀

ڪنهن سنڌيءَ لاءِ سنڌ ڇا آهي، سو ڪنهن اھري سنڌيءَ
 ڪن پڇجي، جيڪو سنڌ جا وڻ ڇڏي ٻاهر نڪتو هجي. ڏاڏڙي
 جي چوڌاريءَ جڏهن سنڌ جون سرحدون اورانگهيون ته سڀ جي
 سراجي ويا. هونئن به ڪنهن ڳالهه لاءِ هن لاهور آسڻ جو ارادو
 ڪيو هو، تنهن کان هو اڳي ئي ششدر هئا؛ سنڌ ۾ آڻڻ پٺل هئي،
 هر هنڌ اهو چوڻو هو ته هيلوڪي ويڙهه آخري ويڙهه نٿي، ۽
 معل ڄاڻ ته سنڌ مان ٻيڙ پڌڻ وارا هئا، رڳو شل ارغون ۽ ترخان
 ڪا ڦرتي نه ڪيائين. اھري وقت سنڌ کي ائين ورهيو ڇڏي نڪرڻ
 تي، ڏاڏڙي ۽ سندس همراهن جون دليون بشيمالي ۽ وسوحن جي
 ڪري حائيتيون نه هيون. ڏاڏڙي کي پنهنجي دل ۾ هڪ عجيب
 بوسٽ محسوس ٿيڻ لڳي، بلڪل ائين هٿن سڌڙي هوندي، هن جي
 اٿڻ هن کي ٿيڻ ڌارائيندي، اڌ ۾ ڪنهن سانڃڻ کي وڃي لڳندي
 هئي، ۽ ڪجهه بڪ، ڪجهه هڪلائيپ ۽ ڪجهه آهستي آهستي
 ڪسجي وڃڻ کان پاڪارڻ لڳندو هو. اڄ به هن جي دل ائين ئي
 ٻوهر ڪري روئڻ تي گهريو: هن جو ساهه منجهڻ لڳو هو، سڻ کي
 پرڏيڻ لاءِ هن پنهنجي آس پاس بهار ڪئي. ظاهر ڪا تبديلي به
 ڪانه هئي. وڌڪار هئي، ساوڪ هئي، هٿرل ۽ ٻارڻ جا آواز هئا.
 ڏکي ڳڙين جا ڇڪڪ هئا، ۽ وڏي ڳالهه ته هن ڏهرڻ تي اسر
 جا نديا نديا ڪوٽ ۽ واه هئا، جتان انسانن جي خوشين ۽ غور
 جا ساڳرا چوڻو هئا، پر تڏهن به ڇڻ نه انهن ۾ ڪا ڳالهه مڙهي
 ڪهڻ هئي. وڌڪار هئي، پر انهن ڏن ۾ اها سوڀون ۽ سڪند نه هئي
 جيڪا سنڌ جي وڻن ۾ هئي؛ ساوڪ هئي پر ان ساوڪ ۾ اها ڏاڏڙي
 ۽ سڪون ڏيملڙ ڪيفيت نه هئي جيڪا سنڌ جي ساوڪ ۾ هئي؛

هرلن ۽ نازن جا آواز به ضرور هئا، پر انهن ۾ اهو سنگيت نه هو، جيڪو سنڌ جي نازن ۽ هرلن ۾ هو.

هن سوچيو ته هن جي دل جي اها حالت سنڌ جي ڇانئب ڇڏڻ ڪارڻ هئي. پر رکي رکي ڄڻ ته سندس دل جي ڪنهن ڪمڊ اها چغلي ٿي هئي ته ان سان گڏ پنهنجي سنگتي وريام جي واهر ڪرڻ جي ڳارائي هن جي دل کي ويچارو ڪري وڌو هو. اها به نه ڪمڊ ۾ اها شرمساري نه ڪر ڪسو بيٺي هئي ته سنڌ ۾ آل پٿر هئي، ۽ هو پنهنجي ذاتي باري نڀاڻ هليو هو! جيئن جيئن ڏينهن ٺي گذريا تيئن ئي هن جي پشيماني هر کي ڇمچلايو: ”ڏاڏرنا، وريام ڇا چونڌو ته سنڌ کي دڏڪو ڇڏي مهجي جان بچائڻ لاه نڪتن! پير حيف اٿئي!“ رات جو سمهندو هو ته اوبارا اچڻ لڳندا هئا ته وريام سندس پيرامديءَ کان پيو آهي، سندس هٿ ۾ پنهنجي ئي وڏيل سسي آهي، ۽ اها سسي چٽي رهي هئي: ”ڏاڏرنا، جنهن سنڌ تي پنهنجي ذاتي باريءَ کي ترجيح ڏني، سو نه مهجڻو يار ٿي سگهي، نه سنڌ حوالا ۽ انهيءَ سسيءَ جي اکين ۾ لڙڪ اٿن ٿي ويا، ڄڻ ته منجهن سنڌو ايلي پيو هوءَ. انهن کي روئندو ڏسي، هو چرڪ بري آئي ويهندو هو، ۽ ڪلامو پري، توباهون ڪندو، اچي پنهنجي گهوڙي جي ڳچيءَ ۾ باهون وجهي اوچنگارون ڏيئي روئندو هو. هن جا سنگتي ساٿي هن جي اها حالت ڏسي کيس سمجهائيندا هئا، آت ڏيندا هئا، پر هو تيئن وڌيڪ پوهاڙ ڪري روئندو هو!

”ادل، مون کي ڇڏي ڏيو. هن بدوريءَ دل کي ڇا ڪرڻ!“

اصل دٻ مٺ نٿي. جيڪل سنڌ ياد ٿي اچي، پارٻان ته آڏامي سي پوڄان! پر الا، وريام کي اڪيلو ڪيئن ڇڏيان! ڇا چونڌو ته منهنجي سنگس منهنجي ڪاڻ ٿي ڪانه ڪڍي!“

ان وقت هن کي سمورو سطر اکن اڳيان اچي ويو. جڏهن وريام انجام تي نه پهتو ته هن کي اچي هورا ڪورا لڳي. پير وريام انجام تي نه آيو: لاشڪ ڪنهن آهيءَ ۾ اچي ويو آهي. هن جي ساٿين کيس اهي خبرون ڏنيون ته مظفر بيگ جو لشڪر شاهي قلعن

ڪه سوا ۽ سمورن درخاڻن تي نه ٿر وار ۽ رڻ ورتو هو. مغل سمن جي
 ٿڌا اٿس تمار هئا، ۽ و سمن کي هٿيار ڏيڻ جي نه مهلت ڏانهن ملي.
 مرزا شاهرخ اٿس ۽ ڪنهن طرح سان گوهي ڏيئي واپس حويلي ۽ ۾
 هليو ويو، ۽ مغلن کيس گهڻوئي تههڻان ۾ گولامو، پر ڪن هٿ نه آيو.
 مغلن کي حويلي ۽ مان ايترو ته مال مناع مليو جو سندن ا ڪيون ڦاٽي
 ويون. ايترو حزانو ته فقط بادشاهن وٽ ئي هوندو آهي. هنن کي اها
 خبر ڪانه هئي ته شاهرخ اهو سمورو مال مناع ۽ هٿيار پوهار ان
 لاءِ گڏ ڪيا هئا ته جيئن ترخانن جو شاهي لشڪر تيار ڪري مغلن
 خلاف ٻڪر کان ٿئي تائين بغاوتون ڪري ڪن ملتان، لاهور ۽ دهلي
 تائين آڻائي اچي! مغلن جو ايترو خزانو ڏنو، سو شاهي قيدين کان
 به وڌيڪ ان کي مڙڻ ۾ لڳي ويا، ۽ جنهن کي جيڪي ڪجهه هٿ
 آيو، ان سان خررينون بريدو ويو. مظفر خان پنهجي لشڪرين کان
 واقف هو. جيڪڏهن ڪن روڪي ها ته شاهي قيدي به وڃن ها ته
 خزانو به! سو پاڻ گڄ وقت اها روڪاري ڏسندو رهيو. هن حا
 بنهنجا خاص ماڻهو هن جي حصي جو خزانو ڇڏڻ تي پراڻي روانا
 ٿيا، ۽ مظفر خان شاهي قيدي سان ڪري نماشام جو اچي مرزا رستم
 نيڪ جي درٻار ۾ پهتو.

جيئن جيئن پاڇولا لڙندا ويا، تيئن تيئن ڏانڊڻي جا وسوسا
 وڌندا ويا. هنن کي اها ته خبر هئي ته وريام مرزا قيصر نيڪ جي
 حويلي ۽ ويو هو، جتي هن جي نيمگرن کي ڇڏي، کيس نوري ۽ کي
 ساڻ ڪري اچڻو هو ته جيئن سڀ گڏجي ساوڻ جي سڻي بهجي،
 نوري ۽ کي سندس پيءُ جي حوالي ڪن. ڏانڊڻي ڏهن نوري ۽ کي
 ڏنو هو، تڏهن هن ائين سمجهيو هو ڇڻ سنڌ گهوڙي چرمل هئي؛
 هن ۾ حسن ۽ سونهن به سنڌ جهڙي هئي ته هن ۾ معصوميت ۽
 مطلوبيت به سنڌ جهڙي هئي. ان مظلوم سنڌ کي ڏسي، هن کي سنڌ
 جون سموريون ٻاگهيون، سموريون نوريون ۽ سموريون ماروڻون
 ياد اچي ويون. هن وريام ڏانهن نهاريو: هي وريام اهو وريام نه هو.
 هي وريام ڇڻ ته ڪنهن حادثو جي اثر هيٺ هو؛ هن کي وريام جي

مڪ تي هڪ اهڙي مرڪ نڌار آئي، ۽ هن کي حڪمران خاص جڏني سان مشاهدي ڏيئي رتي سگهيو. موجب مرڪ هتي اها، جنهن ۾ ڪا شين چڻ هئي، نئين جوت هئي، نئين خوشي هئي، ۽ ڪو نئون آئسٽم هو، هڪ نئون ٻاٻو هو، هڪ نئين پرست هئي. هن کي سهنجو هو. ٻار ان وقت ڏاڍو وڻيو. دل چيس ته هن کي وڌيڪ ڏاڍو ڀائو، کيس منهن ڏئي، کيس گهرائي پائي، کيس چوي ته وريام سنڌ مبارڪ هجي! پر هو اهو سڀ ڪجهه هن کي چئي نه سگهيو!

هو پهرين ته اڪيلي سر مرزا قيصر بيگ جي حواليءَ بي ويو، سر ٻيو جڏهن سنگنن سمجهائين تڏهن هو وري قاسم بيگ وٽ هليو آيو. قاسم بيگ سان جڏهن ڳالهه ڪيائين ته هو به ٿي ۽ ۾ پئجي ويو. هن سنڌي مغلن سان وڙ ڪيو هو جو سندس پيءُ شاهي قيدي هت ڪري سرخرو ٿيو هو. پئس کي هڪ ٿي هڪ خلعت ۽ شاهي جا گير ملندي. هو کيس ساڻ ڪري، مرزا رسنم بيگ جي درٻار ۾ وٺي آيو. اتي جوابدار کيس سڃاڻندا هئا، تن هڪڙي سنڌيءَ کي ساڻس ڏٺو پر کيس ڪا جهل ٻيل ڪانه ڪيائون. ڏاڏڙني اٺي جيڪي ڏٺي، تنهن ذري گهٽ هن کي ڪا اڍيگي حرڪت ڪرڻ تي ٿي مجبور ڪيو. پر هن کي وريام جا لفظ ٻڌا آيا ۽ هو بت بڻجي سڀ ڪجهه ڏسندو رهيو.

قصير ٻيگ چئي رهيو هو: ”حضور، شهسازم جو بخت سنڌ هجي. مهج جي پٺڙن کي ترخانن نه پر سڏين ڪيو هو. مبارڪ جو حقدار آهي مظفر بيگ جنهن شاهي قيدي ڇڏائي ورتا آهن، پر انهيءَ ۽ ترخانن اميرن جو ڪو هٿ ڪونه هو: انهن کي به سڏين...“
اوچو مظفر بيگ جو ڪرو آواز آيو: ”اهو غلط آهي: شاهي سندس ئي ترخانن ئي بچايو هو. اسان کي به ڪا پختا ثبوت مليا آهن ته لال حويلي ترخانن جي ڪجهه ڪجهه ڏاڍا آهن، جي مغلن جي خلاف سازشون رتي پيو. اهو ته به سمجهو هن جو افعال ملند هجي، اوهان جي حيدر ۽ ناسي سان جي ڄاڻو سن جي مهرباني آهي، ۽ مهج جي فرزند ارجمند مرزا قاسم بيگ جي همت آهي — شل کيس

حضور جن جي وڏس ۾ عرب واري جاء ملي ۽ جو اسس بروقت اتي پهتاسون ۽ شاهي فيڊن کي هٿ ڪري سگهياسون. اسان کي رڳو اهو افسوس آهي ته مرزا شاهرخ اسان جي چڻي مان ڊڪري ويو. پر آخر ويندو ڪيڏانهن! حضور جن جي حڪمرانيءَ ۾ معر شهنشاعت جو ڪوبه دشمن گهڻو وقت پاڻ کي لڪائي نه سگهندو ۽ ضرور مرزا پائيندو! سنڌين کي ڏوهه ڏيڻ سراسر ناانصافي آهي!

مرزا فيصير بيگ جو منهن لهي ويو. هن قاشي بيگ ڏانهن بهاريو، پر اتي پنهنجي لاءِ ڪا همدردي نه ڏسي، هن پائنده بيگ ڏانهن ڏٺو، اتي به پنهنجي لاءِ اباڻه نفرت ڏسي، هن هڪدم گناه بدلائي.

”حضور، منهنجو مطلب هرگز اهو نه هو ته هن اينگي ڪم ۾ ڪن بدبخت ترخانن جو هٿ ڪونهي. مون ته رڳو پنهنجي پٽن ۽ ڪنيز— حضور جي وڏس جي خاڪ کان ڪمتر— جي گناهه ٿي ڪئي ته کين سنڌين جي ناغي ٿواري جي مهدر سڏي ڏنو ڪيو هو، ۽ منهنجي ماڻهن سميت مقامي ۽ حرفت سان کيس گرفتار ڪري منهنجي پٽن ۽ ڪنيز کي ڇڏايو. ان جو ثبوت ان بدبخت سنڌيءَ جو هي مڙهه آهي....!“

ان وقت ڌاترڏني جي نظر، فيصير بيگ جي پيرن وٽ وريام جي مڙهه تي پئي.... ڇا طالمن وريام کي ماري ڇڏيو آهي؟ هن جي دل شاهدي ڏئي ته ائين ٿي نٿي سگهيو ته وريام کي ڪجهه بهوڻجي، ۽ هن جي دل اڃا جهيري ڌڙڪندي رهي ها! پر تڏهن به هن ائين ڀانيو ته هن جي دل سندس پلسرائيون ٽوڙي ٻاهر نڪرڻ تي هٿر. پر قاسم بيگ کيس ڪلهي تي هٿ رکي، ڪو اشارو ڏنو ته هن پاڻ کي سنڀالي ورتو.

مرزا فيصير بيگ چڻي رهيو هو: ”حضور آءٌ مظهر بيگ کي سندس عظيم ڪاميابيءَ تي مبارڪون ٿو ڏيان، جيڪڏهن هو منهنجي نيسڪرن ۽ ڪنيز کي نه هٿ ڪري ها ته سندس مان اڃان ٿي ساهون نٿي ها، پر خير.... آءٌ پنهنجي چوڪرن جي ارادي جي

خوشيءَ ۾، ۽ اوهان جي احسانن جي شروعات، هي سروي باغي ۽
سڌي ڪمز اوڻن جي قدمن ۾ شهسازيءَ، عدل لاءِ تجھي طور بخش
وڌ ڪريان ته جيتوڻيڪ منهنجي وڏي نازي ۾ شڪ ڪندڙن ۽ حاصل ڪندڙن
ڪارو منهن ٿئي! محمود خان، سڌي ڪمز کي وٺي آيو.

مرزا قيصر بيگ جو خاص خواجه سرا محمود خان پوري ندر
۾ پوريءَ کي درٻار ۾ وٺي آيو. پوري حرمين درٻار ۾ آئي ته منهن
ٻانهو چڻ ڪنهن آماوس جي رات ۾ سي سڏو جوڏهن ۽ حو چيو
ڪري ٿو، هري هري بي سب اسر نهجي مسندن ٿي آئي منهن رهيا.
”سبحان الله...!“ ”بسڪ سموري ساراهه الله پاڪ لاءِ آهي!“
”سموري تعريف حل شانءِ لاءِ آهي، جهن جي حسن حلقو آهي!“
”الله اڪبر، جنت جي حور هن زمين تي لهي آئي آهي!“

هر امير پنهنجي منهن تي بڻڪيو. مرزا رستم بيگ جا پٽي
هٿ تخت جي منهن ۾ کسي ويا. هن جي وات مان به ”سبحان الله،
سبحان تنهنجي قدر!“ جي لفظ ادا ٿيندي رهندي ويا. پوءِ هو
هري هري بي، تاشي خان سان اکيون ملائي، همب آهي آيو. پوري
جي چوڌاري ڦرندي، طواف ڪندي، هو چن ۾ ئي بڻڪيو رهيو.
هن جي دل ۾ ڪهرام مل هو، جهن جي ڏک ڏيڻ کان هو ڪنهن
رهيو هو. هن جي دل ۾ رکي رکي اهو خيال اچي رهيو هو ته
قيصر بيگ هي چا ڪيو، هن نري درٻار ۾ هن ڪمز کي شهسازيءَ
عدل جي تجھي طور بخش ڪري ڇڏيو. هي تجھو ته هر کي پاڻ ملو
گهرجي ها! هن وري تاشي خان ڏانهن، چڻ رحم طلب نظرن سان
بهاريو. جهڪڻ تاشي اهو چئي ڏئي ته هو ڪمز شهسازيءَ
جي لائين نه آهي ته پوءِ اميرن کان اهو قبول ڪرائڻ ۽ چون
قيصر بيگ کان — اها آخ ڪرائڻ ڏکو نه هو ته هو ڪمز مرزا
رستم بيگ کي ٿي سونهين!

هر تاشي خان جي اکين ۾ هن بهائش ڏي، شايد ان بهائش
۾ هن جي بدصورتيءَ جو عڪس به شامل هو. هن کي پنهنجي پاڻ
مان پڇيڻ اچڻ لڳي. هن جي ڏاڏي اک ڦرڪڻ لڳي. لڪڻ هن

جي هٿ جي مٿ ۾ ڀڄي پيوه اڪڻ جي پڇڻ سان هن ۾ انسان
دوران مغل امر موهي آيو، جيڪو شهنشاهه هند جي ماراڻ نئي جو
عمل هو. هن جي اکين ۾ حسن جو عڪس سڀايت ۾ ٻڌجي ويو، ۽
هن تڏهين ڏٺو ته ڪي ڀيرو:

”مٿسڪي هي ۽ ڪمز شهنشاهه هند جي حرم جي لائق آهي،
۽ فيصير سڪ، توکي هن تختي لاءِ نهيا شهنشاهه هند کان وڌيڪ
قبلي سو ڪريون ڊاڪريون ۽ عزتون ملنديون. تيسين اسين تنهنجي
توشي خان جي عمالداري بچال ڪرڻ جو حڪم صادر ڪريون ٿا!
”۽ مظفر خان، اسين توکي ۱۰ هزار ڪپڊ ٿا ڏيون ته تو شاهي
قيدي وراها آهن. اسين چاهيون ٿا ته ان سنگين جرم جي جوابدارن
کي هڪدم گرفتار ڪري اسان جي اڳيان پيش ڪيو وڃي، کلي
اهي سنڌي هجن، ترخن ۽ ارغون امر هجن يا مغل سردار هجن.
اسان کي قسم آهي شهنشاهه هند جي مڙهي جي، اسين مغل
شهنشاهت جي حد طاف لاءِ ٻڌجي چڪا ٿا ڏيندي به، مگر محسوس
ڪنداسون

”۽ مظفر خان، هي هڪڙي مڙهيءَ جي گرفتاريءَ تي
هڪڙي شورشون شروع ٿيون آهن، تن کي هڪدم پنڄو ڏنو وڃي.
مغل عامل اڃا ايترا ڪمزور نه ٿيا آهن جو مدرسن جا شاگرد ان
کي ٿرڻي ۾ وجهي ڇڏين. اسين چاهيون ٿا ته شهنشاهه هند جي
رعيت کي امن ۽ سلامتي پلٽ پوي ۽ ان لاءِ جيڪڏهن سمورن سنڌي
مولوين کي قاضي چاڙهڻو پوي، سمورن مدرسن کي بسم ڪرڻو پوي، ته
هي شهرن کي منهدم ڪرڻو پوي ته اسان جي طرفان توکي اڃا به
”۽ شاهي قيدي، هن سنڌي باغيءَ ۽ سنڌي ڪمز سميت
هٿر جو هٿر، خاص بهري هيٺ حضور صاحبقران جي خدمت ۾
لاهور موڪليو وڃي، جي سندن تشدد جو فيصلو شهنشاهه هند کان
ڪندا. تاشي خان، اهڙو پروانو حاري نٿي ۽ عرضداشت هڪدم
روانو ڪر ته حيدر اسين مملڪت جي ٻن ڪن ڏانهن ڏيان ڏيئي
سگهون!“

ڏاٽر ڏنو ۽ سندس سگهي، لاهور جي اڪري دروازي تي، ان وقت پهتا، جڏهن سانجهي اٺي چڪي هئي، ۽ سمور ٻي شهر تي ايسرو ٿيندو ۽ ڪو همٿو ڇانئيل هو، جو سندن گهرورا به ڪنهن اڃا تي خوف کان ٽهڻ لڳا هئا، لاهور، جنهن لاءِ هن ٻڌو هو ته قومن کي غلام بڻائڻ جا سمورا انسا هن ئي شهر ۾ پهتا هئا، جتي بادشاهه غلام بڻجندا هئا، ۽ غلام بادشاهه بڻجندا هئا، چون ٿا ته جڏهن قطب الدين ايبڪ لاهور پهتو هو، تڏهن هن وصيت ڪئي هئي ته آءٌ جڏهن به مران ته مون کي هي دهن ڪڍو ڇاڪاڻ ته لاهور جي شهر جي مٿين ۽ قاصدين هن کي اهي نسجا ڏيڻا هئا، جن کي آزمائي هن پنهنجي طاقت کي مڃرائو هو، ۽ انهيءَ لاهور جي شهر جي اذيت گاهن هن جي دشمنن کي کڻس رحم جي التجا ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو، جڏهن به ڪنهن قوم مرڪز خلاف ڪا بغاوت ٿي ڪئي ته لاهور جي مٿين کان اها فتويٰ حاصل ڪرڻ ۾، مرڪز وٽ ئي نه ڪندو هو ته اها بغاوت بادشاهه خلاف نه، پر دين اسلام جي خلاف بغاوت آهي؛ ۽ هن جو باغي واجب القتل آهي. باغن کي سڻين راه، تي اٿڻ لاءِ لاهور جا اذيت خانا به اونرائي مشهور هئا، حنرا لاهور جا باغ باغنچا، روايتي جي ڪساري تي هي خوبصورت شهر پنهنجي ٻيٽ ۾ ايترا اذيت خانا ٻڌائي چڪو هو، جو هندستان جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ لاهور جو نالو ٻڌڻ سان ئي ماڻهو ڪسي ويندا هئا، ڏاٽر ڏني ۽ سندس سگهي کي هر ڪنهن اها صلاح ڏني ته اول ته لاهور وڃڻ جو خيال لاهي ڇڏين، پر جيڪڏهن وڃڻو ئي اٿن ته هڪ ڳالهه ٻڌي ڇڏين ته اتي ڪنهن به شخص تي اعتبار نه ڪن، ۽ خاص طرح سان سو ڳالهائڻ وارن، مروت ڪندڙن، ۽

احلاق سان ٻيڻ امدردن تي سڀ ڀروسو نه ڪرا انهيءَ مساجح جي
پويان زهر، ان مروت جي پويان ڪيو ۽ ان اخلاق جي پويان ڪ
سازش هوندي!

معان نه لاهور ان ڪري اچي وسايو هو، جو هيءُ ئي شهر
هو، جتي هر شئي ٻاهران بي انت خوبصورت هئي، پر اندران ئي
اندران مغل سازش لاءِ سڀ کان وڌيڪ سارگار ماحول هن شهر ۾
هو. سڀ کان وڏي ڳالهه، اها هئي ته هن جنگ ۾ مغل لشڪري
ويڙهه کان نمائندا هئا، اتي لشڪرين جي اڌ ڀڳهار تي نه وڙهڻ لاءِ
سائو ملي ٿي سگهيا. لاهور تاريخي شهر هو، ۽ تاريخ ۾ هن شهر
جي عجيب حيثيت هئي. شهنشاهه همايون ۽ شيرشاهه سوريءَ جي
لشڪرين ۾ اڪثر سپاهي هتان جا هئا، ۽ ڪي ته پاڻ ۾ ٻنهي ويجهڻ
عريز هئا، ۽ دودو ورهڻ وقت هڪ ٻئي کي سڃاڻڻ جي باوجود هڪ
ٻئي جي رت جا سلسا هٿاءِ شيرشاهه سوريءَ واري ماري ۾ بنگل
۾ جيڪو ڪوس ۽ فتل تمام ٿيو، ان ۾ انهن سپاهين جي تصور
سان ئي زالن جا ٻار ڪري پوندا هئا!

قطب الدين ايبڪ کان وٺي شهنشاهه هند جهانگير پنهنجي
سورين جنگين لاءِ سپاهي هتان ڀرتي ٿي ڪيا، ۽ انهن سپاهين جي
شهرت هڪ طرف ڪابل ۽ وٽار تائين هئي ته ٻئي طرف دکن ۽
بنگل تائين. اهي سپاهي جڏهن مال غنيمت جون حرزبون ڀري
واپس ايندا هئا، تڏهن لشڪرين جا نوان نسل تيار ٿي ويندا هئا،
۽ نسل در نسل سپاهگيري هن علائقي جو دائمي پيشو بڻجي
ويو. جيڪو به مناسب قيمت ادا ڪري، ان لاءِ وڙهڻ لاءِ تيار رهڻ
سلسل جڏهن وٽارين، ترڪن ۽ معان سان لهه وچر ۾ آيا، تڏهن هن
۾ سندن تهذيب جي هڪ نئين ڳالهه شامل ٿي، ها هئي سرش.
وٽارين هن ٿي ٻاڪر پاڻي، ٻيٽ ۾ خمير هڻڻ جو ڏانءُ سهڪاريو.
ترڪن هن کي سي حمريءَ ۾ ٻيٽ ۾ خمير ٽسي ڏيڻ جو ڪوڙ ڏسڻو،
۽ مغان هن کي شراب ۽ شربت ۾ رهڻ ملائڻ جا دستا آزمائڻ جي
سکيا ڏني!

سڀيائين جي ان سنگم لاهور کي پنهنجي الڳ سڀيما بخش
هئي. جيڪڏهن سماعگري ۽ سارن طاقت جو سرچشمو هو ته ان
جو رد عمل نه اوتروئي طاقتور هو. جيڪڏهن هڪ پاسي سڀيما ۽
سارن ٽولا هئا ته ٻئي طرف عام ڪمي ڪاسي، ڪڙمي ۽ ڪڙن
وارا ڪاريگر هئا. صوفي بزرگ هئا. ست سائڻو هئا. مسعود سعد
سلمان ۽ دانا گنج بخش جهڙا انسان هئا جن عام ماڻهن کي سج ۽
سڀيما جو ڏس ڏنو. لوڪ ڪري پنهنجي ڪويمانن ۾ ماڻهن کي
بهار ۽ سنگيت جو سندس ڏيڏا رهيا. سماعگري ۽ سازش، لالچ ۽
طمع خلاف صوفي بزرگ پنهنجي خيالن ۾ سچ مچاڻو ويٺا هئا.
بجن دريائن جي هيءَ ترن سندن گس جي گونجار جي باوجود،
سماعگري ۽ سارن جي ڪوهر ۾ گهريل هئي.

اڪري درواري جي ويجهوئي سراءِ اڪري لاهور جو
سڀ کان وڏو مسافر خانو هو. ان مسافرخاني ۾ مختلف ماڻهن جي
-ود گرن ۽ مسافرن لاءِ جدا جدا ڪوٽ ٺهيل هئا. مختلف مسافرن
لاءِ پنهنجي پنهنجي پسند جا ٻڌاڻا، چؤرهيون، ساقي خانا ۽ ٻيو
خانا هئا. پر سڀي ڪوٽن جا بهر ٻار مغل اسڪري هئا. ڏانڊن
مسافرخاني جي مهم لاءِ قائم رنگ جي چٽي آندي هئي، ۽ ڪجهه
وري مغل اسڪرين جي مٿي گرم ڪرڻ سان، هنن کي ترخانن جي
سراءِ ۾ ترسڻ جو احار نامو ملي ويو. ڏانڊن پاڻ سان پنج مڇي
ٺدا هئا، جن کي اها هدايت هئي ته ڇوڪرن پاڻ ۾ اڪيلا نه هجن،
تسڻ هو سڏي نه ڳالهائيندا. سندن فارسي ۾ نه ترخان واري نه
هئي. سندن پوشاڪ نه ترخان سوداگرن واري هئي، ۽ وڏي سڳاڻ
ته هنن پنهنجا ترخان ٻڌا نه ٻڌ ڪري ڇڏيا هئا. ڏانڊن کي ڏاڏو
هٿيون مل لڳل. جڏهن پهريون ڀيرو ڪنهن ساٿي ڪيس طهرل
نڪل ٿيو ته هو خود وائڙو بن هڏاڻن عوڏاڻن اوڻا هڻي اٿڪو، پوءِ
جڏهن ٻي ڀيري ٿي ته هو شڪر سو ۽ پوءِ ڪل ۾ اونڌو ٿي ويو.
هن ٽي ورڇا ڏاڏا ٻڌا هئا ته اڌل سڏ لاءِ جيڪڏهن ٻاڌڪ ڪرڻو
پوي ته اهڙو ٻاڌڪ ڪو جو اصل ماڻهو ۽ ويسٽاري ۾ نه ڪو

ورق بطر نه اچي.

گهوڙن کسي ڏانهن ڪري، ڪوئمن ۾ سائين رائجي،
 مهن هٿ ٽوڙي، ڪڏهن سڀ ساڻي پنهجي چوڻرحي ۽ پنه، ٿڌهن
 پهريون ڀيرو هنن کي احساس ٿيو ته هو جنهن مهم تي اڀرا بي رهن،
 هئا، تنهن جي ڪاميابي ۽ جو ڌر ڇيڙو نه آسرو ۽ امد ڪا. هئي،
 پهرين ته هنن کي اهو معلوم ڪرڻو هو ته شاعري ڪيئن ڪرڻو آهي
 يا نه. جيڪڏهن پنهو نه وريام ۽ پوري ڪي ڪتي رکيو اس.
 پوري ڪي ته پڪ ٿي پڪ زندگاني ڏيو هوندا آهن. وريام کي الانجي
 ڪتي رکيو هجن. جيڪڏهن اها خبر پئجي. وڃي ته پوءِ هن کي
 ڇڏائڻ لاءِ هسي ڇهه ڇڻا مغل شهنشاهت جي سرڪر اندر ڪهڙا
 ڦاڙها ماريڏا. هرور پان کي پوهي ۾ ڏيڻ ۽ موب کي دعوت ڏيڻ
 سان نه وريام کي آزادي ملندي نه ٿي ڪو مغل شهنشاهت کي لوڏو
 اڀرو. جيئن جيئن هو پان ۾ صلاحون ڪرڻ لڳا، تيئن تيئن هن ۾
 حوصلا ڏهندا پٽ پوندا ويا.

”پير، اڀرائي ڪري ڪوه ۾ ٿو نه ڏٺو اٿئون، پير اندر
 سڄي نڪرڻ جو نه ڪو بلو سوچيو اٿو يا نه؟“ دوسو سڀي ڇڻي
 نه سڀي جي دل ۾ ڪڪڙڙ ڳالهه وڌي واک چڻي ڏني.

دوسو سڀو انهن سمن مان هو، جن قسم ڪيو هو ته جهيڙ
 ڌاربان سٺ تي قاض آهن، تبسمن ڪٿ تي نه سمهندا، ۽ سومرن وانگر
 وري ڪڏهن پٽ نه پهريندا. هونئن به سٺ جو سمورو رستم
 پٽ پهرين ترخانن ۽ هاڻ مغلن جي قبضي ۾ هو؛ ڪريگر انڪار
 ڪندا هئا ته ساڻن اهرين عقوبتون پيڏيون هون، جو نه سمن کي
 نه انڪار ڪرڻ جي همت ڪانه ٿيندي هئي. سمن ۽ اڀرن جا ڪيتر
 جانبدار انهن عقوبتن جي ڪري لڏي ڪڇ هليا ويا هئا، ۽ انهن سان
 گڏ پاڻولي ۽ مهن نه سمجهو عمر، عجائبي لاءِ روح ۽ ڪارواڙ وڃي
 سام وٺڻ تي مجبور ٿيا هئا.

”پاڻو، ڌاري نپائڻ ۽ سٺ سان سر لڳائڻ کي جيڪڏهن ڪوه
 ۾ ٿو ڏيڻ نه سمجهين ته پوءِ اهو ٿيو ڏسي وائسي ڏٺو اٿئون. وڃي

و، سري به جن وسدي، سا سنگت نان گهوري، سنڌ نان گهوري!“
هي جواب سڀني کان نه بڙي جوان حمون ممڱهوار ڏنو، جنهن جي
ڪٽنب موچڪو ڏنڌو ٿي ڇڏي ڏنو هو حيو ترخانن ۽ مغلن جون
جسمون بهل کان هن بک مرڻ وڌيڪ چڱو ٿي سمجهيو. هن سان
گهڻيون ئي ڏاڍايون ڪيون، ٿون پر هو نه مڙيا، گهڻا ٿا نه، مارواڙ
لڏي ويا، جيڪي رهيا سو گهوڙن جا سج ۽ ٿل ٺاهي پها گذران
ڪندا هئا.

”ها، سچي، هتي ته موچين جو دروازو به آهي، شايد اتي
ڪو ڏس پتو ملي پوي....“ ڏٺڙي ٻالھ بدلائڻ لاء چيو، هن سوچيو
ته ماڻوس ۽ ماڻ ته مرڱو سچو پند ٿي اچايو بسندو.

”اها، سوچي دروازي کانسواءِ هتي ٻائي دروازو به آهي، هتي
اسان جا ڪي واقف رهن ٿا، چو نه انهن سان ملي ڪو بلو ڪجي.“
هيءَ صلاح مولائي ڪري ڏني. ڪنهن جا ڪيترا ٻارا ترخانن جي
زمانن ۾ لڏي ملتان ۽ لاهور وڃي ويٺا هئا، موامندي جي پيءُ کي
مرز باقي هائيءَ جي پيرن هينان لٽائي ماريو هو. هن جي اڳيان
ترخانن جو دايو وٺيو هو ته در ٿي ويندو هو. سو حڏهن سنگت چيس
ته ترخان سوداگرن جو ويس پائو آهي ته اصل پڙ ڪڍي ٻيهي
رهيو. ”نه نه، انهن لڏن جو لباس پائڻ به لڄائي آهي، مون کان
ڪانه ٿيندي!“

پر يارن جي مٿن ميڙن وڃي ڪس راضي ڪيو. هن جي
خاص ڪرڻن ۾ اهو شامل هو ته هن وٽ اهڙو بارود هوندو هو،
جنهن کي باهه ڏيڻ سان ايترو دونهون ٿيندو هو، جو ان جو وجهه
وٺي هو دشمن جي گهيري مان نڪري ويندو هو، ۽ ويندي ويندي
به چار همراھ ڪپرائي ويندو هو.

”ادا، واهه جي صلاح آهي، ائين ته اسان جا به ڪجهه همراھ
معين جي چاڪريءَ ۾ آهن. اهي ڏاڏا گنج بخش جي ترس جي
مرسان ڪمي رهن ٿا، اڏڻ وڃي ملتان لڏو، سو پاڻ به هن کي گواهي

هليا ويا. ڏاڏرن کي هوشيار ڪيو ته سڌي ڳالهائين سڌي
ڪنهن سان جهيڙو نه ڪرڻو نه هون. رڳو اها حيرت انگي هئي ته
شاهي ڦيري ڪٿي لٿا، ۽ ڪٿي رکيا اٿن.

هو هڪڙي حوالي مسند ڏسي اڳتي وڌيا ته سڌي حسي جي
مهم اڳيان وڏي ڪن مع ڪئي؛ ”اها، مع ڪچو، سڌي ۽
مسند حاس مرزا معظم بيگ لاءِ مخصوص آهي. هن تي حاس غلام محمد
ڪن پروانو مليل آهي. اوچس دل ۾ نه ڪچو، هي ٻيون مسدون
خالي آهن، جتي مرضي پويو، اتي وهي، ۽ جنهن سافي ڏانهن
ڪڍو، سو حاضر آهي!“

جانو ڏاڏرن ڏانهن ڏٺو. ڏاڏرن موليٰ ڏي ڏيڻ ڏٺو، ۽
هوءَ ئي ئي مهم کي پاسيرو ڪندي، مسندي تي بهي چري وهي رهيو.
وهندي جانو وڏي آواز چيو؛ ”معظم بيگ وري نه ڪسڙ جو اواز
آهي. اسين نچ ترخان آهيون. اسان جو حق هن کان مٿيون آهي،
۽ اسين پري کان پڻ آهيون!“ اهو سڀ ڪجهه هن اهڙي وڏي
واڪ ۽ اڀري ترخائي لاءِ سان چيو، جو ويهارو کن اکيون هر
ڏانهن ڪڍي ويون.

ان وقت ڏاڏرن ڪمر بند مان هڪڙي سوني اشرفي ڪرت
هڪري سافيءَ جي رباب جي سوراخ ۾ اهڙي انداز سان وڌي جو
ن جي چمڪ ۽ ڀي ڪي نظر اچي. سوني اشرفيءَ جي معنيٰ هئي ته
هي ته خود شهنشاهه هند جا رڪي مصاحب هئا. سر ڳو سافي ڪوريش
۾ وڃائجي ويو، پر گچ ماڻهو تعظيماً آسي بهي رهيا، ۽ چنڊ تي
هٿ رکي تبسمن بيٺا رهيا، جنهن هو ويهي به رهيا. مهم جو ڪوڙ ڪو
ن ويو. هي جيڪڏهن شهنشاهه جا مصاحب هئا ته سون معظم مڪ
وڃي ٿڌ جي قري ۾ پوي.

”ها، غلام ڏان خطا ۾ وڃي، مون ڏانهن ڇوڪر سڌي ڇوڪر
ريو، سا اٿس ڏس. پر ان جو هڪڙو اراڻو آهي. پر ڪر ان جو
مون وٽ شهزادن لاءِ خاص انگوري اڇ ٿي آهي، اها قبول
ورمايو.“

حانوہ جو کٽي اک جي اشاري سان هن کي اٿڻ اجازت ڏني،
 ڇڻ هن شهزادن کي به پنهنجو غلام ٿي سمجهيو. ته ڪه به ڪي به
 بلورن صراحي ۾ انگوري ۽ بلوري جام هڪ وڏي طشت ۾ ڏئي
 ابا جهڻ جي نري ۾ کپاڙو مڇمل وڇايل هو، ۽ جنهن جي اوار تي
 انگوريءَ کي به قمرزي رنگ ڏيئي ڇڏيو هو. حانوہ وري به ڪا
 جي اشاري سان ساقن کي حڪم ڏنو ته انگوري جام ۾ وٺس.
 جڏهن انگوري اوٽي، ساق ناز انداز سان هٿ سڀي تي رکي پوئتي
 هٽي بيهي رهيا، تڏهن جانوہ اکين تي اکين ۾ پنهنجي سائين کي ڪو
 نپايو ڏنو ته منهنجو ساٿ ڏجو. جام هٿ ۾ کڻي هو ٿي آئي بهي
 رهيا، ۽ جانوہ وڏي آواز ۾ چيو: ”هي صحت جو جام تجوهر ٿو
 ڪريان حضور مرزا عبدالعليءَ لاءِ، جيڪو اڄ شهنشاهه همد جي
 قيدخاني ۾ آهي. آءٌ حضور عالي مرتب شهنشاهه همد جي خاص
 مصاحبن سان آهيان، پر آءٌ پهرين ترخان امير آهيان ۽ پوءِ مصاحب.
 مون کي قسم آهي پنهنجي بزرگن جي ڏاڙهن مبارڪن جو ته جيڪڏهن
 مرزا عبدالعليءَ کي عزت نه بخشي وڃي، تڏهن آءٌ شاهي دربار ۾
 حاضري نه ڏيندس، پوءِ کڻي منهنجي جان هلي وڃي!“

ايئن چئي هن جام چين سان لڳائي ڇڏيو. ڏنڌي لاءِ اهو
 وڏو امتحان هو. هن ڪڏهن انگوري ڪا به پسي هئي. هن جو هٿ
 پٽي ٽٽيو. پر هٿ سياست ڪيڏئي هئي، ۽ حانوہ جي گناهه موڪلڻ
 سان سمورو پاڻڪ ڊهي پوي ها. حانوہ جي آوار ۾ واه جو ڪڙڪو
 شرڪو هو: قداور مڙس، جابلو رنگت، ڀڙي ڏاڙهي، ۽ گر حدار آواز،
 ڪا گهڙي سموري ساق خاني تي مٿي مٿ ڇڏي وئي، ۽
 پوءِ پهرين مورين، پوءِ ٽڪڙا ساق خاني ۾ موجود سمورا ترخان
 اُٿي سٺا ۽ جام چين سان لڳائي وڏي واڪ ڇيائون ”حضور سر
 عبدالعليءَ جي صحت ۽ ڪامرانيءَ لاءِ!“

۽ پوءِ هڪڙو هڪڙو ٿي ترخان امير هن جي مسند ڏي
 آيو، ۽ ساڻن ٻاڪر پائي ماڻو، ۽ کين پنهنجي مسند تي اچڻ جي
 دعوت ڏندو ويو. حانوہ جواب مسند نه اهو هو، ۽ پوءِ هوئي ئي ڇڏائڻ

محسب مسندن تي ترخان اميرن سان سرگوشمون ۽ رڻ ويهي رهيا!
 حڪمن هو آيا، تڏهن هن کي نه رڳو سموريون خبرون ملي
 وون، پر ڪن ترخانن مان ان لاءِ به راضي ٿي ويا ته جهيڙي
 ضرور پئي ته شاعري دربار ۾ سڌ ۾ معائن جي ڏاڍاين جي ڳالهه
 شهشاهه جي خاص خاترن جي ڪنن تي آسندا، ۽ پنهجي ماڻهن
 جي ذريعي سڌ جي سمورن ترخان اميرن کي پياها سڏا ڪندا ته
 وقت اچي ويو آهي ته سڌين جي حمايت سان مغلن خلاف ڪا نظام
 شورش ڪري مغلن کي سد مان ٽٽڻ ڏيئي مڃور ڪن. ڏاڏي
 بيماريءَ مان آيو هو بهانو ڪري انگوريءَ جي آڇ کي لٽائي
 ڇڏيو. اٺن ڏينهن ۽ سواندي ترخان اميرن کي اهڙي موٽ ڏني، جو
 خود ترخان واه واه ڪندا رهيا. هن لاءِ سڀ کان ڏکيو مسئلو
 هو سڌين جي ناز نخرن ۽ سڌن اکين جي پيغامن کي لٽائي جو.
 ترخان تهذيب ۾ سافيءَ جي اکين جي پيغامن کي موٽائڻ يا لٽائڻ
 بد ذوقيءَ سان ڪڍ وڌي جو ڪم جي ڳالهه هئي: هڪ ته سافي رسي
 وڃن ته انهر کي پرچائڻ بيمحل ضروري هو، ۽ ٻيو ته سافيءَ جو مالڪ
 ان کي پنهجي بي عزتي سمجهندو هو ته سندس سافيءَ جي حسن ۽
 باز و انداز کي ڪو ٻيو شخص ائين رد ڪري ڇڏي! پر ان جو
 علاج به جانور ڳولي لڌو. هڪڙي سافيءَ جي ڳال ۾ جهيڙي
 وجهندي چيو: ”خانم، هن وقت اسين ڏاڍن گهٽ ملڪي مسئلن تي به
 سلاح مشورو ڪريون: ان ڪري رازداريءَ جي تعاضل آهي ته اوچتو
 انگوريءَ جا جام رکي هلايو جو. هتان فرصت ملي ته پوءِ سڄي رات
 پئي آهي.“ اهي لفظ هن اڏي، اڇڙيءَ سان چما ڇڏيو ترخان امير
 ڏن به هڪ به ڪري وٺو، ۽ هن به پنهجي خاص سافين کي اکين ۾
 انهن ۾ ڪو اهڙو اشارو ڪيو جو هن ڏانهن سافين جي بهراندازي
 به، سد تي وئي. هڪڙو اڏي ڏيڍو سافين جي مهم ڳالهين ۾ شريعت
 سڄي جي ۽ وٺڻ ۽ ٺٽي ٺٽي به، ۽ اهڙو رخ لٽار ڪيو جو
 هن جي موجودگي رازداريءَ لاءِ حاجت ڪنڊي سگهي بي. ترخان
 اميرن ان جو بلو اهو ڪيو جو کيس ڪو اهڙو ڪم ڏسي ڇڏيائون

جو کچ وقت لاء مهڻم به هٿن جي ويجهو نه آندو.

هٿن تي اها حير پئي ته شاهي ويدي پهچي ويا آهن ملڪ:
 عهد نورجهان بگم مرزا عبدالعليءَ جي خان محشي ڪراڻي ۽ ڪيس
 پهچي امان م رکڻ جو دمو ڪيو آهي. ان جي عيوض هن ئي
 ترخان سوداگرن جي ذريعي دٻا جو سڀ کان قلمي نالو هار
 پيش ڪرڻ جي آڇ ڪئي وئي آهي. اٽل حسرو خان چرڪس جو
 خبر ڪونه ٿي. هن جي خلاف شهشاهه جي حيرن سندس
 ڪٽن پري ڇڏنا آهن ۽ شايد هن ئي حمڪڏهن موٽ جي سرائي
 تڏهن به سندس پورائين جو خيال صدر تي چڪو آهي.

سڌي سٺن جي ويدي لاءِ به رستم ملڪ جي مرستي
 جي روشنيءَ ۾ ڪيئي شاهي ذريعا به ڏاڍو سٺي ڪم
 وارو ماسرو ڪجهه سمجهي پيو آهي. ملڪ عهد نورجهان بگم جي
 چاهي نه. ڪمز شهشاهه عهد اٽل پيش ڪئي وڃي. ڪمز جي
 حسن کي ڏسي شهشاهه الائي ڪهڙو مصداق ڪري وجهي. حرمسرا
 ۾ نه اهي چوپڊل هئا ته سڌي ڪمز لاءِ شهشاهه جي ڪٽن تي اها
 ڳالهه وڌي ويئي آهي ته اٽل ڪلي ڇڻ وري حثري ٿي موني اٿي
 آهي، ۽ سندس حسن حنت جي حورن کان به سرس آهي. شهشاهه
 به ٻي سڌي ڪمز کي ڏسي جي خواهش جو اظهار ڪري چڪو
 آهي، پر نورجهان بگم کيس ڪجهه ترسڻ تي مجبور ڪري وڌو
 آهي. ڪن شاهي ڪمز جو نه اهو به چوڻ آهي ته حمڪڏهن
 ضروري سمجهيو وڌو ته نورجهان بگم سڌي ڪمز کي ڪجهه ٿورو
 ۾ حتم ڪرائي ڇڏيندي!

انهن کان پوءِ ٿي ڇٽا طاهر برندا، برحمان مدهوشيءَ
 ۾ پهچي چورجي بهاءِ اس پاس جو جائزو وٺي هو پهچي سمن
 جو انتظار ڪرڻ ويهي رهيا. حادو ڪنهن اونهي خيال ۾، مون ۾
 سمن وڃي ويهي رهيو. ڏانڊني سمجهيو ته ماڻوحيءَ کان بچڻ
 خاطر ٿي سهي، جانوءَ ائين ڪم ڪئي گوڏن ۾ وڌو آهي. سو ڪيس

ڪيائين پر ڏاڍو وجهندي چيائين: ”مٿا، دل نه لاه. المه مڙئي سٺائي
ڪندو. ڪون ڪو لو ڪري وجهنداسون. ڏينهن شينهن آهي. جاني
نه سمهي سڌ ڪر، صبح جو اول حمر، ڪا مڙئي مت اچي ويندي!“
”ڏاڏوڏا، تون پاڻ سڀهن کڻي ٻڌاء ته توکي نڊ ايندي اچ
ات؟ اسان جو نار ڪوٽ ۾ ڦاٿو آهي، ۽ اسين ڪسي ايسرو وجهه
هو، رڳو نه سمهي سڌيون ڪريون ته پوءِ حيف آهي اهرې ڌاريءَ تي!“
حانو، شوڪارو ڀريندي چيو.

”ادل، هن انگوريءَ ته چڻ تانڊائن جو ڪم ڪيو آهي. هوش
نه شايد نڊ اچي نه وڃي ها، پر انگوريءَ سهڃو اندر آجاري ڇڏيو
هي، ۽ اڪيون سڌ ٿو ڪريان ته وريام کي شاعري درٻار ۾ هٿڪڙس
۽ پيرڪڙين ۾، زنجيرن ۾ جڪرڊل ٿو ڏسان. سو ٻار ڪجهه
ڪرڻو آهي ته هسٽر ٿي ڪجهه ڪريون. ڏينهن برابر شينهن آهي،
پر ڏينهن سازشن کي لڪائي نه ڇڏيندو آهي. ايئن نه ٿئي جو اسان
کي ڌار ٿي وڃي!“

مولائي اڃا اها ڳالهه پوري ڪئي ته دوسرو وارا به اچي ڪر.
هن جيڪو حال احوال ڏٺو، تنهن جو مت نه ٿي ٻڌو. انست
دو هڪري ڪاميابي حاصل ڪري موٽيا هئا. هو اڃا حمر وٺي آيا
هئا ته وريام کي ڪتي رکيو هئائون. اهو ڪوٽ درٻار جي ڪناري
ٿي هڪڙي مغل عدوت جاني جي ڀر ۾ هو، ان جو هڪڙو رسو
اهو هو، جنهن تي پهريو گهٽ هو، ڇاڪاڻ ته ان پاسي مغل امير
جون حويليون هيون، ۽ هر حويليءَ تي هوش ٿي مغل لشڪر
جو چڱو خاصو پهرو هوندو هو. ۽ ڪنهن به اڏي نه ٿيو ڪو
وڏاڻو وڃڻ جي همت ڪندو ٿيندي هئي.

حانو جو اها ڳالهه ٻڌي ته اتي پهريو رهيو. ”پوءِ نه ان
جو هڪڙو ٿي رسو آهي ته هسٽر جو هسٽر اڏاڻو هليو. رات
وڪڙي ۾ ڪنهن ٻي شڪ نه ڪونه هوندو، ۽.“

”پاڻو، هي لاهور آهي. ٿو ڪونهي سو رات جو اڪوڙ،
پوري نه اسان پهتو ساڳو آهي. ڪهڙو اڪوڙ. هٿ ڪڙو ته اسان

اڄ واعظ، ٻيو ته اوندو، پر داهر ڏسڻ جي گهٽ ڪي پرڳڻي ۾.
 - ڪهڙا سون... "دوسو ڪجهه چوندي چوندي ماڻ ٿي ويو.
 ڏاڏڙڻي جي دل ته اٿس ٿي چاهيو ته اڏامي پهچي ٻار جا.
 سند خلاص ڪرڻ لاءِ پهچي وڃي. پر هن کي به دوسو ڪجهه جي ڳالهه ۾
 ورن نظر آيو.

"ڇٽو، دوسو سچو چوي، انهرائيءَ مان ڪو وڏو ڪو.
 - ٻڌو!" هن جانوءَ ڏانهن بهارڻ ڏٺو ڇڻو.

"جانوءَ جي ڳالهه، وڌيڪ وڌيڪي آهي، ڏاڏڙڻا! ڏيهن جو
 شينهن جي غار ۾ داخل ٿيڻ مون کي ته ڪونه هو آهي، باقي ڪجهه،
 سنگت جي مرضي!" مولائي ٻي به سند انظار ڪرڻ تي گهريو.

"پر، منهنجي به ڳالهه نه سچي ٿي. وريام کي صبح جو
 ساهي درٻار ۾ پيش ڪرڻو اٿس ته ضرور وڃر ڪاڻ به اڳي کيس انڌن
 وٺي ويندا، ۽ اسين هٿ مڙهندا رهجي وينداسون. هي ڳالهه ته اڄ رات
 ڏيڻ ۽ ڪو ڪمرو اڳي ٿي آهي. مولائي وارو دونهون اڄ ڪنهن کي
 به شڪ پوڻ ڪونه ڏيندو. هو سمجهندا ته اهو به ڏيڻ آهي، ۽ تيسين
 اسين همرام کي ڪڍي نڪري اينداسون....!"

اها ڳالهه سڀني کي وڻي. پر ڪجهه ڏهن وريام کي ڪڍي
 ڪري به اچن ته پوءِ هن کي صحيح سلامت ٺاهور مان بهار ڪڍڻ
 ڪيندا، ان ۾ ايترا ته سوال هئا جو ڪنهن به اُن تي سوچڻ به بي
 گهريو. وريام هميشه هر مسئلي جو حل ڪڍي ويندو آهي، سو
 جڏهن اهڙو ڪو مونجهارو ٿيو ته پوءِ ته وريام نه ساڻن هوندو، نه ته
 به وسڻي ويندي به جان ويندي، سو اُن ڏن هن آهو هونئن ئي لاهي
 ڇڏيو هو.

"نرو اچو ته هاڻو... پر اڌل، هٿيار ۽ حرمت نه ڏنو
 آهي. ڪجهه ڏهن ڏيڻ ڏيڻ ڪي، ته پوءِ وريام..."

سندو ٿي جڏهن سج آنرندو آهي، تڏهن سج وڌيڪ سٺو
۽ روشن ٿي ويندو آهي. سندس ٿي جڏهن سج لهندو آهي تڏهن به
سج وڌيڪ سٺو ۽ قدآور ٿي نونڊو آهي. سندس ٿي سج وڌيڪ به سٺو
۽ ٿي دل حيان معصوم به ڪشندو لهندو آهي. سندس ٿي شوق
به ٿي سٺي ماڻهن جي اندر جي جذبن حيان مذاحيات ۽ مد
ريگين لڳندي آهي. جڏهن سندس دريا هو اهو حال آهي ته سندس سگر
جي آف توڙي شوق ڪيڙو نه مذاحيات ۽ پاڪيزه هونديون.... اهو
حال ايمڊي ٿي تماچي ۽ وڻجھن مان هٿ ڪڍي چڱيا. سندس
ٻوڏي ٿي ته سندس ارادو پروري هوربان هور. ن ٿي لڳندي، اچي
بيج مان لڳي

پتن تي پهچي، وات تي پڪ جهلي، نماچيءَ اهرو آو
 ڪڍيو، جهراو موٽندي مان بگڙندو آهي، پر ان سلسلي ۾ ڪجهه
 سوچ جي پنهنجي ولر کي پڪاڙڻ واري ڪوڪار نه هئي. هن جي
 سڀا اڃا پوري ئي ڪانه ٿي ته ڪڇي مان اُڇريون ساڳيون
 ڪوڪاريون چڻي طرفن کان هڪ آواز ٿي هر کي موب ڏٺو ويون.
 نماچيءَ جي چس تي مرڻ اچي وئي: سڀ همراه بهري
 جهنگ آهن، ۽ ٻانهجي پوٽو مغلن وري هڏا پڻ رح نه ڪيو آهي،
 : پوءِ هن ٿي ڇاڇو ڪهرام ياد اچي ويو، ۽ هر ڪٿي به وڃي ۽ ڪنهن
 سڃاڻي ياد اچي ويا....

هن جو د سب صدين کان مانجهلن واري پش جو پاڻي
هيو هن جي وڏن سدوءَ جي ٻاڙءَ سان وڃن ڪيو هو ته هو حيشدا
.. سدوءَ لاءِ نه مرندا .. سدوءَ لاءِ .. ڪڪلز جي وقت کان هو
درنا جي ڏهه ڪنڊن جا راڻي هئا. هن جي ڪنهن ٽوڙپهر ڪٿي

ڏاڏي جڏهن سڪندر جي لنگهه ڪرڻ جا غوراپ اهو ٻارا اسدا ڏڏا هئا،
 تڏهن پنهنجي ٻهه نميڙن مڪڙين ۽ ڊونڊين ۾، مانگر جي تلاءَ جا،
 شامي موٽرا هاري، لنگڙي، وانگر انهن مڪڙن هٿان، ترنگندو، کس
 ٽرڪيندو غوراڻن جي وچ ۾ پهچائي آيو. رات جي پوئين ڀيري، دري
 جي وچ سِر ۾ باهين کي اٿن پاڻ ڏانهن سُرندو ڏسي، نوداس کي
 پڪ ٿي ويئي ته هي پڪ ڪو جنن پوئن جو ديس آهي، جهن جا،
 ماڻهو ته ماڻهو، پر جن بوت به پنهنجي ديس جي ڌرتيءَ ۽ دريا کي
 ڌارين کان بچائڻ کان زانيون جاگي پهرو ڏيندا ٿا رهن. خبر ڏهن
 پين جڏهن باهه جا اهي سُرندڙ مچ سندن غوراڻن سان اچي لڳا، ۽
 سندن ڏسندي ڏسندي آهي باهه جو بک ٿيل لڳا، هي ۽ باهه به عجيب
 هئي جو هيئن ئي ان کي پاڻي مليو، تڏهن اها وڌيڪ بي مزگي ٿي.
 حالت اها ٿي جو يونانين کي پنهنجي غوراڻن مان دريا ۾ سي پنهنجي
 جان بچائڻي پئي. جڏهن غوراڻن جا سڙه سرڻ لڳا، تڏهن هنن کي اروڙ
 جي سيراڻين جا اهي لفظ ياد آيا ته جيسين هڪڙو به سڏي ڇڏيو
 آهي، تڏهن سڏو جا پئي ڪارا يونانين لاءِ دوزخ جا آراهه ٺهيل
 رهندا. اروڙ جي ماڻهن جو اهو پاراتو اڄ هو اڪئين ڏسي رهيا هئا.
 ۽ پوءِ جڏهن به ڌارين سڏو ڇڏي پاڻي ۽ سڏو جي پيٽ
 کي سڏ کي غلام بنائڻ لاءِ استعمال ڪيو تڏهن سڏو جي پيٽ
 ڪنڊن تي رهندڙ پاڻين، مهاڻن ۽ ميرنجن هنن جي غوراڻن، جهڙن
 ۽ پڙن کي ساڙي پسم ڪري سڏو ساگر جي حوالي ٿي ڪيو.
 جڏهن به سڏ آزادي ۽ چوڌڪاري جو سامهون ٿي ڪيو، تڏهن سڏو
 جي هنج ۾ سڙه سنوان ۽ لاجو نوان ٿلڪندا رهيا، ۽ ٻريون ۽
 ٻهڙياتا سڏو کي اروڙ کان ڏيمل ٿاڻين وٽ واپار جي شاعراڻي ٻڌي،
 سڏ کي سون حون سوغاتون ڏيندا رهيا، پر جڏهن به سڏ غلام ٿي،
 ته سڏو جو پيٽ پاڻي سان پُر هوندي به سڏو ۽ سڏو سي ڏوڏو
 هو. ڌارين تي پيار آڻڻ کان پاڻي ڏسي ڪري ويهي رهندا هئا.
 ٻه ٻاڻا ٻهڙا ساڙي ڇڏيندا هئا ته سان دشمن جا ماڻهو يا مال ڏوڏو ٻوي!
 تنهن رات سندن چاچو گهرام پئي جا به پور ڪاري جڏهن

گهر آيو، تڏهن اصل هٿن مان ٻيو وڃي. سندس منهن مشين وانگر
مٿي ٻريو. سندس چاٽيءَ سنڌوءَ جيان پٽي چولون کڏيون. هن چاچي
گهرام کي اهڙي ٻور ۾ ڪڍڻ ڏٺو هو. هو ته اهڙو ماڻهو هو
جنهن جا سمورا جذبا ۽ احساس سندس منهن جي گهٽجي ۾ بند پيڻ
پي ويا هئا.

”چاچا، حشر نه آهي. اڄ ڏاڍو موج ۾ تو ڏسجن. پتل تان
ٻيو اچين يا ڪنهن ڪلاڙ کي هٿ تان؟“ هن کلي کيس ڪيڪاريو.
”آبل، اصل ڳالهه ٿي نه پئج. ائين سمجهه نه ڪو نئون سڌ
ٻي آيو آهيان....“ چاچي گهرام سهڪندي چيو.

”پر نه ڳالهه جي ٿوري کي فواهه ته سهي ته اهو وري
ڪهڙو نئون سڌ آهي جو اصل وٽ ٿي ڪونه پيو ڏين.“ هن
هن کي به اچي هورا ڪورا لڳي. ”منان، پيڙيءَ ۾ ڪا وپسڻس نه
ڪونه وهاري آيو آهي؟“ هن چرچي مان چيو.

”نه ڙي بابل.... آڻه هن عمر ۾ ڪهڙي وپسڻس وهاري سڌس...

پر ڳالهه ٿي اهڙي آهي جو....“

”چاچا، هاڻ ڪجهه رتون نه ڏي، ڪجهه، انت ڏي نه ته پٺڻ

ڪونه ٺهنداسون....“ تماچي ڪوڙيءَ ڪاوڙ ۾ چيو.

گهرام مانجهڻ واري پتل جو پاڻي هڃڻ سان گڏ تر جو
ڏاڍو مڙس هو. هن کان هرڪو ڪٽڻ هڻندو هو. تماچي حڏن کان
ساجهه. ٻريو ٿيو هو تڏهن کان هو پنهنجي چاچي گهرام جي ڏنگڙيءَ
حوٽ ڳالهون ٻڌندو آيو هو. هن کي عجب اهو ٿيندو هو ته جڏهن
گهرام گهر ايندو هو، ۽ هو ٻوڙي سندس ٻيڙيءَ تي چڙهي ويندو
هو تڏهن هو ايترو ڪوٺرو ۽ مٺو هوندو هو جو ڪهڙيءَ لاءِ هن کي
نه اهي ڳالهون وسري وينديون هيون حمڪي هن جا حمدا ۽ سگهي
رايو روڻ ڪندي هئي. سندس چاچي گهرام سان ٻڌائيندا هئا.
ٻچي ٻچي چوڻدا هئا ته ”منان کيس اهو ٻڌائڻ ته اسان توکي اهي
ڳالهون ٻڌايون آهن.“ پوءِ جڏهن هو گهر ايندو هو تڏهن هن کي
سموريون ڳالهون دل تان لهي وينديون هيون ۽ ٻوڙي وڃي کيس

سڻڪ وجهندو هو. هن کيس سدائين اينرو ٻار ۽ ٻاٻوڙ ڏسو جو، جو
 من کي سمجهه ۾ ڪيئن ايندو هو ته هن جا سڀئي هن لاءِ ايترو ڀڄيو هي
 ۾ چو ورتل هئا، جو کيس ٻريان اڏو ڏسندا هئا ته ڀري ٻڪري
 ويندا هئا.

پوءِ جيئن جيئن هن کي سمجهه ايندي ويئي، ته ته ته ته جيئن
 گهرام جو اصرار هن تي ڪندو ويو. هڪڙي هڪڙي ڪري هن تي
 هو سمجهون ٻڌائيندو رهيو. جڏهن کيس شاهه تارو ۽ سڀئي لاءِ
 دريا جي سیر ۾ وٺي ٽپون ڪارائيندو هو، تڏهن هن کيس ٻڌو ته
 ڪنهن زماني ۾ جڏهن دريا ۾ تون جي گوءِ پئدي هئي، تڏهن هو—
 ۽ تماچي ۽ جو پيءُ شمرل، سڀني کان گوءِ کڻي ويندا هئا. جڏهن
 کيس ويجهه هئي، ۽ سڙي هلائڻ سڪاريائين، تڏهن کيس ٻڌايائين ته
 ”ادو ۽ آءٌ ٻين جي گوءِ ۾ هميشه سڀني همراهن کان گوءِ کڻي
 ويند هئاسون!“

۽ پوءِ جڏهن کيس ٻيا هنر سيکارڻ سان گڏ، پنهنجي هٿن ۾ به
 ڪهاڙيون جهلڻ ۽ هٿن سيڪڙڻ، تڏهن شوڪرو ٻري چيائين:
 ”ڪهاڙيءَ ۾ اڏو مون کان به به رتمون ڪسڻ هو. هڪڙو هٿ
 ٻوڏن ٻڌي، هڪڙي ئي هٿ ۾ ڪهاڙيءَ سان هو مون کي پنهني
 هٿن ۾ ڪهاڙيون هوندي به ماري ويندو هو....!“ ۽ پوءِ ان ڏينهن
 کيس هن جيڪي ٻڌايو، تنهن تماچي ۽ جو سڻڪ ڦٽائي وڌو، ۽ هو
 هڪ نئون تماچي بڻجي ويو.

”تماچي، تون سنڌ جي انهيءَ سدا ملوڪ سورج ۽ شيرل جي
 سگر آهين، جنهن، جيئن چئبو هو، تنهن ڪنهن ڌارڻن کي
 سنڌوءَ جو پتل آڪرڻ نه ڏنو، ۽ نه وري ڪنهن دشمن جي سڙيءَ
 کي هٿان لهڻ ڏنائين....“

”تون اڃا چائو هٿن.... ارغون سنڌ کي ذرا ڪري
 ڇڏيو هو. مرزا باغيءَ جو زمانو هجي.... اڏي جي سمجهڻ کان
 مٿي ڪنهن ارغون پڙي تي سڀ ٿي ڏنو. آءٌ ته ڏسهن حمل ويل
 هوس. مرزا باغيءَ فرنگين کان به غوراب آڌاري، شامي سوکريون

سڌن واهرو نسي آيا، ۽ سڌ جي ودره هارائسون، تڏهن ارغون ۽ معن گڏجي اڏي جن تي راناهو ڏنو. انهيءَ ساڳئي پيڻ کان سڌ پير نسي، ڪارڙي ٽڪر واري مقام وٽ اسان جا واهڻ هئا. گهڻو تڻو سڀ ڪڪاڻوان چئونرا هئا. مغان مان هڪڙا چونئڻن کي باهه ڏيئي، چوڌاري گهرو ڪري بهي رهيا، حڪو ڏانهن بي بگو آيو، تنهن کي قبرن سان ئي ڪيرايائون. راتون ۽ ٻارڙا باهه کان بجي پيڻ ڏر بگا ته ارغونن جا حتما سڌن پوڻا ٿيا ... درياهه ۾ تڻن کان سواءِ ٻي واٽ ئي ڪانه بچي هئي، سي وڃي سڌيءَ جي همچ ٿيا ... سڄي رات ويڙهه هلندي رهي ... چون ٿا ته اڏي وارن کي جيڪڏهن ويهارو کن واهرو پهچن ها ته مغان ۽ ارغونن کي وري ٿئي جو منهن ڏيڻ نصيب نه ٿئي ها ... سو پوءِ ٻي رات جي قدرت اڳيان ٻڌي جو ڪهرو احوال ... هڪڙو ۽ ٻيو ٻي ڪريدا ويا ...

پوءِ هن پهريون ڀيرو منهنجي اڀرڪ ڇڏي ڏي سڌ ڪيو پر ٻڌي روئندي ڏٺو ... ”لا ري گهرام، تنهنجو ڪو پٽ نه ۽ ڪو پاسمگي ايئن ڦهلائي ويا، ۽ تون جبل تي الوايون ڪندي وڌين! حيف آهي اهڙي جيتڻ تي!“

پر سندس چاچو گهرام، اهو گهرام نه رهيو جنهن جي سموري جبل ۾ هاڪ هئي ته عشق ڪري ته پلي گهرام ڪري. هن آڏو حمل نه ڄاڻي ته سگهيو، سو ساڳو مٺو ماڻهو ڪرو زهر نسي سو. منهنجي ٽولي ماڻهي، حمي ڪو ارغون ترخان يا مل ڏيائون، يا سندس مان ڪنهن معن يا ارغون جي دلالي ڪرڻ کي ڏٺائين، تنهن جو سچو لڱ نه ڇڏيائين. ڪو راناهو ڏيئي وري جبل هليو ويو هو. جڏهن شورشون ماڻيون ٿي ويون، تڏهن به هو ڪن سڌو ارغون اهڙا ساحر ٿيا، حواڪي ۽ سس جي سڌن کي وڃ ۾ وڌائون. انهن کي به جواب ڏنائين: ”مرشد، جيستين ارغون ۽ مغل سڌ جي ڌرتيءَ تي موجود آهن، تنهن منهنجي ساڻن ويڙهاند جاري رهندي، پوءِ ڪٿي اڪيلو سر رهجي وڃان!“

”پر، بابا اها ويڙهاند پنهجن جي ئي خلاف ٿي وڃي. ارغون

”ڏي نال، هيءَ ته پراڻي بريت جو پند آهي، جي هاڻ
تو کي ۽ مون سان گڏ هلاڻو آهي....“ گهرام جي اکين جا منڇ ڪجهه
سڀا ٿيندا نظر آيا. تماچيءَ جي دل ۾ ڪنهن آڇاڻي جدي کان وڌيڪ
نڪي ٽڙڪڻ لڳي.

”ٻڌ، سانوڻ وارن جو نياپو پهتو آهي ته فصيلي جو وقت
اچي ويو آهي! اڄ رات آئين واري دوري ۾ سمورن راجن جا ماڻهو
اچڻا آهن. اسان کي به ڪوٺ ڏيئي اس.... تماچي، ٻڌين ٻو، سنڌ وري
آئل کائڻ واري آهي....!“

تماچيءَ سانوڻ وارن جون رڳو ڳالهون ٻڌيون هيون. اهڙن
سورهن جون رڳو ڳالهون ته ڳڻسون آهن. هو ماڻهو نه پر ڏند.
ڪٿائون بڻجي ويندا آهن، اهڙيون ڏند ڪٿائون جهن کان سواءِ ڪو
ڪجهه رهاڻ ۾ به بدلي آهي.

تماچي ۽ سندس سنگتي ساٿي حڏهن گهرام سان گڏجي آئين
واري دوري ۾ بهاءُ تڏهن سانجهي اچي نسي هئي. هر راج سان
ڏهاڪو همراه آيا هئا. سڀ پاڻ ۾ ايئن ئي مليا چڻ ته هو صدين
کان هڪ ٻئي کي سڃاڻيندا هئا. ايئن ئي حُٻ ۽ قرب سان مليا چڻ
ته ويجهها ماڻه هئا. هنن جي ساٿي سنڌ جي ناني جي ڪري اهي
ماڻهي هئي جو هي ذات پات ۽ رب جي رشتن کي ڪا اهميت
ڪانه هئي. هي ته ۽ رڳو جو سنڌ هو، سڀيءَ جو سودو، ڪٽين جو
ڪاروبار هو؛ هي ڪير به ذات پڇي، ڪير به قبيلي جي ڳالهه
ڪري، هي سما هي سومرا، هي اڙ هي اڙ، هي شورا هي سهي،
هي مهاڻا هي ميهڙ، هي حوٽجا هي پليجا، هي ميهڙ هي ڪوري،
هي سوڍا هي ميهڙا، هي راڻا هي راجپوت، هي ناگ، هي مهيسر، هي
لاڙا هي لهاڻا، هي جٽ هي جازيجا، هي سرائي هي ڪلهوڙا، هي
ڌوري هي مهرا، هي ڌاريا هي ميهڙهوار، هو چها هي چنڊ، هي
سوزجوشي هي چنڊروسي، هي سنڌ هي سادات، هي خاصي هي عرب،
هي ابشاري هي فرسي، هي شيخ هي شدي، هي مسلمان، هي هندو،
هي ٻڌ هي جر — هي سڀ هڪڙي ڪرم قبيلي جا مڙت هئا. سنڌ

جي مٿيءَ ۽ سڌوءَ جي پاڻي جي اڪيلي واحد رشتي ۾ سڀ رنگ، سڀ نسل پاتو واري، وچل سڌي هجڻ جي نشاني ۽ نالي ۾ بهال هئا. جڏهن سڌو جو نانءُ هو، جڏهن سڌوءَ جو مانءُ هو، اوڏوئي سڌي هجڻ جو نانو رشتو مهان هو.

پوءِ تماچي ۽ ڪنظر سڌ جي هنن پائڊيزن تي وڌي، مشعر جي روشنيءَ ۾ سڌن روءِ سڌ جي مٿيءَ جهڙي شادار هئي. انهن ۾ پيرس نه هئا نه ڪپرو حوان به هئا؛ سوان ٺڪ، سبسامڪ، چپٽيون ڌاريمون، ويڪريون چانينون، اڏل جسم، آڀامندڙ جذبا کڻي هي سڀ هت سڌ جي سينهي کي مان ڏيڻ آيا هئا.

گهرام هن کي سانوڻ سان ملڻ ونسي آيو. سانوڻ گهرام کي ڏٺو ته کيس ٻڪرن پنجن وڏو. ڪا ڊپر کيس پاڪر ۾ بري نٿو رهيو، ڇڻ هن کيس پاڻ کان جدا ڪرڻ نٿي گهريو.

”گهرام، ايئن باريون ٺيڻيون آهن، ايئن واريو آهي...؟“ سانوڻ ڏوراهو ڏيندي چيو.

”سانوڻ، آءٌ ته هجڻ واري آهيان، آءٌ به پنهنجي نر ۾ توکي سانڍيندو اچان... هان، هن سان مل. هي ادي شيرل جو نيمگر تماچي آهي!“ گهرام تماچي کي اکيان ڪندي چيو.

سانوڻ ڪا گهڙي تماچيءَ کي ڏسندو رهيو. پوءِ سندس اکين ڪو اهڃاڻ سڃاڻي کڻي کيس پاڪر ۾ وڌائين.

”آءٌ به چوان ته هي حوان ڪنهن جي پيو ياد ڏياريم! نه، نه هجي ته شڪل به هونديو شيرل جهڙي آهي...!“ سانوڻ ٻاوهه مل چيو.

”بس رکو شڪل ادي شيرل واري، ٻاوهي پيو مرڻي حمر سمجه!“ گهرام منهن نٿي پاسي ڪندي چيو.

”نه رڙي گهرام، اهو ٿي نٿو سگهي. شيرل جو نيمگر ته هجڻ واري آهي، سو انهن مان کي به ته لائون نه ڪر!“ سانوڻ ڏيندي چيو.

سانوڻ گڇ رفت تماچي ۽ سندس سگهن کان حرون چارون

وسندو رعمو دريا جي ٻيئي ڪنڌن تي هين جي همراهن سميتي
سورڙا ناهيا هئا، دريا جي ٻيٽ ۾ چمڪي ڪنڌن سنڀالڻا هئا، تن
جون گالهيون ٻڏي سايون ٿي، ڪا حمير ڪا اڏ ٿي، آخر سر ته
تماچي شيرل جو ٻيٽ هو، جنهن سڌو ڪسي ارغونن ۽ مڦان جي
ٻڙن جو قبرستان بڻي ڇڏيو هو.

”تماچي، هاڻ اسان کي زمين سان گڏ پائي ۽ تي نه مڏي،
ڪرڻ آهن، مٿي ڊڪر کان ڪجهه لشڪر ۽ ڪجهه هٿيار سڌو جي
نڙهي سيمو ۽ سي ٻهچاڻڻ جو سوچيو ويٺا آهن، هن دريا جا ڪو
اهرا همراڪ ڪونه آهن، ان ڪري هن جي انهيءَ گنهت ڪسي
بد ڪرڻ جو ڪم اوهان تي آهي؛ وڏيون شاهراهون اسان جي
ڪيڙن سان اڳي ئي بد ڪري ڇڏيون آهن، شورن هن جا سمور
لنگهه بد ڪري ڇڏيا آهن، سو ٻوڏن وانگر دريا جي ڪنڌيءَ
ڪنڌيءَ هو ڪڇي مان لنگهندا، اتي به سان کي اوهان جي مدد
حسي ضرورت نه ٿي، تنهن کان سواءِ توهين مٿي آهيو، ائين هٿ
آهيون، اوسي پاسي مان جيڪي جوان اسان سان ساڻ ڏيڻ گهرن،
تن کي نڪرو اسان وٽ پهچائڻ لاءِ به اوهان جا ٻڙ پاتا ۽ پائڻ ڪو
بلو ڪن نه وه واه!“

تماچي ٻاٺو ته هن جي دل وڌڪري ٿي ڦاٽڻ تي غور، ڪو
سايو، جنهن سڌن سرگهورڻ جو وچن ڏنو هو، سو هن کي اهڙو
سمار جهڙو سمجهي ٻو جو هن کي دريا جي رڪوالی جو ڪم نه
سوچي، ڇا ائين سندس اعشار کي پورو ڪري سگهنداسون؟ هن
چاچي گهرام ڏانهن پهاريو، جنهن جون نظرون به پهچي ڪسي ۾
ٽل هيون، هن چاهيو ٿي ته تماچيءَ کي هن مهل ڇڏو ۽ سان لائي
چوي: ”تماچي، ڪو تون شل اڏي ڇڏي ڇا اهورا اسان سڃا ڪري
ڏيکارين؟“ پر هن مان جهلي، سايو سان گڏو مٿڙ ڏانهن موٽي آيو.
اڇو ڇو ڇو ڪو اهڙا جواب ڄاڻ ملن ٿي، سمورا ماڻهو غص
ويهي رهيا، ڪي ڪاٺيون ٻڏي ويٺا ته ڪي ايتن ئي آپ ڪوڙي
ويٺا هئا، ڇو ڪن هن تي ائين ڪهوري ٿي ڇڙهي وارا آهن، ڪي

حوان البت چئني طرفن ڏان بهري سجاڳيءَ ۾ وائڳو سا هئا. هن جون نظرون مٿي جي بدران انهن رهن ڏانهن هيون جتان راتهار لڏي ٿي سگهيا.

۽ پوءِ سائون جو آواز سڄها جي ويڙهاڻي ٿي سڏيو. ”سڏ جا مهندارو، اوهان تي سڏ جو سلام هجي، حو اوهان سڄي سڏ ۾ سڏ ڏنو آهي. آڻ گهڻي ڊيگهه ڪونه ڪندس. سڏ جو چٽي ته اڳي ئي گهڻي دير بي ويڙهي آهي. حمڪا حالت ڇ هئي، سا حمڪڏهن تڏهن ڪريون ها حمڪن مغل اڃا پنهجا پير ڪورڻ ۾ مصروف هئا، ته شايد هيءُ ڏينهن به ڪونه ڏٺو ها، ۽ هن کي ڏاهور ۽ دعليءَ روانو ڪرڻ ۾ اسان کي ايسري گهلي ڪرڻي ڪانه پوي هئا.“ پر خبر، سو گناهه، بي ڪم. معان جيڪي حنون سڏن سان پئي ڪيون، انهيءَ به اسان کي ڪونه ڏوڏياريو، شايد ان جو سبب اهو هو ته هو وڏي سياست آزمائي رهيا هئا. ڪن راجس کي هن رهي رهي پنهجو ڪري ڇڏيو. جنهن راج کي هن پنهجي لاءِ خطرو ٿي سمجهيو، ان کي بس سڏي راجس سان ويڙهائي، کيس اڪيلار، عيڪل ڪري هن سڏن جي بچو رلائي ڇڏيو. ۽ ڪري راج حو اهو حال ڏسي، سا پنهجي سلامتيءَ کي سڏ کان متاعون سمجهي سا ته مات ڪري ويهي رهيا يا وري دربار جهانگيري ۾ حلتون وٺي، ڊيٽيڪا بي ويهي رهيا ته حش مغلن جي شر کان بچي رهن. هن جي بي سياست سڏن کي ويڙهائڻ جي هئي جهي ۾ حمڪڏهن ڪنهن راج خلاف ڪو قدم کڻيو هون ته مغلن بدران هو ڪنهن سڏي راج جي ساموري يا ڪوٽوال کي بهن سان نمرر لاءِ موڪلي ڏيندا رهيا. اوهان کي ياد آهي ته ساموئي وارن سومرن خلاف راتهار شورن ڏان ڏيارايائون. وري دشمن مارڻ ورن حوئن ٿي رير ڪرڻ لاءِ ساموئي جي بڙ ڪاپائون. پانهن شورتن ڪئي ته سڏن سان کي بچي ڇڏيائون. انهن اسان جا راج ڪهڙي جي پمڪي ڏاهن ۾ پورا هئا.

۽ پوءِ ارغون ۽ ترخان کي سڄي سڏ جو سلام سڏي،

نيس وڌيون وڌيون جاگيرون ۽ سڄ هراريون ڏه هراريون ملازمون ڏيئي ڪنهن سندن سان پراڻا وپس پارڻ تي چڙهي ڏنائون. مرزا قمبر سڄ ڇهڙا ترخان سڌي راجن تي ڌارا ۽ هڻندا رهيا ۽ مغل درٻار ۾ خوشي هئي چون عملداريون به ماڻندا رهيا. ڄمڪي ارغون ترخان ۽ سندن برقي ڪيل پٺاڻ ۽ قنڌاري راج سڌ ۾ رهي سڌي سڄ جي هام هڻڻ لڳا هئا، سي به اوچو مغلن جي هڻي تي اسان سان مهاڏو لڪائي بهي رهيا. اسان جا پهچا سوداگر ۽ ڪوٺدار مغلن سان قنڌي بدران ڪي اسلامي سلطنت جي وفاداريءَ جي تلقين ڪندا رهيا ڇاڪاڻ ته هنن جا نه ڪا، بلاڻا ۽ ڪوٺيون خطري ۾ هيون. عملداريون، محصولداريون ۽ تسمداريون به سڌي ڪامورن کي سڌ کان وڌيڪ پماريون آهن. هو غلامن کان وڌيڪ شاهه جا غلام آهن! سائون ڪا گهڙي ماڻ مٺي ويو، چئن سوچيندو هجي ته اڳي ڳاڙهي کي ڪٿي يا اتي ئي حم ڪري.

”پران وڃ ۾ سڌي سڌي رهي. عام سڌي ٻن ڇنڊو رهيو. بهن ڄاڻيڪ سلامت هئا، به وڻج واپار، درميون نه مال، نه مورهيو به ڪسب. مغل ته خير حاڪم هئا پر ترخان ۽ ارغون به نئين سر سڌين جي بويان بڻجي ويا. چئن نه هنن کي نئين سر پراڻا حساب چڪتو ڪرڻ جو موقعو مليو هو. خاص طرح سان جڏهن ڪن پڻهه سڄ ڪوٺوال مقرر ٿيو، تڏهن کان ته اهو ڏهن حالتي به هو جڏهن ڪنهن نه ڪنهن سڌي محلي، ڪنهن نه ڪنهن سڌي راج تي آفت نه آئي هجي. سموري سڌ سان اهو حال هو. جڏهن به ڪنهن سڌي راج پهچي حد جي عامل جي ڏانهن مٿي سي پهچائي ته ڏاڍو مٿي ۾ مٿي به ماڻ، مٿي به ماڻ ڪري ويو رهيا.“

سائون ڪهڙي لاه ماڻ تي ويو، سموري ڀر ۾ مٿو چئن به بڻجي، سامه روڪي، سائون خود ڪلهون ٻڌا رهيا هئا، سي به هن جي ماڻ تي چئن ته جواب مان ڇا ڪي پيا. هن جو روڪيل سامه شوڪارو بڻجي نڪتو. ڪنهن پهچي ڪسب چوري نئين سر

رعي حوري، ڪنشي ٻڌي ته، ڪنهن پنهنجي پنهنجي سو وڙ سڌو
ڪيو، جيڪي بيٺا هئا، تن به پنهنجي پيرن تان مار هاکو ڪرڻ
لاءِ، گوڏا سڌا ڪرڻ شروع ڪيا.

پوءِ وري سانوڻ جو آواز گونجيو. ”پر شامس آهي سنڌ جي
مدرسن جي شاگردن کي، جن هن پيري اسان کي ڏوڏاري، ڇڏي ته
خواب مان جاڳائي وڌو آهي. جڏهن حافظ لال ۾ هٿ وڌائون ته
ڇڻ ته سد جا سمورا مدرسا آيا، ڪاڙهو ڪا، بيسگر ڇڻ ڇا
سي پوءِ هي ننڍا نيتا هن ڄمڪن جون رڳو ڳالهون ۽ ڏند ڪٽڻيون
بدون هيون، پتنگن وانگر بڙڪي آيا، ۽ حافظ لال جي مچ تي
مرڻ لاءِ سانباهي آڏا، مغلن سان اهو ڪجهه ڪيائون جو اوهان
اسان جهڙا جهمراڪ ماڻهو نه هوند ڪن ڪن. اوهان ته ٻڌو سو
هوندو پر مون اکين سان ڏٺو آهي. مغلن جي هڪري به حويلي
سڄي ڪانه ڇڏيائون. جي جي مغلن جون رسدگهون، اڃا جا
بانيه، گاهه جون ڏنڻون ۽ سال حبا هئا، وعش جون ڪرهمون هيون،
تن کي راتو رات پير ڪري ڇڏيائون. پائنده بيمگ کي ڪا ڪمي
مغلن جي ڳڙهه، مسجهان کڻي ويا، ۽ ٻئي ڏينهن مرزا رسر، بيمگ جي
حويليءَ جي سامهون تياس تي سندس لاش ڌڪيل هو!“

هن وري هڪ ڊگهو ساھ ڪشي چيو: ”ڏيههڪ مغل ۾
ڪوڙا پنهنجي ويا، ساقي حانا مڊي ويا، غلامن جا نسل گهر وڌن،
بي ويا، مغل سوداگرن پنهنجون مڏيون ۽ ڪوٺيون سد ڪري
ڇڏيون. ڪيترن مغلن ته لاهور ۽ دهليءَ وڃڻ لاءِ ڦاٽلا، پيارڻ شروع
ڪيا، ترخانن جڏهن اهو رنگ ڏٺو، تڏهن انهن به مغلن سان ڪسرون
ڪيڻ شروع ڪيون، هن سمجهيو ته مغل اهو يا سد ڇڏين، وارو
ڪريون ته سد تي سمورن کي مرڪر مڏائي وري ترخانن جي علاميءَ
جو ڳٽ وجهڻ ڏکيو ڪونه ٿيندو!“

اهو چوڻدي سانوڻ جي لعنن ۾ ڄمڪو زهر اوتجي -و، -و
-نهن کي ڇڻ ته پنهنجي نڙيءَ ۾ محسوس ٿيڻ لڳو.
”۽ پوءِ مغل اسڪري سڏي مغلن، سڏي راجن ۽ سڏي

واٽس ۾ ڪاهي ٻيا شروع شروع ۾ هن ڏي ماڻهن کي هيساڻ ۽
 مارڪيٽ ڪرڻ ۾ ڪجهه ڪاميابي ڏني. ائري قدر خوش ماڻهن
 اهو به چوڻ شروع ڪيو ته هن واٽ ڳارڻ چوڙڻ جي ڪري معي
 نسڪري چما پيا آهن. ڪن ته پنهجي نيمگرن کي سڃڻائڻ جي نه
 ڪوشش ڪئي، پر چوڪر نه مڙيا، هن وري به لولمون ٺاهي معي
 تي راتاها ڏيڻ جي واٽ ورتي. مغل ۾ هائڊوس مچي ويئي، پر پوءِ
 هٿيار سڌ لشڪرين اڳيان هي اسان جا مهڏار نسگر همٿائڻ لڳا،
 هن وٽ جيڪڏهن ڪو هٿيار هو ته اهو هو خردم يا ماه جا موٽرا!
 ”جڏهن هن جو رسو رب سڌ جي ڌرتيءَ کي ربح ڏيڻ
 لڳو تڏهن اسان پازا آڻي ٿي چٽي به جاگي پيا، اولاد ڪنهن کي
 پيارو ڪونهي! هي ته سڌ ۽ سڌو جو اولاد هو، ۽ پوءِ هري ڏاڍي
 هر هٿ جوڻي ۽ وڏڙن به پنهجون ڪهاڙيون، لوڙهيون، پالا ۽
 پڙجيون سڀاليون، ۽ پنهجن بچن سان گڏ پهي رهيا آهن. هاڻ اها
 ويڙهه رڳو مدرسن جي شاگردن جي نه رهي آهي. هاڻ هي سڌ جي
 ويڙهه بڻجي ويئي آهي.

”سو انهيءَ ويڙهه ۾ شامل ٿيڻ لاءِ آءٌ اوهان وٽ مهڙ ڪئي
 آيو آهيان. هيءَ ويڙهه اڳين سمورين شورش کان نرالي آهي، ترخان
 به سان حا ايتراڻي ويري آهن، جهڙا مغل. پر هن بيري ترخان سان
 ڪري شعل پيا ڏن. مغلن کي ڪيڏن لاءِ هو به آقا آهن، پسر هو
 معي کان پوءِ وري پنهجي عملداريءَ جا جواب پيا ڏس. سو هن
 بيري هٿار ۽ همٿ سان گڏ اسان کي حمايت جي جنگ به وڙهڻي آهي.
 ”سو اڄ اتي وري سڌ جو سڌ ڏيڻ آيو آهيان. به رڻ جي ستر
 هٿ آه و آهيان. آءٌ سڌ پاران اوهان آڏو جهول جهلڻ آيو آهيان.
 هونئن به علائقو جو جهڻن به ڪهڙو جهڻ آهي. جي هر ڏيڻ سان
 اسان جي سڌا ملو. سڌ اراديءَ جو سامهه ڪئي ته هوند اهڙو موت
 هن حياتيءَ کان هزار دفعا وڌيڪ ٺاهڻو آهي.

”هن پيري هيءَ جنگ ايئن ڏرهو، جن هيءَ اسان جي آخري
 جنگ آهي. اچو ته سڄي سڌ ۾ پڪري وڃون. معي تي به رڳو زمين

تنگ ڪريون، پر هي سدا جهڙو دريا به جهڙن هنن جي ساهه ڪندو.
 سڄي سگهي. اچو ته هن جا گهٽ گهٽ سڌ ڪريون. هن جي
 فقط هڪڙو رستو ڏسون — سو اهو ته سڌ هائ هن لاءِ فرسٽ
 سڄي ويندي. نهي کان اڳ ۾ ٿاڻن، پريءَ کان بڪر ٿاڻن هن لاءِ
 فقط لاهور ۽ دهليءَ ڏانهن واپسيءَ جو رستو آهي. جيسين آخري
 عمل سرحد پار نه آڪري، تيسين تنگ نه سمجهو. هي ٿر، هي ٻر،
 هي جبل، هي ڪرڙ، هي ڪنڊيرا هنن آڙهيءَ لاءِ اسان اڳين
 جهول جهليو سينا آهن. اچو ته هن جو سڌ سئون، اچو ته هن کي
 سوٽ ڏيون....“

هن جي آواز ۾ الائي ڪيئن جو درد برجي آيو. ماڻهن جي
 دل ڪيتري ڪيتري سڌي وئي. ائين ئي ڀانيو ته ماڻهو اجهو ٿا
 هڪٻئي کي ٻاڪر ٻئي، آب ڏس ته اري ادا، هائ غلاسيءَ جا بند
 ڏاڻ وارا آهن. هنن آڙهه سڌ ۾ ساهه ڏيڻ جا ڏيهن اجهو ڪئي آهي.
 پر.... پر گهڻ وقت ماڻهن تي سب حاصل رهي. ۽ پوءِ ڇڻ ته ميڙ ۾
 هڪ آڇي لهر آڇي، ۽ هري هري ٿي، ماڻهو ساڻن سان ساڪر
 پئي ملڻ لاءِ اڳتي ايندا ويا. ساڻن هنن سان ائين ئي ملڻ، ڇڻ هو
 ورهين کان هڪ ٻئي جا واقع هئا ۽ ورهين جي وچوڙي کان جو
 مليا هئا. سڀي جي ائين ۾ هڪڙوئي احساس هو. هڪڙوئي آساهه
 هو. هڪڙوئي خيال هو ته سڌ لاءِ هن کي ٿي ڪجهه ڪرڻو آهي.
 هن کي ٿي سڌ جي جنگ اڪيلي سر وڙهڻي آهي. هن کي ٿي اڪيلي سر
 سڌ جو سڌ اوندائڻو آهي. ائين نه ٿي جو سوئي رهجي وڃي. ائين نه
 ٿي ته هو سڌ جو ساري ٿي پوي. ائين نه ٿي جو هن کي هن جي
 سڌ، هن جي پيڻ، هن جي زال اهو جهڙو ڏيئي وڃي ته هو سڌ جو
 سڌ نه اوندائڻو سڌ جي ڌرتي، سڌ جو آساهه، هي سڌ، هي سڌ،
 هي ڏيئون، هي ڏيورا، هي سڌ سان شڪايت ڪري وڃن ته تو
 اسان لاءِ ڪجهه نه ڪيو!

تماچي ڇپ ڇپ هي جذبو ڏسڻو رهيو. ٻه سڄي دل ۾
 محسوس ڪندو رهيو. هي هن لاءِ بلڪل نئون احساس هو. نئون

نخريو هوءَ هن پيهجي ڇاچي ڏانهن بهاريو. هن سادوڻ ڏانهن نهاريو.
 هن هر منجهو ۾ نهاريو، ۽ هر چهري ۾، هر شڪ ۾ هن تي پيهجو
 اهو شيرل نظر آيو، جنهن جي بهي هن ۾ ڪهاڙيون هيون، جنهن
 جي اکين ۾ اهو سهو هو، جيڪو دٻو هڪ آزاد وطن جو آزاد
 منجهوئي ٻڌي سٺي ۽ محسوس ڪري ٿي سگهيو. هن دل تي دل ۾
 چيو: ”ماما، آڻ اجهو آيس، مون تنهنجو سڌ سٺي ورتو آهي، مون
 سڌ جو سڌ ٻڌي ورتو آهي. آڻ توکي وڃن سو ڏيان ته، حسين
 سٺي ۾ ساهه آهي، حسين سڌو ۽ جي پاڻي ۽ کي آزاد رکندس—
 هن مون کان اڳي، توکان به اڳي سڌي ماڻهن ان کي ٻوڏايو،
 عربن، ترڪن ۽ ازغونن کان آزاد رکيو هو!“ *

سڄو ڄو وڻ وڻ ڦٽلار جي سڄو هو. ڇڏائين ڏي نظر وٺي،
 اڏائين سڄو هي سونهن ڪٿر ڪٿي، اڄي ۾ گهڙندي ٿي وٺي؛
 ڪيٽ سڙها، سڙ سڙ سڙها، ڏنڊو ڏورا سڙها، سڌو سڙهو، ڇڏي
 ڇا بهي نه سڙها ٿي پيا هئا سڌ ڇا ماڻهو نه ڪنهن ٻين سڙهڻ ۾
 واسجندا ٿي ويا. سڌن سڄن تي سڙڪ موٽي آئي هئي؛ سڄ ۽
 هڪڪار ڇو اهو رنگ سانوڻ اڳ ڪڏهن ڪونه ڏٺو هو. هو ڇڏي
 ٿي لنگهيو، جوانن ڇا ڇا اچي سي هن سان مليا؛ ڪنهن کي سڙڪ
 پائي ڪنهن کي پائي. ڳوٺ ۽ واهڻ وڌان ٿي لنگهيو ته جوانن ڏن
 سواءِ ڀوڙها پيرسڻ نه ڪن اڳي و ڪري بي آيا. ڪڏي نه اس هئي
 هن جي اکين ۾؛ لڙڪن ڪڏر اس، سڙڪ ڪاڏر اس، ڇڏي هن جي
 سڄن کي نئون نور تي بخشيو؛ هن نڙي کين ملڻ جي ٿي ڪٿي ته
 هن کي پکن ۾ ڪٿي بي ورتائون؛ ”ابا، اسين اڳي ئي ڪاڪار، وڌڪ
 ڪاڪار نه نه ڪر. تون ته سڌ ڪلهن تي ڪٿو وٺين، تون ته نه
 ڇڏي؛ سلام نه سڌ تي آهي، ۽ انهيءَ مهاڻي نوت تي سلام آهي.
 تون ڪيئن ٿو نڙي اسان سان ملين؟“

۽ سانوڻ جي هٿين ۾، انهي ڳالههون پري، هڪ ڀڄي
 ويندو هو. ڇڏي هن نوراني ماڻهن جي اس پوري نه ڪري
 لنگهائون ته هن جو نور ٽسجي ويندو، ۽ سڌن سڄن تي وري
 مٿا ڪهاڙي وان ڪهڙ ڀڄي، کس وڌڪ ۽ ورهو ڪري ڇڏي
 وڃنهن جي واهڻ وان لنگهيو ته ڇڏي هن تي ڏاڍو ڀڄي وڃي.
 جوانن جو هڏو ڇڏي اچي هن سان مليو، سڄن جي پويان هن
 ڏٺو ته ڪجهه رانڊائون ٿا ۽ هر ڏاڍا ٻاريو، سڄيون هيون. انهن مان
 هڪڙي هڪڙي بي اڳيان آئي، ۽ ٿي پيرا هن ڏن ٿا ۽ ڪهڙي،

ٽڪرو ٽڪرو اچي پهچي همراهن سان مليو، ۽ کيس ڪوچ ڪرڻ جو اشارو ڏنائين.

سنڌ جي نياڻين جي سينڌ ۾ سنڌ جي مٽيءَ جي اجهڻا هن کي لوڏي وڌو هو. شل ان سينڌ ۽ ان مٽيءَ جو مان رڪي سگهون! هيلوڪي ابل هن جي پهچي اميدن کان به وڌيڪ ڏاڍي هئي. ماڻهو هئا جهڪي ميهن وسارڻ وانگر وسدا پي ويا. هن جو بلو نه سمورو جوانن سان برهي ويو هو، پر ڪڇي توڙي پڪي ٿي، نڪر کان پئي ٽائڻ سندن حا مورچا ۽ معاذ نه پيا هئا، انر کان ڏکڻ اوڀر کان اولهه ٽائڻ جي ڪٽي اهو چوبول هو ته هيل ڪڇي سنڌ ۾ جهڪا ويڙهاڻا ٿيندي، سا آخري ٿيندي. جئن جئن وقت گذرندو ويو تئن تئن سندن حا حوصلا وڌندا ويا. مغل جتي ڪٿي ڊنل ۽ چرڪيل هئا، هن کي سمجهه ۾ پئي آيو ته هن آئل کي ڪيئن منهن ڏين. سڌو سئون ڪٽي به مهاڏو ڪونه هو. ڪا وڏي جنگ نه ڪانه هئي. رڳو راتو هئا، ڪڏهن ڇانوڻس ٿي، ڪڏهن ڪنهن مورچي تي، ڪٿي ڪنهن فاولي تي، ڪٿي ڪنهن رسدگاه تي! مغل لچار ٿي ترخانن ڏانهن نمايا ڪيا، پر ترخان مات هئا، هن ڪنهن جو به پاسو ڪونه ٿي ورتو. ايتري قدر جو رستم بيگ جي درٻار ۾ ترخان امير حاضريءَ ۾ ناغو ڪرڻ لڳا. ۽ پوءِ رستم بيگ مظهر خان جي ذريعي سادوڻ کي نياپو موڪليو ته جيڪڏهن سندن کي معاف کان ڪي شڪايتون هيون ته رستم بيگ انهن جي تدارڪ ڪرڻ لاءِ وعدا واعد ڪرڻ ۽ گالهون ٻوليون ڪرڻ لاءِ تيار هو شرطڪه هي شورشون ۽ راتاها بند ٿين! ۽ ان ڪم لاءِ وچ ۾ ٽپاڪر بيچ لاءِ پي جي جامع مسجد جو محل پيش امام، ۽ سندن جي ڏن وڌن مسجدن حا سڌي پيش امام ۽ عالم رضاسد هئا.

سادوڻ کي جڏهن اهو نياپو پهتو هو، تڏهن هن جون سمون ڏڪورجي ويون هيون. هي اهي ساڳيا مولوي هئا، جن رستم بيگ جي پريءَ درٻار ۾ چيو هو ته ”حافظ بلال اسلامي حڪومت خلاف بغاوت ڦهلائي رهيو هو. هن جو علمي مرتبو برابر وڏو هو، پر بغاوت

کي فقط شهنشاهه هندئي معاف ڪري سگهي سون! انهن ئي ٽنهي سولوين سولن تي صحيحون ڪيون هيون ته حافظ بلال واهي آهي. ان ڪري هن کي سڙا ڏيڻ لاءِ شهنشاهه ٻي عرض موڪلائي. حافظ کي لاهور روانو ڪري، شهنشاهه آڏو پيش ڪيو وڃي، حشر حضور جن پاڻ هن کي سڙا ڏيڻ جو فيصلو ڪر!

هن کي حافظ بلال وارو ماسرو چئن ٽي ياد آيو، تنهن ٽي هن جي تن بدن ۾ باهه پڙهڻ لڳي. عس سنڌ جي بگ، حافظ بلال کي، نمڻن ۽ سگهڻن ۾ ڇڪڙي، هڪ عام ڏوهاري ۽ جيان لاهور موڪلي ڇڏيو، ۽ هو ڪجهه به نه ڪري سگهيو. جڏهن مدرسي جي شاگردن پائنده بنگ جي حويلي ۾ کي ساڙيو ۽ پائنده بنگ کي موت جي سزا ڏني، تڏهن به هن جي دل تي چڏيو ڪونه پيو. هن جي دل ته اهو ئي چاهيو ته هڪڙي هڪڙي مغل کي پنهنجي هٿن سان پوري ماري، پر پوءِ شاگردن جي لڳيل چٽڪ جڏهن سموري سنڌ ۾ پيٽ ٻارو، تڏهن هن کي پنهنجي پاڻ ۽ پنهنجي سائين سان جهيڙو پيو. هن جي مرضي هئي ته هو مغلن جي انهي ۽ قافلي تي راندو ڏين پوءِ کڻي هن کي سنڌ جي سرحد ڇو نه اڪرائي پوي، پر سڀ اندر واري کيس مهميز ڏني ته هي وقت وڃاڻوسون ته وري ڪڏهن به هٿ نه اٿندو. حافظ بلال ساهميءَ جي هڪ پٽ ۾ هو نه ان جي بچي پٽ ۾ سنڌ جي آراڌيءَ جي ويڙهاند هئي! هن جي همراهن مان به ڪڇ چٽا هن جي راه سان شامل هئا پر گهڻائي انهن جي عني، هن اهو ئي چيو ته هن مهل تي خود حافظ بلال هجي ها ته اهو به چوندو ته هڪڙي حافظ بلال جي حياتيءَ کان سنڌ جي آراڌيءَ جو آسرو وڌيڪ اهم آهي! مغلن ٻي دورو به وقت مليو ته چٽي طرف کان سر حا واهرو ماکڙا جتان سنڌ کي اچي ڪڍندا، ايران کان، بهار کان، ملتان کان ۽ هيٺان ڪڇ کان هڪ لک نه پوءِ رڳو هٿ مهڻدا رهجي ويندا سون. پر ساوڻ جي چري دل اصل نٿي مڃيو. هن جي روح ۾ حافظ بلال جو نوراني چهرو وڌ وڌ ڪري پيٽ ٻاريندو رهيو، ۽ پوءِ هن همراهن کي چئي ڏنو: ”ڀائو، گبالهيون

اوهان جون سڀ سڃيئون ۽ سڃيئون آهن. پر هن بدوري دل تي ڇا
ڪريان. مون کي تبسين سڳ نه ايندو جيئن حافظ کسي نه ورائو
انه. سو مون کي بخش ڪجو...."

سري کان حارو ۽ جي گهوڙي جي ٿاڌ ٿاڌ ٿاڌ ٿاڌي، سڃيئون
مان بي ويو، نه ته هو پهچي جنون ۾ لائي ڇا چوڻ ورو هو، ڇا
ڪرڻ وارو هو. حارو ۽ جڏهن چئي سندس هٿن ۾ ڏئي، تڏهن سڃي
ڏيو ته بهرون نرو سڃيئون جي هٿن ۾ ان الڪي ڏڪڻي اچي وئي
هتي. هن هڪ ڀڙهو اونهو سامهه کڻي، چئي ته نظر وڌي!

حافظ بلال اڪيو هو: "سڃيئون، آخرو نه نجانء! سڃيئون اڳيان
آڻ ڪا، وٽ ڪن آهڻا، منهن مون ڪارڻ، سڃيئون سڃيئون مونڙائي
ڇڏين! دلمان سو ته هڪڙي مهل وري ڪڏهن به ڪونه ايندي؛
حڪم ڪڏهن پهچي موب مان سڃيئون آڻا، سڃيئون ته سمجهندس ته هيءَ
حياتي ته سڃيئون ٿي، پر طاقت به موچاري ٿيندي. منهن مون کي
لاهور نه موڪلس ها ته آڻا ان درواز ۾ حاضر ٿي منهن جيڪي سنڌ
مان ڪمي آهي، سا شهسوار اڳيان مان ڪريان ها، سنڌ جا ماڻهو
ننڍ مان چرڪ پري جاگي به آهن؛ هن جي ان جاگ کي سڃيئون
فقط نون ئي ڪري سگهين ٿو. آڻا نو کي منهن ٿو ڪريان ته هن
وقت مهل سڃيئون، سڃيئون هڪڙي ڪم کان بي ڪم ٿيڻ جيڪا،
باعد بري آهي، ان مان سنڌ جي چوڻڪاري جو صبح ڄاڻ نه سڃيئون.
الله، الله جو رسول ڪندو ته جڏهن مونس نڌهن آڻا سڃيئون کي
پهچي اڪين ڏسندس، جي نه، نه ڏئي در اهائي السخا آهي نه غلام
سنڌ ڏسڻ کان اڳ مون کي موب ڏيئي، پهچي هر گناهڪار سڃيئون
جي مغفرت ڪندو. چڱو: الله کي پرتو، سنڌ کي پرتو!"

خط پڙهي، سڃيئون کي هڪڙي وقت ڪئين خيال اچي ويا:
هن جي دل هڪڙي ٿي وئي: هن جي اکين مان لڙڪا ايئن بي وهڻ
ڇڻ هو ورهن کان ڪونه رڌو هو، تڏهن اکين اچ روئي ڪم بدوري
ڪرڻ بي گهري، هن کي پهچي سڃيئون سان اڪيون ملائڻ ۾
شرمساري محسوس ٿيڻ لڳي. هن جي دل چيو ته هو سنڌ جي مٽيءَ

حو دارومدار هوو. موچی ۽ مسگهوآز وهنن جي سڃڻ سان لڏ چمري
 ها چاڻڪ ۽ حردم ناهندي ناهه لڏي، بچيل چم جي لڏن مان غلام
 راج وڃي رهيا. حمان ۽ لکڻ تان شاهه چور ۽ ڌاريل آهي. سڀ
 بدن بينن کي ويڙهه ها انگ سيکارڻ ويهي رهيا. هرڪنهن کي هڏرا
 ڏورا هڻي ته ڪنهن هٿ ويڙائي. جهور پيرجن به حواين کي اڳين
 شورشن ۾ ڪاميابين ۽ ناڪامين جا ڪارڻ سمجهائيندا. نين نين
 انگلون پڌائڻ لڳا. ندين نمڪرن وري هڪڙي مورچي کان نئي
 مورچي تائين، هڪڙي محاذ کان ٻئي محاذ تائين حمرون پنهنجي
 حو ڪم پاڻ تي بي ڪسو. رسدگاهه ڪٿي آهي، گاهه خون دٻوڻ
 ڪٿي آهن، وهڻ لاءِ ڪڙهيون ڪٿي هيون، ان لاءِ وڻن جا چوڏا
 لاهي، متن نشان ڪڍي ٿي ڇڏيائون. معان جي عام شهباهه جي
 وچ وچ ۾ ڪاهيون ڪوٺي، انهن کي ڪانن ۽ ٿڌه سان اٿڻ تي به
 ڇڏيائون جو مجال آهي حو سڌن وهڻ کي به ڪو شڪ نٿو.
 راتين لاءِ زائفتون موٽرا ۽ سمنلون ناهن ويهي رهيون. سڄو ڏينھن
 سهجي مڙسائن کي مهل باد ڏياريندي، رات جو جند پيهڻ ۽ اڪوڻ
 وقتن جي سورهن خون گهاهيون کڻڻ جا اسٽا ناهندي، سنڌ جون
 سياڻون، هاڳهيون، موملون ۽ ماروڻيون سنڌ تان هدف وٺي لاءِ
 ساڻ سوڻ ڪرڻ لڳيون هيون. سڄ سڀاڻي ها ڪري، سا روءِ سڌر
 جي هئي. هرڪنهن جي اندر ۾ چڻ ڪو نئون سوچيرو به نجي
 ويو هو!

سنڌ جي هيءَ حالت مغلن کان گهڻي ڪانه هئي، پر انڪ
 ڪانه ٿي ڏٺائون. پر سڌن نمالي ٿئي ڪن لاهور تائين هر گاهه
 شهباهه جي ڪن تائين پهچائڻ لاءِ روز ٿي روانا بيهه ترخان به
 پهرين ته دل سان پئي هيو. هن سڌين خون ڪهريون ٿي شورشون
 ڏنيون ۽ پڌيون هيون. پر هيلوڪن آيل شورش به هئي؛ هيءُ آيل
 دريا جي آيل کان به وڌيڪ وسيع، وڌيڪ ٽڪي ۽ وڌيڪ مهاجدر
 هئي. مغل انهيءَ آيل آڏو بههي سگهندا نا به پر اها ڪن پڪ هئي
 ته سنڌ وري ساڳي سنڌ به رهندي. سنڌي جياپي جي حڪم لاءِ تيار

هئا؛ جملي جي هن جنگ ۾ جيڪڏهن هو سرخرو نه ٿيا، تڏهن به سڀ کي وري غلام بڻائڻ تي هڪ ڏاڍو وڌيڪ سروسوچڻو ٿيندو. اهو سوچي هن سانوڻ ڏانهن ناپا سڀها موڪلڻ شروع ڪيا. سانوڻ ڪن لڏار ڪندو رهيو. هن جو جواب اهو هو ته ڏسنداسين، سوچينداسين!

پوءِ مرزا شاهرخ پنهنجو خاص ايلچي موڪليو. ڪچهريءَ ۾ سمورن همراهن کي سانوڻ مرزا شاهرخ جو نياپو پڙهي ٻڌايو: ”اسين پنهنجي حمايت جو هٿ اوهان ڏانهن وڌائڻ وقت اهو به ڄاڻون ٿا ته سنڌين کي اسان کان شڪايتون آهن. اسان مان گهڻن برادر سنڌين سان ڏاڍايون ڪيون آهن. پر اهو تڏهن جڏهن اسان کي سنڌ جي گهڻي سڃاڻپ ڪانه هئي. هاڻ اسين اوهان کي سڃاڻون ٿا: اوهان اسان کي سڃاڻو ٿا. ماضيءَ کي دفن ڪرڻ ۾ بهي ڌرين جو وائڻو آهي. اسين هاڻ فتنار واپس موٽي ڪمن وينداسون اسان جو مرڻ جيئن سنڌ سان آهي. اسان جو نئون نسل هن مٽيءَ مان سرچيو آهي. اسان به سنڌوءَ جو پاڻي پيتو آهي. اسان جي بزرگن جا مڙهه مقام هني آهن. وڏي ڳالهه ته اسين به سري هن مٽيءَ ۾ پورياسون. مغل ڌاريان آهن، غائب آهن. اسن اوهان جا پنهنجا آهيون. اسين اوهان سان ڪلهوڪلهي ۾ ملائي، غاصبن سان وڙهڻ لاءِ پنهنجي دوستيءَ جو هٿ به گهيرڻ جي آڇ بنا ڪريون. سڄو هٿ پرڳڻي جي ترخان حڪومت به مغلن خلاف جنگ ۾ مدد ڏيڻ لاءِ تيار آهي، شرطڪ هن کي اهو يقين ٿي وڃي ته سنڌي مغلن خلاف جنگ ۾ پوئتي نه هٽندا، اسان کي اوهان جي جواب جو انتظار رهندو.“

ڪا گهڙي ڪچهريءَ ۾ ماٺ ٿي وئي. پوءِ هڪ همراھ ٻڌايو: ”هي اوجھو ترخان کي سنڌين لاءِ عمدردني ڪيتر جاگي ٿي آهي؟ ڀرءُ مون ٿي ته مٿن انهنار ڪونه ٿو اچي، باقي حمڪا صلاح سگهت جي!“

”اهي ته سهڄو به اهو خيال، پر هن وقت جيڪڏهن ٻين محذرن تي وڙهياسون ته پوري ڪونه ٿينداسون. سيوهڻ کان سواءِ

هن جون ڄاڻنڊاريون ٻيڪر ٿاڻن آهن. تن رڳو جواب ڏيڻ سان پاڻ نقصان ۾ نه کين پونداس؟“ جهن همداهه هي سوال وڃ ۾ اڇلائي وڌو، تنهنجي سڄي عمر ترخانن سان جهيڙي گذري هئي. انو اڌ همداهه جو جمال هو ته ترخانن تي اعتبار ڪرڻ ۾ جو کوٽي جو ڪو آهي. همداهه جو نمونو ان جمال جو هو ته ممڪن آهي ته ترخانن ۾ واقعي اهو حدو پيدا ٿيو هجي ته هن جون ڏسي ڇڏي ٻيريمون ڇايون نيمون سند ۾ آهن، ۽ هاڻ سند سان ئي سند ٿيندو سلهاڙيل آهي. جيڪڏهن سند ۽ سندن سان وڌيڪ وڌيڪ نه ڪا مهل اهڙي نه. اهي سڳهي نسي جو هن کي سڌ ڄاڻ وٺي ڇڏي پون.

سائون چپ چاپ سگهت جون ڳالههون ٿي ڏيون. هن جي جا-وس ۽ حارن هن ٿاڻن اهي -مورن جون ڳالههون بههڙون هيون ته مرزا شاهرخ پاڻ مرزا عبدالغنيءَ جي ٺالي ۾ حڪومت جا جواب ڏسي رهيو هو. مغل -رڳو ۾ بههڙي گهڻن حدن کيس ڪو اسين ڀريو جواب نه موڪليو، تڏهن ڪن هن اهو سوچيو هو ته سندس کي اڳيان ڪري، مغلن جي طرفت جو اڀارو ڪري، ان مطابق قدم کڻي. جيڪڏهن مغل روزي وٺ ته وري به بههڙي گهڻي ۽ خاص طرح بههڙي محسن ماکو پورجهن جي ذريعي شهشاهه کي راضي ڪري وجهندو. پر جيڪڏهن مغل سندن جي اڳيان بههڙي نه سگهيا ته آخري موقعي تي پنهنجي فوج جي ذريعي، سندن جي حدن مرڪن تي حملو ڪري، تن ۾ پنهنجي عملداريءَ جو سلاو ڪري ڇڏندو.

ٻئي طرف هن وقت ترخانن تي رڳو جواب ڏيڻ جو مصيبت هو هو ته هو مغلن تي راتاها ڏيڻ لاءِ ترخان سرحدون بهي ڪو نه سگهندا، ۽ ممڪن هو ته هن تي ترخانن به معرڪو ڪرڻ سون. هن تي اهو احساس هو ته هن وقت سندن طرفت ايتري ڪم هئي جو ٻن وڏين سان مهڙو اڏيائڻ سگهيو. هن بههڙي انهن خيالن جو اظهار ڪيو ته ڳالهه سڀي ٿي وئي، ۽ رباها بهي ته ترخانن کي

ر' ڪو جواب ڏيڻ بدران، کين ڏيھي ڏيھي آسري ۾ رڏيھي. ٿيڻ
رڏ ڪرڻ کان پوءِ هن ترخانن کي ٺپايو. سوڏايو: ”اسن اوهان
سان متفق آھيون. پر اوهان جو وچ ۾ ٿيڻ وٺڻ وٺڻ ڪونه ٿيڻ،
چو ھو معن سنو سنو اوهان سان ڪانه ٿيڻ آھي. ان جي
اسن کي ساڻن وڙھڻ ڏيو. اٽل معن کي ٻيھجي جاگيرداري جي
سرحدن ٿيڻ جي اجازت نه ڏيو. معن جي چور ٻيڙ تي نظر رڏو، ۴
سن کي اطلاع ڏيڻا رھو. جڏھن اھڙو وقت آيو، ھو پاڻ ۾ گڏجي
ھن کي سن مان ڪڍڻ لاءِ آخري معرڪو ٿيو نه پوءِ اوهان ٿي
ٿڪل ٿيڻا ٿيڻا“

ايلچي جڏهن اهو نياپو پهچائي آيو، تڏهن سٺي ۾ اها حالت هئي جو مغل سمورن ترخان اميرن کي پنهجي پاسي ڪرڻ ۽ سندن حمايت حاصل ڪرڻ لاءِ ويهن ٿي نهن جو زور آزمائي رهيا هئا. کين ريهي ريهي، وڌيڪ جاگيرن جا وعدا ڪري، ڪن کي دڙڪو نساب ڪري همساڻي ته ڪن کي وڏيون وڏيون ملازمتون ڏني، ڪن کي سندن ساقيچاڻا ۽ نسل گهر واپس ڪري، ته ڪن کي ڪمرون ۽ سندن جي ذريعي فائل ڪرڻ جا جتن ڪري رهيا هئا. هي نياپو ملڪ سان سررا شاه رخ جا ماڻهو چو طرف روانا ٿي ويا. هونئن جو سندن جاگيردارين جي حدن مان سنڌي هٿياربند رڳو رات جي اونڌاهين ۾ لنگهي نٿي سگهيا، تن کي هاڻ جنهن نه مهل سندن مرضي هجي، ترسڻ يا لنگهڻ جي اجازت ملي وڃي. ڪيترن هنن ئي معيار جيڪڏهن جوابي دڪارروائي ڪرڻ لاءِ حتما ٿي موڪلڻا ته حوثوڻيڪ ترخانن کين مع ڪانه ٿي ڪئي، پر سندن کي اڳواٽ خبر پوهجي ٿي وڃي. پر ترخانن اهو سڀ ڪجهه اهڙي نموني ٿي ڪيو، جو مغلن کي اس اهو شڪ نهه. ڪونه سو ته ڪو هو اهو سڀ ڪجهه سندن سان ڪونه ڪيو. هيٺ ڪري رهيا هئا. هن رڳو اهو ئي سڀ ڪجهه ته ترخان چاڻڪاڻا نه سندن جي وچ ۾ ٿا رهن، ان ڪري هن سندن ئي مچرائڻ نٿي گهربو!

شاہ رخ ان صورتحال تي ڏاڍو حوشي ۾ هو، ۽ ٻيهرجي اُٻڙن

ٿي سندس هدايت اها هئي ته سندن اسان کي ٿوري ۽ ٿي عشت واري
 رڻو آهي، اسان جي سياست اينري ڪامياب ٿي آهي ۽ اسان
 سمجهن ٿا ته اسان جاڙو آهيون، ٻئي طرف مغل ته اسان کي سمجه
 ۽ ڪونه ٿا سمجهن. اسان کي وڙهي، سندن لاءِ پهچي سگهين
 کي مائٽن جي ٻي ڪا حاجت ڪانهي! ويڙا رنگ ڏيو، ۽ پهچ
 ۽ نماز ڪما رهو. جڏهن مغل ۽ سڌي هڪٻئي کي حذر ڪن
 جي ڪوشش ۾ وڙهي ٻاڻڪا ٿيندا، ۽ ٻئي گهايل ڪٽڙن وانگر
 سمجهون ڪڙهون مڏيون جڏيون ڪري، ساڻا ٿي پوندا، تڏهن اسان
 جا شردل لشڪري متن اومڙ واري اها لوهه ڪندا جو تاريخ جا
 مشاهير سررا شاهرخ جي عهدي ۽ حرمت کي سون ڪرڻ ۾
 ڪندا! *

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره سنڌي ادب

Cell No 0344 3919786

0300 3404488

ڪاري رات، لوهي ڪڙڻ ۽ سگهرن جا آواز، انسانن جي روح سان ٺڪرندڙ دانهون ۽ چٽون، پهريدارن ۽ لشڪرن جا بھڪاھي هئا آواز، جھڪي وريام جي خوانن ۾ گڏجي مسجي ويسا هئا، مغلن سنڌ ۾ جيڪي ڪجهه ڪيو هو، اهو هن پنهنجي اکين ڏٺو هو، هن پنهنجي روح تي اهي ظلم واريا هئا، هر سنڌي، حڏهن گهوڙن جي سڻن ۾ چچرجي موندو هو، هر سنڌي، حڏهن بن هائين جي پنج ۾ ٻڌجي چيريو ويندو هو، حڏهن ڪنهن سنڌيءَ جي اکين ۾ نل سيخون گهمايون وينديون هيون، حڏهن سنڌي نماڻن جي سڻن ۾ ٻليون وحهرانئون وينديون هيون، حڏهن سنڌي زائمانن جي عضون کي هڪ هڪ ڪري ڪٽيو ويندو هو، تڏهن وريام ۽ هن جهڙا ٻيا سنڌي اهو سڀ ڪجهه پنهنجي پاڻ تي نٿو محسوس ڪندا هئا، سنڌي مٿن، جنهن رڳو ٻار ۽ محنت سڳي غني، سو مٿن نفرت سڳي لڳو هو. سنڌي روح جو پاڻي مرڻ لڳو هو، ۽ حڏهن روح جو پاڻي موندو آهي، تڏهن نفرت جا رڻ پٽ انسان جي اندر ۾ ايئن وهلجي لڳندا آهن، جنهن دريا جي موٽي وڃڻ کانپوءِ وري وسڻ لڳندي آهي. انهن رڻن ۾ رڳو دشمني ۽ جاوهر جهندا آهن، جيڪي ڪنهن وڻ وڙهي ۽ وانگر هر انساني گڻ، هر سڄي انساني حسي کي سڳائي ٺوٺ ڪري ڇڏيندا آهن. هن سان پاموءِ، ٻياري، نفرت، نماڻائي ۽ شراڪا جا جذبا مري ويندا آهن. هٿس سان پوءِ به روح جا اهي بامان، برتنن جا اهي رڻ پٽ وري ساوا به نه سگهندا آهن.

حڏهن هن پاڻ کي لوهي سگهرن، برڪرن ۽ ڪاٺ جي ٻڙهي مٿهريءَ ۾ ٻڌل، ڪنهن اوزدائي تهجائي ۾ ڏٺو هو، تڏهن هن

ڪر هري هري ٿي، سڀ گناهه مٽي باد اچي اچي اچي، ۽ هن ٿي باد
 کي دغوت ٿي ٿي. هن هڪڙي ترخان امير ٿي اچي ڪري،
 سڀ جي اعتماد کي ڇڏيو رسايو هو، ۽ سڀ کان وڏي گناهه ٿي.
 دوريءَ کي آزاد ڪرائڻ کان پوءِ وري ترخانن يا مغلن جي حرمسراڻين
 ۾ يا مديخاني جي پيداد نگرِيءَ ۾ آساني ڇڏيو هو. دوريءَ جو جمال
 اسدي ٿي هن کي پاڻ مان بچان اچڻ لڳي. ڇا هو ايترو اسو ٿي ويو
 هو جو قيصر بگ جي اکين ۾ مڪاري ۽ دغا بازی نه بڙهي نه سگهيو.
 هن جي اکين ۾ دوريءَ لاءِ هوس کي به محسوس نه ڪري سگهيو.
 ڇا سوچيندي هوندي نوري به؟ هڪڙو سدي هن جو واغرو ٿي آيو،
 پر آخر ۾ وري نه وري ثابت ٿيو. هڪڙي ترخان امير جي مديخاني
 مان ڪڍي ٻئي ترخان امير جي حرمسراءِ ۾ پهچائي آيو! حرمساريءَ
 جي لڙڪن کان هن جون اکيون ٻوسڻ لڳيون. نوري، جنهن ايترو
 ظلم سٺو هو، سا وري ست دٻين ظلم جو شڪار ٿي رهي هوندي.
 اوڏيءَ مهل، پاسي واري مديخاني مان ڪا انساني دانهن آئي، هن
 جي روح کي ڏکائي ويٺو. هيءَ دانهن پڪ ٿي پڪ دوريءَ جي
 هوندي. شايد هن نوريءَ کي نه ڇڏيائين لاءِ هن تهجاني ۾ رکيو
 آهي. هن کي قيصر بگ جا لفظ ياد اچڻ لڳا، حڪمي هن انگوريءَ
 جي آخري جام پيئي، نئل شهي وانگر پهتجي ڪنن ۾ اونجهند
 ٻڌا هئا، ۽ ويهن ٿي نهين جو رور لڳائڻ جي باوجود به هن کي
 نهوشيءَ جي ڏکڻ ۾ نهوڙي ويٺي هئي.... نوري، شهشاهه جهنگير
 جي حرم ۾ داخل ٿيندي، ۽ قيصر بگ کي خوشحالي جي علامداري
 ورتا حاصل ٿي ويندي! هن کي وڙ وڙ ڪري دوريءَ جو معصوم
 منڪ باد اچڻ لڳو. هن کي دوريءَ جي گهجيءَ تي رتليل گهاٽ به ياد
 آيو. اهو باد اسدي ٿي هن جي دل جي رمار، مٿان ارادي، ايتري
 تڪي ٿي ويٺي جو هن نه ڇڏيو نه اها بي سندس چاٽيءَ جا بند
 ٿوڙي ٻاهر نڪري. سنڌ جو سمورو حسن اُن منڪ، اُن گهاٽ ۾
 اونجهي آيو هو، ڇو انسان جو ڪو حسين جذبو صبرجي پيو، ڇو
 فرشتن جهڙو ڪو معصوم احساس ڏڪجي پيو هو. هن کان سڌو

هو آء اڪو، اوھ مٿي عن نائس مڃي ويئي۔ گهوري جي
نالي پر پئي هت وجهي، هن ورهاڙ جي اکين پر بهاريو هو۔ ورهاڙ

اين دايو چڻ صدين جو ٻراڻو درد انهن انس ۾ اچي آيو هيو: اهو درد ڪنهن اهڙي ٺهاو جو اوازو هو، جيڪو فقط هڪ و مٿاڇري، بيوس ۽ بي واهو انسان تي محسوس ڪري سگهيو ٿي. هن جي انهن ۾ لڙڪ ايئن ٿي جرڪا، جيئن ڪنهن آرسِي ۽ ٽپي پٺاڻي ۽ ٽٽن جرڪندا آهن. انهن اکين ۾ ٺهاري ندي، ورسام کسي پهرسون سر، محسوس ٿيو ته ان ڪرب ۾ هڪ ذاتي درد به هو، جهڙو ذاتي طرح هن لاءِ هو. اهو محسوس ڪندي ٿي هن جون پنهنجون پير ٿيون، پنهنجا انداء، پنهنجا درد هن کي سڀ وسري ويا. دل ٿي دل ۾ هن دعا گهري: ”يا الله، انهن اکين کي ڪو ڏک به ڏحانء. هن جي حصي جا سمورا ڏک سور سهنجي ملي ڪري ڇڏ!“

”مين ناس بهن، هي اوهان سان ايندو مهر ڇو ڪيو آهي؟ ڪهڙو ڏور ڪيو آهي امان سندن....!“ نوريءَ جي سڏڪن ۾ اهڙي بيوسي هئي، جو وريار جي دل جو ته هو پنهنجا پير ٽوڙي، کيس گرائي پائي، دلداري ڏي.

”اسين سنڌي جو آهيون....“ وريار کسي به چڻ ساڳي بيوسيءَ جو جواز گولڻو پيو.

”سنڌي هجن ڪهري منهنجي ۾ ڪهڙو آهي؟ نه نه.... هي مون ندوري نانگيءَ جي ڪارڻ ٿيو آهي.. منهنجو نصيب ته اڻ ڪن ٿا آهي: منهنجي مٿي امر به مون ڪارڻ وريار جي مرحمن جو ڏنڪ ٿي وئي.... ۽ هاڻ، منهنجي ڪري اوهان....!“ نوريءَ اوجنگار ڏيندي، پنهنجو منهن گهوڙي جي منهن ۾ لڪائي ڇڏيو. هن جو سمورو بدن سڏڪن جي ڪرت پئي اڀريو. وريار جي دل ۾ ڏيڻ پوڻ لڳا. هن جي سموري بدن ۾ اهره سور سون ٿيڻ لڳو. جنهن ۾ هن جي روح جو انداءِ شامل ٿي ويو.

پوءِ هن چيو: ”منهنجي هڪڙي ڳالهه سچيندي؟“

نوريءَ پنهنجو منهن مٿي ٿي، وريار جي اکين ۾ ائين بهاريو، جيئن ڪو چشمو ان ٻار، پنهنجي ڪنهن سگهاري مائٽ جو چيو ٻڌڻ لاءِ آيو هوندو آهي. هن جي انهن ۾ اڃا به لڙڪ هئا. هن جي ڳال ٽن

گورڻا ٿي، هن جي بهران ۾ جذب ٿي رهيا هئا، وريام ۾ هاڻ انهن اکين ۾ لڙڪ ڏسڻ جي سهپ نه هئي.

”اٿا ته اوهان جي گولي آهيان.....!“ نوريءَ جي اکين ۾ اهي لفظ چوڻدي مهل هڪ اعزو احساس ظاهر ٿيو، جنهن جو عجب چيد ڪري نه سگهيو.

”بلائي ڪري، پاڻ کي ايئن نموس سمجهي، رڳو گور، ڪرڻ نذران، هاڻ ڪو حوصلو نه ٿار! منهنجي هن حالت کي وساري ڇڏ! اڳيان هيڪي اچڻو آهي، ان کي منهن ڏيڻ لاءِ همت ۽ پياڌرتي جي ضرورت آهي. طالم ڪڏهن سهپ جي سرحد اورانگهه ڪندو آهي، نئين سمجهه ته طالم هاڻي منهنجي پورا سما آهن. سندن بيم سندن جي سهپ جي سرحد اورانگهه آهي، ۽ سندن هاڻ، پير جهلي هن سان مقدار ڪرڻ جو حوصلو حاصل ڪري ورتو آهي. اسان وٽ هاڻ رڳو پنهنجو سامهون آهي يا هي نيت ۽ سگهرون! جيڪڏهن رڳو رهيءَ ۾ منهن وجهي ويٺ، روئنداسون ته پوءِ هي نيت ۽ سگهرون پاڻ وٽيڪ ورياهندون وينديون. پر جي ست ڏئي، انهن کان آڏو سن جي همت ڪنسون ته اهي ساڳيون سگهرون طالم جي ڪنڊ ۾ هونديون. آڻ يا مون جهڙا سوين سدي ان راه ۾ صدفو نياسون ته سندن گهورياسون! سو منهنجي لاءِ پاڻ نه ڏکو، پاڻ ٿي به سر طالم سان جهمڙڻ لاءِ سوچ! جي ٿي سگهئي ته مغلن تي اهو مات ڪيڏانهن نه سڏ خون ڇڏون به مان مريادا لاءِ - ر سڃاڻي سگهر ٿيون.....“

نوريءَ جي شهرور جوان جنون ڳالهائون ٿيڻدي، هن جي لکس ۾ ڊنڊڙ سج ۾ ڪجهه ڳواڻ جي پڪوشش ڪندي رهي، هن انهن سمجهو چي ته اهي اکر وريام جي وائن نه پر هن جي پيهيچر اندر ٿي ٿي آيا، چي ڪنڊي هن سوچيو هئي، تنهن ئي اظهار جو روت مائي ويو هو. هن جي دل اهو به چيو ته انهن لفظن کي چوڻ وارن گهاٽل گهاٽل چس تي هو پيهيچاهه ٿا گهٽائي، لکن يقين ڏناري ته اهي هن جي دل ۾ لهي ويا آهن. هن مان ڪنهن ارادي، تههجا

هٽ وڌائي، ورنام جي سگهرن ۾ جڪريل هٿ ٿي جهلي ورتو، ۽
 پهچو سڀهن هن ڏانهن ڪمڊي، ڪجهه چوڻ جي ۽ وشتي ڪئي،
 پر ان مهل بهي ڪمرن لوڻ ڏيئي، کيس چڪي ورتو، ۽ کيس ايئن
 چڪمڊي، ڏيئي ڏانهن وٺي ويو.

زندان جي پرنين ۾ وري ڪنهن جي درد پري ڏانهن آئي،
 ورنام کي حال ۾ موٽائي آندو. هٿ هن جا ڪٽي انهن ڏانهن ۾
 ڪوڪن پٺڻ تي هري ويا هئا، پر ڪا ڪا ڏانهن اهڙي ابيدي هئي
 جو هن جو روح به ڪسي ويندو هو. هو پهچي حواسن جي مدد
 سان فقط اهو اڏارو اڳاڻي سگهو هو ته هن تهجاني ۾ ڪيترائي
 سديخا هئا. ڪن ۾ هن وانگر نمرون ۽ سگهرن ۾ جڪريل اسير
 هئا، جن کي ڪڏهن به کولڻو ڪونه ويندو هو. ڪن ۾ وري اعرا
 قيدي هئا، جن کي سندن مدن کان آزاد ڪري باهر وٺي اشد هئا،
 ۽ جڏهن واپس ايندا هئا ته اڪثر لاش ۽ سرءُ هوندا هئا. ڪن تهجائن
 ۾ وري عقوبت جاڳا ۽ اڏسگاهون هيون، جتي هر قسم جا ايذا ڏيڻ
 جا انتظام هئا. انهن مان رڪي رڪي اهڙيون ته دل ڌاريندڙ رڙيون ۽
 ڏانهون هن جي ڪن تي پهچنديون هيون، جو هن کي ايترو محسوس
 ٿيندو هو جيئن ته اسانن کي گهاٽي ۾ پڙعو ٿي ويو، ۽ سندن حصون
 کي هڪ هڪ ڪري ڪٽيو پئي ويو! معان جي عقوبت گاهن جون
 هن ڪنهن ڳالهون ٻڌيون هيون، پر هٿ پهچي هن اهو ڏٺو ته
 اهي ٻڌل ڳالهون ته ساهان جي مقابلي ۾ سمه ٿيڻ شروع ڪيون.
 ڏان وڌيڪ هيبتناڪ هو!

هن کي اها خبر ڪاڏ هئي ته آخر هن تي هٿ چو ۽ ڇا ٿي
 رڳو ويو هو. هن کي رڳو اها خبر هئي ته هن تي قصص رنگ جي
 نسڪرن ۽ نوريءَ کي ڪٽڻ جو الزام هو. پر پوءِ هن تي ٽنهيءَ موڪلڻ
 جو ڪهڙو منصوبو ٿي سگهيو. هن جي ان ڏوه جي سزا ته سندن
 سائل، رستم رنگ به هن تي ڏني وئي سگهيو. ڪنهن سديءَ کي
 ڏاڍي چارهه هئي، هن جي پيرن ۾ لپرائڻ به لپس گهاٽي ۾ پڙائڻ
 رستم رنگ لاءِ عام رواجي روزاني معمول جي ڳالهه هئي، پر پوءِ هن

پري هنن کيس شهسپناه همد اڳيان پيش ڪرڻ جو چو سوچيو آهي؟
 ن پر مغل ڪهڙي سياست ڪيڏي رهيا هئا؟ هن اهو ته سمجهيو هو
 ته هنن کيس سائون سمجهيو هو، جنهن کي هو سنڌ ۾ بغاوتن جي
 مدد ڪرڻ لاءِ سمجهندا هئا، پر حڪوت ۾ هن چوائڻ لاءِ هو سائون کي
 گرفتار ڪرڻ ۾ ڪامياب نٿا ٿين. پوءِ سائون کي ڇڏيو شهسپناه.
 اڳيان پيش ڪرڻ ۾ ڪهڙي سياست هئي؟ ڇا مغل ترخانن جي
 سياست ۽ سارن کان ايترو ڊڄي ويا هئا جو هنن سڌين کي سائون
 جي ذريعي ترخانن خلاف آواز ڏيڻ جو پئي سوچيو؟ ته ڇا رستم
 جي عملداريءَ جا ڏهن اچي پورا نٿا هئا ۽ ترخان امير لاهور جي
 درٻار ۾ هن خلاف ڪو حڪم ٻارڻ ۾ ڪو ڪٿي ويا هئا؟

۽ سنڌ جو ڇا ٿيندو؟ سنڌ ۾ هيل جا آيل آئي هئي، ته...
 هميشه جيان ٻائيءَ جو ڦوٽو ٽائپ ٿيندي؟ سڌين جي سمورن اس
 کان هي اٿل وڌيڪ مظم، وڌيڪ وسيع ۽ وڌيڪ بااثر ٿي ويندي،
 جو اها هيٺين سطح کان آهي هئي. شاگردن، ڪمپن ڪامپن ۽
 پورهين مغلن کي لاکارو هو، ۽ اهي ئي سبب کان اڳ ۾ هئا.
 مظم وزيراعليٰ وري وارا جتا ۽ نولمون — سائون، جيڙڻ جو ڪٿي،
 پوري سمي، غل ٻوٽي، خرو شوري، شيرل مهاڻي — وارا عمر ۽
 ۽ هن آيل ٿي حيران هئا، ۽ سائون جي صلاح سان سڄي سنڌ ۾
 ڪا هڪ — هڪڙي ڪرڻ لاءِ رٿابندي ڪري رهيا هئا. هڪڙي
 بل ٺاهي شورش ڪانه هئي ارادو ۽ جي جنگ هئي. سنڌ جي آزاديءَ
 جي جنگ جا ساهه هئا، ۽ هئو، هت مغلن جي مدد جي ۾ پنهجي
 مغل جي اڏاڻيءَ جي ڪري سگهڻن ۾ ساهه ڀري هئا؛ شرمساريءَ
 جي احساس کان هن جي اٿل ۾ لڙڪ لڙي آيا: ”سهي جي خيال
 جو مان ساهون ڪرڻ جو وقت آيو، ۽ اٿ پنهجي غلاميءَ جي
 سوش هت اٿن اڃانوسور چرندو مري وڃندو.“ هن ڏاڍاڻ چئي ڏنو.
 هن ئي وري وري پناه آئي: ۽ هو پنهجي چرندو جو چيد
 ڪرڻ لڳو. هن چئن ئي سوچيو، ٿڌن سندس ڪاوڙ وڌندي ٿي وئي.
 پنهجي ڪمزوريءَ تي، پنهجي بي ساهي تي، پنهجي جذباتيت تي!

جيڪڏهن هن کي نوري نظر نه اچي ها ته ڇا چيستا سمانيت هن جي
هن حالت جي ذميدار هئي، ساهن کي پيلائي سگهي ها! سندس دين
الائي ڪيتريون نوريون ترخانن ۽ مغلن جي هٿوس ۽ ڦاٽل حوشيت،
هي ويون، ۽ سندن نالو نشان به باقي نه رهيو، پوءِ هن جو اهو ديو ٿيو
ڪنهي؟ ان ۾ هن جا پنهجا ذاتي احساس ۽ شخصي حسا نه ذميدار
ڪونه هئا؟ هن جي دل هرار ان کان انڪار ڪرڻ جي ڪونهس
ڪندي رهي، پر سندس ذهن جي هڪڙي ڪٽي ۾ ميار منهن ڪاڍي
هن کي چيٽائيندي رهي، ڇا نوري سنڌ کان ساهس هئي، حوشيت جي
ذهن مون کي پيلائي ڇڏيو.... ۽ پوءِ هن کي وري نوريءَ جي ۽
صورت ياد اچي وئي، جيڪا هن مرزا شاعر جي حويلي ۽ ۾ ٿي
هئي! ڪائنات جو سمورو حسن، ۽ ان حسن جي ٻي سکر ۾ هن
حي ڳچيءَ جو رٿايل ڳار هو ڳار هو زخم هن جي اکين اڳيون ڇڏي
لڳو، ۽ عين ان وقت سنڌ جو تصور هن جي روح سان دروار ٿيو.
ڪائنات جو سمورو حسن به سنڌ اڳيون تڄ هو، ڪجهه ڪس هو،
سنڌ ڇا نوريءَ کان گهٽ گهاٽل هئي؟ ڇا سنڌ نوريءَ کان گهٽ
مطلوبه هئي؟ ڇا سنڌ نوريءَ کان گهٽ ٻاندي هئي؟ پوءِ هن جو
حس هن کي ڇو پيلايو؟ لڙڪ هن جي اکين کي پوسرائيندڙ رعب،
۽ هو سڌڪا پري روئڻ لڳو! هن جي روح جو ابتڙ عمر جي نٿي
جي اڀراءَ تي چاڻهي وڌو، ۽ هن وڏي سڌ چيو: ”نه نه، ايئن ڪونهي.
سنڌ تان هزارين نوريون قربان، سنڌ تان سوين وريار هلي! نه سڀئي،
مون کي ڇڏن نه مارجانءِ جو آءٌ سنڌ جا وڻ به ڏسڻ به سگهڻ!
مون کي سنڌ جي مٽي ۾ مرهجانءِ، نه جئر بهجي جيڄل جي جهول
۾ ڪنڪرات سولي ٿئي!“ *

تاريون آسمان به تارين حيان اوڀرو لڳندو آهي؛ ٻاڪل انهن
 چئن ماڻهو ته سڀ ماڻهن جهڙا برابر آهن پر سنڌي ماڻهو هر ٻئي
 ماڻهوءَ کان ذرا وڌو آهي. هن جي جوڙجڪ ۾ الانجي الله سائينءَ
 ڪهڙي جوڙ رکي آهي جو سنڌي پري کان پنڙو! اها رڳو مهاڻن
 جي ڳالهه ڪانهي. اها رڳو هن جي ٻوليءَ جي ڳالهه به ڪانهي. پر
 سنڌيءَ جي من جي اوجھ چڻ هن جي منهن ۾ بهڪڻ لڳندي آهي؛
 جڏهن ڪنهن انهن ۾ معصوميت حرڪڻ لڳندي آهي. نوريءَ کي
 وريام جو منهن ياد اچي ويو؛ ايڏانهن جي اولڙي ۾، هن ايئن سمجهيو
 هو ته ان مُک ۾ اهو سڪجهه هو، حمڪو هن هميشه سمجهي
 تصور ۾ اڳڪٿو هو؛ معصوميت، سونهن، دلمري ۽ صافائي! هن
 وري آسمان ڏانهن نهاريو؛ ڏاکڻي ڪنڊ ۾ تارن جو ڪو جهڳٽو
 ڪڏهن جهڳٽو ٿي ٿي ويو ته ڪڏهن وڌڪ روشن ٿي. جي جرڪڻ
 جي لڳو. ڪا گهڙي هوءَ وصال آڪاس ۾ ڪجهه گواهيون رهي، ۽
 نوءَ هن چيو: ”هو ڏس! او هو، هن ناري هيٺ سهجڻو وطن آهي،
 منهنجا مارو آهن!“

”سائين، اهو تون ڪهڻ ٿي چئين ته انهيءَ ناري منهن
 تهجڻو وطن هوندو؟“ قصير، مُک جي ڪمزور هن ٿي عجب چئي
 نظارن سان ڏٺو. قصير، مُک جون ٻه ڀاڱيون هن سان گڏجو آيو
 هيون. پهرين ته هوءَ به هن جهڙي ڪمزور هئي، ۽ هن ڪمزور هن
 سان بههه، بههه، ٿيپ واو ساو. ڪمزور هو، ۽ ڪمزور جي ڏکڻ
 سورن ۾ بههه وار هيون هيون. پر حڪم سان هن کي ٻڌايو ويو هو ته
 نوريءَ کي شهشاهه جي حرم ۾ سو نريءَ طور موڪليو ويو وڃي،
 ۽ ٻه چئوون هن سان گڏجي وينديون، ۽ هن جي ڪمپوزن طور ڪم

سرديون، تڏهن کان هن نوريءَ سان بهرحال مڃاڻ ٿي. ان شروع ڪري ڏنو. کيس ”سائين“ جو لقب ڏيئي ٿي سڏيندو. هن سڌي نه ڄاڻندڙ ڪمرون ۾ هن کي ”ڄاڻ“ نه سڏي شروع ڪيو هو. هونئن جو پنهنجي دردن جا داستان کولي سان ڪرڻ ويهي رهي هئي. مون، هاڻ هن سان ڳالهائڻ جون به روادار ڪونه هون. هن ئي ڏاڻ سمجهه ۾ رهي آيو ته اهو ويڇو ڪيئن ۽ ڇو مدد ڪري ٿو هو، ۽ هن اکين ۾ ڳوڙها آنڻي ڪاٽڻ پڇيو هو:

”ادئون، مون کي گهٽ ۾ گهٽ ٻڌايو ته سڄي ته مون ڪهڙو ڌوڙ ڪيو آهي، جو اوهان مون سان اهو ورتاءُ شروع ڪري ڏيو آهي؟“
 بهرين ته ڪنهن نه جواب ڪونه ڏنو، پوءِ هڪريءَ چيو:
 ”اسان ڪمڙن کان ڪا خطا ڪئي هجي ته اسان کي مدد ڪيو سائين!“

”وري نه اها“ سائين! ”اوهان ته مون کي ڏسو آچيو هو. دير ايئن ڪنديون آهين؟“ نوريءَ کان سڏڪو ڏکري ويو.
 ٻنهي ڪمڙن کي الائي ڇا ٿي ويو. هڪ ئي وقت ٻنهي چين کڻي کيس پاڪر ۾ ڀريو، ۽ ڏاڻ نه سڏڪندي چيائون: ”سئي، تون ساڳي مورڪ جي مورڪ آهين! هاڻ تون شهساز، همد حير، حرم لاه، سوغاب آهين، ۽ تون اسان جي سائين پڇي ويئي آهين. توکي باد آهي ته اسان توکي چيو هو ته ڪڏهن توکي شهساز، لاه، سوکڙيءَ طور موڪليائون ته پوءِ تون رسم، سڳ، جهڙي سڳر جي چمي کان بچي ويندين. توکي خبر ڪانهي ته الله سائين توکي ڇڏي نه وڌو احسان ڪيو آهي!“

”مون نصيب ڦٽيءَ جي لاءِ ته ڪو فرق ڪونه ڪيو. رسم، سڳ جي پادهي تي گذارڻا يا سمير سڳ جي ماڻر کي ڏيڻ اوهان شهساز، مون چئو، ان پڇي، ان، ڏاڻ، سڳر، سارو، وانگر ڪوٽ ۾ قابو هوندين. ڪوٽ، هزار، ۽ ۽، ته اهي سڌي ٿي رهنديس!“ نوريءَ سڏڪندي چيو.
 ”چري نه، تون اهو ٿيندي سمجهين ٿين ٿو رسم، سڳ

حي حرم کي ۽ سدس ڪمزن کي ڪونه ڏٺو آهي. اسان ڏٺو آهي، سو اسان سمجهي سگهون ٿيون ته خدا توتي ڪندو مهربان آهي!“ ڪڙي ڪمز هن کي پاڻ کان خدا ڪڍي ڇڏيو.

۽ پوءِ هن ست ڏيئي پنهنجو ڪنڌان پنهجي ڪاهن وٽان ڪرائي ڇڏيو، ۽ هن ڏانهن پٺ ڏيئي بيٺي رهي. نوري ۽ ڄمڪي ڏٺو، تنهن هن کان پنهنجو حال ۽ ماضي گهڙي ۽ لاءِ وسارائي ڇڏيو. ڪمز جي گوڏن کان چيلهه ٽائين، ۽ خاص ڪري سندس ڇڏن ۽ ڏڏن تي ايترا ته ڪارا نيل هئا جن ڪنهن هن کي تلل سڻجن - ان ويهي ڏٺا هئا. انهن مان ڪي نيل اهڙا هئا جيڪي ڪٿان ڪٿان رتابل هئا. اهي اهڙا هئا جتي ڇوڙي ڦاٽي پوڻ تي ڪڙيون ٻڏي وينديون هيون ۽ وقت گذرڻ سان ڪي آڙي وينديون هيون. نوري ۽ ڪي پنهنجي اکين تي اعشاري ڪونه ٿي آيو، ڇا ڪڙو انسان ٻئي انسان تي، ۽ سو به ضايع زال ذات تي اهڙو ظلم ڪري ٿي سگهيو. هن آملڪ ڪٿي ڪير کي ٻاهر ۾ مريو، ۽ سدس وارن ۾ منهن لڪائي اوچنگارون ڏيڻ لڳي.

”۽ جڏهن حضور مرزا صاحب پنهنجي چاٻڪ سان اسان کي نوازندا هئا، ڏهن هٿن جي اها خواهش هوندي هئي ته.... ته اسين سور ۽ ٻهرا ڪان رڙيون ڪرڻ بدران لذت ۽ فرحت جا شوڪارا سڀون!“ هن اهي لفظ اهڙي طرح چيا، جنهن ۾ ڪونه احساس ڪونه هو. نوري ۽ ڪي رڳو اهو محسوس ٿيو ته هن جو زخمي جسم ڪن اندرين زلزلن جي ڪري سڄو ٽڙي رهيو هو. هوءَ گج وقت هن کي ٻاهر ۾ گهرائون پائيندي رهي. هن کي سمجهه ۾ نٿي آيو ته هن جي جسم جي انهن رازن کي ڪمڻ ماڻو ڪري، ۽ هن جو سڙاڏو مظلوميت جي روج کي ڪيئن چٽ ڪرائي.

”بس ڪر سگهجي پون، بس ڪر! مون کي محسوس ڪر جو مون توڙي اهو سمجهه ناهن ڏاڍو اهو، جنهن سمجهي روح کسي زنجايو آهي ته توهان ته الائي ڪهڙي قيامت عوردي!“

”نوري، سمجهي نٿو، هاڻ سور - هسائي - هسائي اسان جا

جذبا به مڏا ٿي وبا آهن: پنهنجي وطن کان ڏور، پنهنجن ميلن عزبن
 قريبن کان پري؛ اسين فقط اندر ٿي اندر ٽهڪون ۽ ڪڙهون ٿيون.
 تون ته پنهنجي وطن ۾ پنهنجن کان ايترو ويجهو هوندي به ايڏي ڏور
 آهين، ۽ تنهنجا گهاو به اڃا تازا تازا ۽ نوان ٽڪورا آهن، سو
 تنهنجي لاءِ اسان جو به هڏ ٿو ڪڙڪي....!“ ڪنيز سندس اکين
 ۾ نهاريندي پايوھ مان چيو، ان پايوھ ۾ وري پنهنجائپ موٽي
 آئي هئي.

هي ڪسر به هن جي ڪڏي مٿي ڪري، سندس منهن ۾
 نهاريندي چيو: ”خدا شل ڪنهن به عورت کي حسن نه ڏي؛ جهن
 دنيا ۾ اسين ساهه پيون ڪڍون، اتي سونهن عذابن جو سبب بڻجي ٿي
 وڃي. رستم بيگ جي ڪوڙڪي مان ڏڪري، تنهنجا پٽ ڪري،
 نوڪي شهنشاهه جي حرم جي بحري ۾ قيد ڪرڻ لاءِ ٿا موڪلين.
 بي ڪا چتر ۽ چالاڪ زال هجي ها ته هوند خوشي ۽ ۾ ڪا مابي
 ها ۽ راج راڻي ٿيڻ جا سڀا ڏسڻ لڳي ها، پر تون.... تون ته اتي به
 روئي روئي پنهنجو جيءُ جهوري وجهيندين. تون پنهنجي نصيب
 آڏو مجبور آهين؛ اسين پنهنجي نصيب آڏو مجبور آهيون. پر اسان
 وٽ اهڙيون به آهن جن پنهنجو نصيب پاڻ خالقو آهي، اسان جي
 سگلاخ وادين ۾ اڄ به اهڙيون عورتون آهن جيڪي پنهنجي زبان
 جي بدران خنجر جي نوڪ مان گالهائينديون آهن، جيڪي اڙسڪ
 گهوڙن تي اگهاڙي پئي ۽ تي لانگ ورائي ظالمن سان دوندو مقابلو
 ڪنديون آهن، ۽ جڏهن حياتي جي جنگ هارائڻ لڳنديون آهن،
 تڏهن ظالمن جي هٿ چڙهي بدران خنجر جي نوڪ پنهنجي چاٽي ۽
 ۾ ئي ڏينديون آهن.... هان فيصلو توکي ڪرڻو آهي ته تون
 پنهنجو نصيب پاڻ خالقيندين يا پاڻ کي، اسان وانگر، بلهو مردارن
 وانگر جيترو رهي، پاڻ کي نصيب جي حوالي ڪري ڇڏيندين!“
 نوري يادگيرين جي انهيءَ ڌنڌ مان موٽي آئي، ۽ شڪايتي
 انداز ۾ چيائين: ”تو وري مون کي سانئڻ سڏيو؟“
 ٻانهي گهڙي لاءِ ساب ٿي ويٺو. پوءِ هيڏي هوڏي ڏسي

ڄمائڻ: ”مون تو ئي اکڻ ۾ سمجهايو آهي. هيءُ مغل محل آهي،
 جتي سمن کي به ڏکڻ بهندا آهن. هٿ پاڻ تي به اسٽار ڪوڻ جو ڏاڏو
 آهي. ان ڪري تنهنجيءَ ۽ اسان جي درٻار سلامتي انهيءَ ۾ آهي.
 نه اسان ڊاڪٽرن ٻي طور اهوئي ڏسڪاءُ ڏيون ته توڻ اسان جي مائٽن
 آهين، ۽ اسين تنهنجون ڪنيزون!“

۽ پوءِ هن کي ٻانهن کان وٺي آئي پلڪ تي وهاريائين. ”هان
 راءِ ته تو اهو ڪمئن سمجهيو ته انهيءَ تاري هيٺ تنهنجو وطن
 هوندو...؟“ هن فوري کي چيڙيندي چيو.

”بس، ايئن ئي چير. هيڏي ساري ڪاري ڌارنن آسمان ۾
 انهيءَ تاري ۾ ئي جوت هئي. ائين پاتس ته ان ڌاري جي جوت
 منهنجي ڌرتيءَ، منهنجي ديس سڏ جي جوت جو اولڙو هجي ته
 شڪ ناهي. نه ته هيترا سارا تارا ايئن اٿس اوبداها ڪيئن هجن هئا.“
 ٻانهي چهرت مان هن کي ڏسدي رهي. هن جو سڌن مان
 گهٽ واسطو ٻيو هو، پر ڏهن به هو ڪنهن سڌيءَ سان ملي هئي،
 تڏهن هن اهو محسوس ڪيو هو ته اچڻ اوجرن مائهن سان ملي هئي،
 ۽ لاشڪ اڃا اوجر ۽ شفاف روشني مائهن ۾ سڌن ڌرتيءَ کان ڪس
 ٻي هئي. فوريءَ جي اچڻ کان پوءِ ته هن کي هڪاري نقبن تي ڏسڻ
 هو ته سڌ جي ڌرتيءَ کي خدا ڪا اهڙي خصوصيت عطا ڪئي
 هئي جو ان جا مائهو مٿن جا ايڏا اڃا آجرا هئا، ۽ شڪلين ۾ به
 اڃا تائين ڪو مائهو ڪو جهو ڪونه ڏٺو هو. جيڪڏهن ڪنهن جو
 رنگ ڏسڻو هو تڏهن به سندس مٿن ۾ ڪا اهڙي مٿا هئي جو
 هن جو آجرو مٿن ٻيو چرڪندو هو.

”لا، اهو ته ڏاڏا نه تنهنجو هو سڌي ڪپرو... ڇا نه و
 ٻيو هئي، ها، درٻار، اهو بلا ڪهڙي تاري هٿ هوندو؟“ هن
 فوري ٻي ڪيس چيڙيندي چيو.

”پهرينءَ ڏاڏي جي اٿس پر هنءُ امرو رنگ آيو، جنهن
 ۾ جمال حجاب سان ڏٺو هڪ عجيب روشنيءَ جو ڌڪو لڳو هو.
 پر ٻيءَ ڪهڙي هن جي اٿس پر اها ڏٺ لهي آيو هو ۽ چڻ سڄي

ڪو سائحي ويٺي، ۽ ٿڌو شوڪارو پيرسدي ڇمائن: ”الائي ڪٿي هوندو؟ الائي هن سان ڇا ڪيو هوندائون؟ تو ته ڏٺو هو ته هن کي ڪيئن کڻي سگهين پر سوکھو ڪيو هئائون....! البلد سائين، رڳو هڪڙو ڀيرو هن کي ڏسان، پوءِ پسامه پورا ٿين ته هن تان گهوريس!“
 ٻڌهي ۽ وري کڻي پاڪر وٽس، ۽ پوري هن جي ڇاتيءَ ۾ سون وجهي ڪيترو وقت ڏسڪندي رهي.

اوچتو ٻاهر ٽڪڙن ٽڪڙن قدمن جو آواز ٻڌي ٻئي چرڪجي آئي ٻيهي رهيون، ۽ دٻو قامت خواجہ سرا دروازو کولي، هڪڙو هڪڙي پاسي، ٻيو ٻئي پاسي ٿي ٻيهي رهيو. سندن هٿ ڪمرسندن ۾ آڻيوسي خنجرن جي ملين تي هئا، ۽ پوءِ واپوڙي وانگر، ملڪ، هند نورجهان بيگم جي خاص ٻاڏهي، اندر هلي آئي.

”ملڪ، عالم، ملڪ،“ هند جن سڌي ڪنيز کي عزت بخش

لاءِ شريف فرمائي رهيون آهن!

نوريءَ جي ڪنيز ته هڪدم فرش تي سجدو ۾ وڃائجي ويئي، نوريءَ کي سمجهه ۾ نه آيو ته هو ڇا ڪري. حشبن کي ڏسي هن جو سامهه اڳي ئي سڪي ويو هو. هو ڪنهن بت وانگر آئي ٿي بيٺي رهي. هن زائمان کي جيڪا پوشاڪ پيل هئي، تنهن جي جرڪي هن جي اکين کي چڻ ڪيو ڪري ڇڏيو. هن کي نه ٻيا زرق برق پر نهايت شفاف ربشمي مائل جو ڊگهو پهراڻ پيل هو جنهن مان هن جو هر انگ صاف نظر پئي آيو؛ فقط چاهه ۾ پتل هيرن حواهرن سان جڙيل ڪمرسند وارو جسم نظر ڪونه ٿئي آيو. هو انٿرو ٽڪڙو اندر آئي هئي، جو چڻ واپوڙا پاڻ سان کڻي آئي هئي، ۽ انهيءَ واپوڙي ۾ هن جا آرهه ايئن دمڪي رعنا عا، چڻ ڪوٽر اڏاڻ لاءِ پرتسوتي رعنا هئا. هو انهيءَ آرهه، ۽ آرهه کان هٿ ڏسدي پنهنجي دل ۾ پيوائون پوءِ پيو سوس ڪندي رهي. هن کي پنهنجي ڏسي ويو ته جيڪڏهن هن ڪنهن شئي کي نه جهليو ته هو آئي ٿي ڦڪو ڪري ڪري هوندي. هن قيصر بيگ جي خانم کي نه زرق برق پوشاڪن ۾ ڏٺو هو، پر هيءَ نظارو هن جي

اوجھو چئن ڪمڙن جي وچ ۾ هڪڙي قداور مائي، مٺي تي چٽتُ بھرڻ، هوربان هوربان اندر داخل ٿي. ڪنڀڙن نور جهان بنگر لاءِ هن کي جيڪي ڪجهه ٻڌايو هو، سو هن ساڻيان اکين ۾ نهچ برار هو. چٽت جي بلوري هيرن جواهرن هن جي منهن کي اهو نتيج ۽ تجلواو ٿي ڏنو، جو چڻ نه هن جو منهن مشعل وانگر پئي ٻو. هن جي ڊگهي گچي نه هيرن جي هارن سان جهجهي مٺي هئي. رستم جي لباس جي چٽي ۽ چٽي ۽ ٽي اهڙن موئين جو ڀرت پريل هو. حڪو اکين ۾ گھڙندو ٿي ويو. پر جنهن ڳالهه نوريءَ کي چرڪائي ڏنو، سي هن جون اکيون هيون. هن اڀرندون خوبصورت ۽ سهڻيون اکيون ڪڏهن به نه ڏٺيون هيون. پر انهن ۾ رڳو خوبصورت ۽ سونهن ڪانه هئي؛ انهن ۾ هڪ اهڙي چمڪ هئي جا ڪنهن شڪري بکي ۽ حي اکين ۾ هوندي آهي. ان چمڪ ۾ شڪار جي يموسيءَ تي سوڀ جو رنگ هو. ان ۾ زخمي چٽي واري رتورت جلالي ڪيفيت هئي. هن کي اهي اکيون ڏاڍيون وڻيون، پر ساڳئي وقت انهن اکين کان هن کي بي انتها خوف محسوس ٿيڻ لڳو. ۽ هوءَ هڪڙي واٽ ۾ لڙندڙ پٽ وانگر ٽڙڪڻ لڳي.

ملڪ جي ڪڙي ٻاهي هن کي ڪو اشارو ڪيو، پر هو ان اشاري کي نه سمجهي سگهي. سندس پنهنجي ڪمن، جيڪي سڄي مان آئي، هن کي چيو: ”مون وانگر ڇوڪري، ملڪ“ سند جي قدم ۾ وڃانجي وڃ!“

ماڻھو پورو جهان ڪمزور ٿي پيو ۽ چيو: ”ٺٽو ڪي
سنڌس زبان پر چا چيو؟“

ۛ ڪڏهن هڪ ڪلهي داريءَ ۾ چيو: ”قربان وڃان،
مون کيس چيو ته سجدو رڌن تي ملند.“ عالم جي ديموي ڪري!“
ۛ هن هڪڙي چيو.

”ہون....!“ مورچھاں کے۔۔۔ کی حسّ سان ھن کی ھن جو
شارو کری، اگنی وڈی ائی۔

نوريءَ جي کاڌيءَ کي پيهجي آگر سان مٽي ٿي، سا
 گهڙي هن جي ٻنل هڙيءَ جهڙين اکين ۾ نهارندي رهي. پوءِ پوءِ
 هتي، هن جي سموري سراپا کي ڏٺو.
 ”هيءَ واقعي غضب جي حسين نيمگري آهي!“ ملڪ ٺڪڪو.
 ”اوھان جي تہ قدمن جي خاڪ برابر بہ ڪانهي!“ ڪمز
 ڪنڌ مٿي کڻي کان سواءِ چيو.
 ”هن کان بچ تہ هوءَ خوش آهي شاهي حرم ۾ داخل ٿيڻ
 تي!“

ڪمز نوريءَ کي ساڳي ڳالهه سڏيءَ ۾ چئي تہ نوري
 اچي سڌڪن ۾ پئي. ”ٻاهر لڳي شاهي حرم کي، شل زمين مون کي
 جاءِ ڏي تہ آءُ ان ۾ غرق ٿي وڃان....!“
 ڪمز ترجمو ڪندي چيو: ”چوي ٿي تہ ملڪ عالم جي
 قدمن ۾ جاءِ ملي تہ ان کان وڌيڪَ ٻي ڪهڙي خوشبختي ٿي ٿي
 سگهي!“

نورجهان هڪو ٺهڪ ڏٺو. ”تو کي ڪوڙ ڳالهائڻ ڏو اچي.
 اسين هن جي سڌڪن مان ٿي سندس دل جو حال ڄاڻي ويون آهيون.
 هيءَ حسن ترڪ يا مغل حسن ڪونهي جيڪو آسمان ڏانهن اڏو
 گهرندو آهي. هيءَ حسن اهڙو حسن آهي جيڪو پيهجي مٽيءَ ۾
 مان گهرندو آهي.... نون اسان سان اڃ!“

جهڙيءَ طرح واچوڙي وانگر هو آيون، نئن ٿي وري واچوڙي
 وانگر هو عالمون ويون. دروازي کان ٻاهر نڪري، نورجهان پيهجي
 هڪڙي آگر مان هڪڙي مڊي لاهي ڪمز کي ڏندي چيو:
 ”هي پاڻ وٽ رک. ماه بيمگر، باقي ڏسون هن کي سمجه ٿي چڻج.
 پر سڳهه، ڪڇو، قبل، عالم تي پروڙو ڪونهي تہ ڪمڏيءَ مهل کس
 هيءَ جنت جو ميوو ياد پئجي وڃي....!“

ڪمز وري سڄي ۾ ڪرڻ پئي. نورجهان جي وچ ڪانهو
 ماه بيمگر، ملڪ جي خاص ڪمز، هن کي ڳچ وقت کي ڳالهون
 سمجه ٿيڻدي رهي. *

لاهور جي رات اوندھ کان به وڌيڪ سڀلائي ٿي هئي؛ هٿ
 ٽٽڻ جو، ان کان پورو مٿي، مٿي ۽ چوڪي جو هڪ اڏوڳاڙو شاعري ڪڪر
 بي نظر آيو، ۽ ان کان به مٿي تازن ٽن رات جي اصل اوندھ ڦليل
 هئي، جنهن مان ٿورا نظر نه اٿس، پر ائين ٿي ٿاڻو ته سندن روشني
 ڪنهن ڪوڙاڪي ۾ گهريلو هئي، ۽ رڳو رڳو ٿي سگهن ڪڍيائين.
 جيستائين نظر بي مٿي، ته سندن اوندھ جا مختلف چادران ٿي نظر
 آيا، جيئن اوندھ کي به پنهجو ڪو حشر جو آسمان ۾ مٿي ۽
 سڀني سر اهو ٽڪرل هو، شايد رات ۽ اوندھ جي ڪردار جو اهو
 اڏوڳو لاهوري ماڻهن جي سڃاڻپ ڪندڙ ۾ به هو؛ ٻاهر ڪڍو اندر
 بهو، پنهنجن سان ڪڍو ٽارن سان بهو، پنهنجي ئي اندر واري سان
 هڪڙو، پر ٻاهر پون بهو بهو!

”پٽر، ههڙي رات ته ته ڦٽيسون، ته پٽيسون!“ ڏانڊڙي
 پنهنجي منهن پٽڪندي چيو.

”ڏانڊڙا، عالم خون رانيون اهر پون، بدصورتون به هونديون
 نه بهو ڪهڙيون هونديون!“ ڏانڊو سڌي سر وڌو.

”اڏل، شڪر ڪر جو هي ٿاڻ آهي، به ته جيستائين به چڱن
 چوڪين سان نه سامرو ڪرڻو پوي ها!“ ڏوسرو پنهنجا هٿار
 سڀاڻي چيو.

”هو ته ڏسي وٺون ها، پر هاڻ هن اڃڪر جهڙي ڪوٽ جو
 دروازو ڪٿي ڪٿي؟“ هيون چڱن پنهنجي پاڻ ڏان سوال پڇيو.

”دروازو ڪٿي ته ڏاڍو ڏکيو آهي، پر ڪوٽ جي پٺئين در،
 لشڪرين جو هڪڙو مورچو ٺهيل آهي. هڪ دريا ۾ پير پون پيٽل
 آهن، لاشڪر معان پنهنجي ڪن حاضن مفصلن لاءِ اهو مورچو ٺاهيو

آهي ته جيئن ڪنهن کي بچائڻ ۾ سولائي ٿئي. يا شايد ٺاهيوئي اسان لاءِ ائين. سو اچو مون سان؛ آءٌ سڄو واڌ سواءِ وٺي وٺو آهيان!“

جڪري پنهنجون ڪانيون ۽ سرائيون گيدي ۾ رکندي چيو.

ڪوٽ ڪاٺي وڏو هو. جڏهن ڦري آيا، تڏهن ڏند ۾ مورچي جا برج به ايئن ٿي پائيا چڻ کي ماڻهو ٻانهون مٿي ڪريو بيٺا آهن. جڪري چيلاه مان رسو کولي، سرڪسائي ٺاهي آچل ڏني، سرڪسائي هڪڙي ڪڪري ۾ - وگهي ٿي ويئي. هن پنهنجي همراهن کي ترسڻ جو اشارو ڏيئي، فصل تي ناسرا پائي ايئن چڙهي ويو، چڻ ته اها هن جي روزاني ڪرت هئي. ڪوٽ جو سڪرو اوزار گهي، هو ٻنهي آواز مورچي جي پٺيان لهي پيو، ۽ ڏيڏيءَ جي اوب وٺي بهي رهيو. ڪل چار پهريدار هئا. ٻه ڇڏا هڪڙي پاسي، ٻه ڇڏا ٻئي پاسي چوونڪي ڏيئي رهيا هئا؛ موٽ ۾ چارئي ڇڏا مورچي جي دوچميءَ وٽ، هڪهڪي کي ڏسي، بند مٿ ٻنهنجي سيمي تي زلڻي، سلام ڪري، وري پنهنجي چوونڪيءَ تي هليا پي ويا.

هو چپ اوندهه ۾ لهي پيو؛ اڳيان ويندڙ سپاهين جي پويان پهچي، ٻنهي هٿن ۾ خنجر جهلي آيا ڪما؛ ٻنهي لشڪرن جي ڪلهي ۽ گهجيءَ جي ڪوري ماس ۾ خنجر ڪهڙن وانگر لڳي ويا! ٻئي ڇڏا رهي ڪري، ڪپل بند جيان سڌا ٿي سڌا ٻئيءَ پير اچي ڪريا، ۽ آني ٿي ڪمل ڪيوتر وانگر ڦٽڪي ڦٽڪي ٿڌا ٿي ويا. هن چڪ ڏيئي، خنجر ڪڍي ورتا، ۽ ٻين ٻن سپاهين طرف هٿ لڳو. پنهنجي سائين جي ريهه ٻڌي، ٻئي لشڪري پنهنجي چڪر پوري ڪرڻ کان اڳ تڪڙا تڪڙا موٽي پئي آيا. اڃا جڪري کان ويهارو قدم ٿي هئا ته جڪري سرائي وات ۾ وجهي ڦوڪ ڏني؛ هڪڙي ۽ ٻيءَ پي. ٻئي لشڪري پنهنجي پنهنجي اک وڃائي، اک مان سهون تر ڪڍڻ جي ڪوشش ۾ دانهون ڪرڻ ويهي رهيا. جڪري جو هٿ ٻه ڀيرا مٿي ڪڇيو، ۽ ٻئي ٿڌا ٿي ويا. هن وري به چڪ ڏئي پنهنجا تر سندن اکين مان ڪڍي ورتا. پوءِ ڏيرج سان هلندي، هن اچي رسيءَ کي هاڪي چڪ ڏني.

اشارو ملندي ئسي سمورا همراھ رسي ۽ جي ميد سان مٽي
پهچي ويسا جڪري رسو وڌاهي ورتي ڇاڪاڻ ته سان پيال ۽ سڌ ۾
مٽي ڇڏيو.

”هائ ڪهڙا آهن؟“ ڏانڊڙي جڪري کان پڇيو.

”هائ! هن بجري مان ٻاڙجي نو ٿي هتان لهي اڪري،
پهچي ڪن گاه ۾ ويندا هوندا، جي هن جا ٻيا همراھ پهچي
چونڪي ۽ جي واري لاء تياريون ڪندا هوندا، سمجھو اندازو آهي
نه ويهارو کن همراھن جو هوندو، اتي ئي ڪٿي، تنهنجا شروع سڌ
هوندا....!“ جڪري ايئن چيو ڇو هو اڳي ئي آٿان ئي آيو هو، پر
هن رڳو چيلن جي ٺارن جي حساب تي ٿڪو هو هو.

هو ٽڪڙا ٽڪڙا هيٺ لهن لٿا، اوڏھ ۾ لسن پٿرن جي
ڏاڪن تان لهن ۾ به جان جو جو ڏو ڏو، سو هو هٿ هٿ ۾ ڏٺي،
آهستي آهستي هيٺ لهن لڳا، هن جا سمورا حواس بهري ڇڏيا
هئا سڌن هڪڙو هٿ پهچي همراھ جي هٿ ۾ هو ته ٻيو هٿ
جڇر جي مٿي تي هو: مڃاڻ ڪو....!

جڏهن اڌ جيسرا ڏاڪا لٿا ته ڏٺو مڃهائين هن ڪري وڌي

مانوس جي پيلي پيلي روشني ڏٺي.

”هي ته شاهي مانوس بازو ويٺا آهن، آهن ٻه لائحي گهٽ

ڇڻا؟“ چائو ۽ چيو.

”هائ سمجھو وارو آهي، جابو!“ سوليڏني پهچي پهرائ
مان هڪڙي دٻلي ڪڍي، ان کي کولندي چيو: ”ٻيو، هن مان
چٽي بري هن ۾ چڱي طرح ملي ڇڏيو، ۽ ٻيو بهي هن مان
ٻه ٽي ٻه سٽڪ ڏٺي ڇڏيو، هيڏي ٻيل آيا پهچي خاڻو ڪري
ڏيکارين ۽ چوڌاري ڏونهون ڦهائجي وڃن ته اوهان ڇڏو ۽ سهر
پهه آهن ۽ مانوس وانگر چڻڻ لڳندا، اهو اڪري نو جوان جو
ايئن نه ٿي جو اسين هٿ مٿي جي ڇڙن جو بئڪ ٿي وڃون!“
سوليڏني کين سمجهائي ڏيڏي، وري پهچي پهرائ مان هڪ ڊگهو
سڌ ڪڍيو، اهو سڌ ڪنهن ڪنڊي ميهن جو ٿي ڏٺو، ان کي

ڪري پاسي کان ڦوڪون ڏيڻ شروع ڪيائين ته ڪهڙي ۽ ڏان پوءِ
ان مان چڻڪون نڪرڻ لڳيون.

پوءِ هن هڪ ٻي دٻلي ڪڍي، ان سان اچي اٿي ڪهڙي
ڪنهن شئي جون ٻه چار چپٽيون مڱ جي مهن ۾ وڌيون. سڱ
اندر ٽڙڪاٽ ۽ چڻڪون نڪرڻ لڳيون ته هن ان کي ڦاٽوس ڏانهن
اچل ڏني. ڪهڙي نه گذري ته ڦاٽوس جي روشني کي ڇڻ ته ڪو
جن پوٽ گهي ويو: ان جي بدران چوڌاري اچو اچو ڏونهون
ڦهلجندو ويو، ۽ ڏهاڪو مڙن جو اڏوڙ ڇڻ ۽ ڪنگهڻ، ڪنگهڪارڻ ۽
اوڪارڻ جا آواز اچڻ لڳا.

هو تڪرا تڪرا هيٺ چوڻڪي ۽ ۾ لهي پيا: ڇڻ مغلن جو
موت پيل هٿن ۽ پيلن مهن سان مسجهڻ لهي پيو. مغلن رڳو سهجي
سامهون پيلي مهن سان ڪو جسم ڏٺو، ۽ اوچو ڪو پياو هٿ مٿي
ڪڍيو ۽ خمير مڇي ورج حبان بي ڪرڻو. هن کي پڪ هئي ته هيءُ
ڪا غيبت هئي ها مٿن اچي ڪڙڪي هئي. موت کان وڌيڪ هو
انهيءَ غيبت جي ڊپ کان ڏانهن ڪرڻ لڳا. مرڻ کان به اڳي
هنن جا هيٺان حساب جي ڊپ ڪمان هجي ويا، ۽ هنن کي جاءِ ۾
پنهجا هٿيار به ياد ڪونه آيا!

”ٻڌ، هي نه ڪا ماتي ۽ واري ڪار ڪئي اٿئون!“ ڏاٿڙڏني
ڪجهه اچي ٿيڻدي چيو.

”۽ هن جي چاچن مان جو سنڌ ۾ ڪوس ڪئي، سو
ڪهڙي حساب ۾!“ ڏاٿو جو ڪٿي چڙ مان چيو.

”ٻڌ سنڌ جي مغلن جو حساب هن کن ڏيڻ مون کي...
ڪو به ٻو اٿري!“ ڇڪري به شوڪارو ٻڌندي چيو.

”ادل، پاڻ لڙڪرن ۽ فوج جي سامهين کي سسڪڻ ڏاڻو
آهي. هن جي جاءِ هن ته اسان جي معصومن، مسڪمن، سي بهج
نيائون جي رب سان هٿ رڳما آهن...!“ ڇوڻ به ورچجي چيو.

”نه، ڇڏيو انهن ڪالهن ڏي. اجهو سي فجر جي ٻانگ اچي
۽ سچو ڪوٽ جاگي پوندو...“ ڏاٿڙڏنو وري انساني جذبن کان

چونکي مان ٻاهر نڪيا ته ساهون ئي ساهون ٽپجي
 جو دروازو نظر آيو. دروازو اڌ کليل هو، ۽ هٿ وٺي ڏاڍا صاف
 نظر ٿي آيا.

”نه ڀاڻو، انڌر الانجی گهڻا پهريدار هجن، -و تون عس سان
هٿج ته ڀلو، مههجي گهڻي نه ڪره گهڻوڙا کڻي مغلن جا هجن، ڏسي
اهي به سڃاڻن ٿا!“ ڄاڻو ڪاڻي چيو، ۽ پنهنجي اندازي موجب
گهوڙن جي ڪڙهه جي ڳولا ۾ هڪري ناسي لهي پيو.

”گالھہ جی تو کريں، همت نہ رڳي اوندء آهي، نه اهر
.. آدم جي ذات...!“ جڪري پهرين کاپي پاسي ۽ دوء ساڄي پاسي
سب ۾ هٿورازيون ذبح شروع ڪيون؛

”هائو ته ورتي مٿي هائون: ڏک ئي ڏک ۾ ته ڏسو هاڪ ڪن.“

منی ہو جس پر حق لاء نڈکراؤ تدبیر ہو، نہ ڈاکا منی چرہ ہے،

تہ، شیک دروازہ کے وڈو چمکتے ہوئے دیکھ کر یہی دعا پڑھ کر اٹھ کر

دات اوندا، چائنجی ویتی! *

کي آزادي ڏيارڻ جي عبادت! نسو ۽ خيما هئا جي آسمان جي
هڪڙي ڪنڊ کان ٻي ڪنڊ تائين، سنڌ جي ڌرتي جي ٻتين وانگر،
سجندڙ سمان تي پائيا. هر ايئن ڀانيو ڇڻ ته سنڌ جو آسمان به هنن جي
آڇيان ۽ مان به مٿن سلاسي هو. هو اڃا انهن خيالن ۾ هو ته پري
کان گهوڙن جي ٿاڙ ٿاڙڙ جو گهٽيل آواز هن جي ڪن تي پيو.
هتان هن جا ڪن اهڙا هري ويا هئا جو هر کي اڳي ئي پٺون پٽجي
ويڌا هئا ته نياڻو آئسڊر پهچا هئا يا اوڀرا ۽ سندن نياڻو خير جو
هو يا نه. هن جي حابرو حتن اصل نياڻي کان گهڻو اڳ کيس ان
نياڻي بابت چٽاڻي ٿي ڇڏيو.

”حشي سڌ!“ ابلڙ همراهن وٽس پهچي سلام ورايو.

”سڌا جيئي!“ سانوڻ ڀڳيو.

”سگهار پٺاڻي جا سلام پهچن....!“ هڪڙي موهوان

اڳتي وڌندي چيو.

”ادل، تون تماچي ته ڪس آهن، شمرل جو نيمگر!“ سانوڻ

به قدم اڳتي اڀري چيو، ۽ پوءِ هن کي -جائيسڌي، ڪس ٻاڪر ۾
پري ڇڏيائين.

”اهو سا ڳهو....!“

سانوڻ سڀني سان ٻاڪر پائي ملو، ۽ خوش حير عافيت کان

پوءِ چيائين: ”ڀلا، ڪرڻو خبرون ڇارون....!“

”خيرون -ڙئي خبره مغلن جا ويهارو بتيلا، هٿيارن سان ۽

توپن جي گولن -وڌا اسان واري ٻٽن تائين پهتا هئا. ڪل چار سو ڪس

لشڪري هئا. اسان جي همراهن سنڌوءَ جي ٻيٽ ۾ هن لاءِ جاءِ

بيڊا ڪري وڌي. الست بن توپن ۽ سوکن پالن ۽ ترارين کان سواءِ

سو هٿيار بچائي ڪرڻ سکيا. -ون. توپون ۽ گولا ڪافي آڀا آهنون.

ڇاچي سگهار ئي چيو نه. اهي هٿڪا ڪري پهچايو: مڙئي ڪم

اچي ويڌا. ٻيو مڙئي خبر!“

سانوڻ ڪا ڪهڙي هن موهوان کي گهورندو رهيو. هن جي

دل ۾ هن لاءِ اڻاءِ. همار اچي وٺو، ۽ -ن وري وڌي ڪٿي کيس

بادڪر وٺو.

”شيرل جي اولاد مان مون کي اهڙي آمد عني!“ هن کيس مڙهي ڏيندي چيو.

”ڇڏو هاڻ موڪلائي ڪانهي!“ تماچي هن سار کڻي مرگيو ششدر ٿيڻ لڳو. هنن اڃا ته ڪا اعڙي ڳالهه ڪرڻ ڪئي هئي، جهڙن تي سانوڻ جهڙو سرواڻ هن جي واکاڻ ڪري.

”انئن ڪيئن ٿيندو؟ مانيءَ ٽڪر کڻو، پوءِ وري ڪجهه ڪبي.... نورل، همارهن کي لنگر تي وٺي وڃ ته جيئن هيٺ ۽ سڄو ڪن. وهڻ کي به دائو ڏيو!“

”ڪجهه پيون پيون ٿينديون، پر ڪنهن پڪيءَ تي ناهيون ته ڪجهه پيڙا پيا به ٺهرايا پيا اچن، سو انهن جو به ڪو بلو ڪرڻو آهي!“ تماچيءَ سانوڻ جي اکين کان پٽي ڇڏي.

”سگهار پائهي انهن جو بلو ڪندو. توهان کي ٺڪ پيو ڪان سواءِ وڃڻ جي موڪل ڪانهي. پنهجن وٽان بکيو سوڻو ڪونه ٿي سٺو سوڻ ڪونه ٿيندو آهي!“

تماچي ۽ سندس هماره لاچار نورل سان گڏجي لنگر ڏي روانا ٿيا. به هماره سندن گهوڙن کي دائو ڏيڻ لاءِ ڪهي نه. سانوڻ هنن کي ويندو ڏسي، دل ٿي دل ۾ دعا ڪئي ته اهو سڀ هينئر سرويچ شل سلامت رهن ته پوءِ پيڙائي پار آءِ گهريل هن ڏينهن کان هن کي جتان ڪٿان اهي خبرون پئي پهچيون ته رڳو ڏوهه مغلن جو قبرستان بڻجي ويو هو، پر سڌ ۾ چڻڪي به ٺڪي نه سگهه هئا، آڏان هنن کي اهي ئي خبرون مليون ته اهي به مغلن جا مڙهه بڻجي رهيا هئا.

لاکن ۽ مهران ملهائڻ کان اڳ مغل روح تـڙ واراها ڏيئي سندن مڙهه ڪڍي ڇڏيا هئا. مگر ۾ موز چيپنڊ مغل لشڪر جڏهن هڪ اهو ته ڇاڇڙن ۽ جهنن هنن کي پوئتي موٽائي ڇڏيو. جيڪي ڪڍي ڇڏيا هئا هڪ لڏاڪن کي شوزن ۽ سومرن اهڙو سوکهو ڪيو جو فرآن مڙ ڪري پنهجي جان بچائي پوئين پير

ويا، خود نئي جي آس پاس مٿان جي چاڻوٺس تي جوڙين، ۽ سن ۽ ٻليجن سڌا سڌا حملا ڪري، ماڻهون ڏيئي، اڏوئي ڇڏيو، ۽ هو ٽولا ٽولا ندي اچي نئي شهر بنا ۽ ٺاڻ ۽ ڇڏي نئي پاس کان هن شورش کان سڙاڻي نئي بهتا، تڏهن بهريون ڀرو رسر سڪ کسي اهو احساس ٿيو ته هيل سنڌي ڪن ڪيڏن کان سواءِ ڪنهن مڙندا. هن لاءِ قاصد موڪليا، ۽ پاڻ سمورو لشڪر تيار ڪري ماڻوڻ سان سنڌو منهن مقابل ٿيڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو. جنگ جي نوبت وڳي ته سنڌي به مورچيسند ٿي ويهي رهيا.

سانوڻ هڪڙي نظر پنهنجي ساٿ تي وڌي. نئي کان ساموئي واري پنڌ ۾ هن کي اها هڪ نئي ته محل دورو ڪونه ٿيندا جيئن ڪين ٻاهران ڪم ڪونه ٻهجي. دوري جي منهن ڪپ تي مغل پوري ساز سامان سان صف بندي ڪئي هئي. سانوڻ پنهنجي سموري ساٿ کي چئن حصن ۾ ورهائو هو. ٻه حصا اهڙيءَ طرح مورچيسند هئا، جو جيڪڏهن نيان حملو نئي ته ان لاءِ به هو تيار رهن. اڳيان ٻه حصا هن اهڙيءَ طرح ورهائيا هئا جو ڏهن وڙه شروع نئي ته مغلن کي وچ ۾ ڪري وڙهجي. هن لاءِ وقت چڻ هڪ نئي هٿ بهي رهيو هو. هن کي ڪنهن به سٺل ڪونه ڏٺو هو. ڏينهن رات جو ورق مڃي ويو هو. هن کي گرهه ڪاڻن جي به واندڪاڻي ڪانه هئي. هڪڙي چيڙي کان پئي چيڙي ٽائين هن جي ڪميٽ اٿن. هي نئي وٺي چڻ هن جو سامهون انهن ٻن چڙن ۾ ورهائيل هو. ساڄي لڳي، ڏکڻ اتر، اولهه، اوڀر جا سڌا ميسارحي ويا هئا؛ هن کي هر وقت اها ان نئي هئي ته هر حتمي حا مهندار الاڻجي پنهنجي عمراهن جي ڏاڏي نئي ۽ آرام جو خيال رکڻ نا پا نه. هو پاڻ مختلف لشڪرن تي وڃي پهتو هو ۽ همراهن کان ڪاڏي خوراڪ جون پڇاڻيون ڪندو هو. همراه ڏاڏي چوندا هئا: ”پاڻجي ٿو ته سانوڻ جي پنهنجي لشڪر ۾ هٿر نٿو رٿوئي ڪونهي، جو عدانهن هوڏانهن ٻيو جهونون ڏئي!“

جڏهن مغلن بهريون حملو ڪيو، تڏهن ايئن ٿي پايو، چڻ

تہ ڌرتي تڏيڻ لڳي هئي. هزارين گهوڙا، جڏهن مظفر خان جي اڳواڻي ۾ ڪنهن سمنڊ جي وٽ وائي وائي چڙهي آيا، تڏهن گهڙيءَ لاءِ سائون جي دل هچندي ويئي؛ هن تربيت يافتہ مغل گهوڙيسوارن جي دستي جي اڳيان الائي ڪيترا لشڪر هيٺ کان ئي هار مڃي پيش ٿيا. گهوڙن جي سڻين جي ٽائڙ ٽائڙ اهڙي ترتيب ۽ منظم نموني سان هڪ خوفناڪ گجگوڙ مڃي ويئي، جو ائين ٿي پاتيو چڻ تہ ڌرتيءَ جو هيٺان ڦاٽڻ ٿي هو. رڪي رڪي مغلن هڪ آواز ٿي نڪري ٿي هيو، چڻ تہ فتح اڳي ئي هنن جي تدبير ۾ لڪيل هئي. سائون جي ڪميت جا ڪٽڻ نه انهيءَ آواز تي، ڪڏهن کائي تہ ڪڏهن ساڄي پٺي ڦري، ۽ سندس بدن ۾ هڪ عجيب هلچل ۽ آچل ڪري سائون محسوس ڪندي، سندس کچيءَ تي مٿس ٺٺي، مٿس ڪرڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي، پر ڪميت کي سڪ نه پئي آيو.

جڏهن مغل ڀوري جي مٿس ڪٽي تان اڏو اڏ ورهائجي هيٺ لهڻ لڳا، تڏهن سائون هٿ مٿي کڻي ڪو اشارو ڪيو. هر ڪو هٿ اڇا مٿي تي هو تہ کانپائين جي بٽيءَ بٽيءَ جا هزارين آوار ائين اٿيا چڻ تہ سرئين جي شاعري لشڪر هڪ ئي وقت پڙڪو ڪاٺي آڏام لاءِ پنهنجون ڪپڙاڻيون وڃائڻ شروع ڪيون هيون. کانپائين مان گهوڙن جو سينهن مغل گهوڙيسوارن تي ويٺو، تڏهن تہ مغل لشڪري نڪي سندن گهوڙا انهيءَ لاءِ تيار هئا. سوين مغل آچل ڪاٺي چڻن تي گهوڙن جي دٻن طرف نڙيا، تنهن سندن گهوڙا به گهوڙن جي ڏک کان، اڳين سڻن مٿي کڻي آيا ٿي ويا؛ پوئين ٽنگن سندن مٿ نه ڏٺو، ۽ هڪ ڊگهي ڊنل هٿڪار سان، پنهجي سوار کي هيٺ اڇلائيندي، پاڻ سڀاليندي چڻن پڙڪو ڪاٺائون تہ پنهجي ئي سوار کي چڙهندا ويا. مغلن جي دانهن ۽ گهوڙن جي هٿڪار آسمان ۾ پڙاڏا وجهي ڇڏيا.

سائون جي پٺي اشاري تي، به به سو سڌي گهوڙيسوار انهيءَ گهمسان ۾ پنهجي پاسن کان لهي پيا؛ هنن جي هٿ ۾ فقط پالا هئا. ڪريل مغل ائين، تنهن کان اڳ ڀلا سندن نڙگهڻن، چائين يا پڻجن

کي ڏارندا ويا، چچر جي ڏڪرندڙ انساني ڏاهن جا نوان ٻڌا انهي
 گهورن جي هڻڪارن سان ملي سموري عمل فوج اٿس اهو چماءُ
 ڏندا ويا ته هلاوڪي ويڙهاند سندن آخري ويڙهاند هئي، ۽ هو وري
 سندن سار، ڪڏهن مد مقابل ڪونه ٿيندا! مظهر خان پنهنجي ٻنهن
 ترسمن دوست گهورن سوارن جي هن شاهي دستي جي ان شامت جي
 امڪان تي به ڪونه سوچيو هو. هن جيڪي به جنگيون وڙهيون
 هيون، تن ۾ هن جي انهي دستي جو ڏهڪاءُ ئي ڪافي ڏست ٿو
 هو. پر هي شڪست هن جي سپهه سالاريءَ جي سموري ساک بهاري
 وئي. ڪاوڙ ۽ شرمساريءَ مان هٿ مهندي، هن پنهنجي مُک
 ٻيڻن دستي کي اشارو ڏنو.

ان دستي جو هر مغل سپاهي پنهنجي خوبجواڙي ۽ بهادريءَ
 ڏاڍ مشهور هو. هر هڪ سپاهي زره پوش هو؛ هڪڙي هٿ ۾ ڍال
 ۽ ٻئي هٿ ۾ تار کڻي، هر سپاهي ٻئي سپاهيءَ سان اٽل قدم ملائي
 گهي وڌيو جن سڄي دسي جو هڪڙوئي حسر هو، جيئن هڪڙي
 ئي وقت تي هڪ ئي ٻرائگهه ٿي ڪشي. سو سو سپاهين جي اڳيون
 سندن مهڏار هو، جنهن کي ڍال نه ساڳي هئي، پر سندن هٿ ۾
 تار جي بدران ڀالو هو.

مغل چئن صفن ۾ اڳتي وڌيا؛ هر صف ۾ سو سو سپاهين جا
 چار چار هئا. رڪي رڪي هن هڪ ئي وقت نعرو ٿي هيو: تير ترڪ
 گمزن! تير ترڪ گمزن! مغلن جي انهي صف ٻڌي، کان راجپوت،
 روملا ۽ ٻين ايترو همسيل هوڏا هئا جو انهن دسن کي ڏسدي ئي
 هو قلعن جا دروازا بند ڪري پٺهڻ جو ٻيڻ محاصرو ڪرائي ويهندا
 هئا. سائون هڪڙي نظر انهن صفن تي وڌي، ۽ دل ٿي ٽل ۾ هڪ
 ايترو قري اٿس ته جيڪڏهن سڌي اغاصندي سڳي پون ته هن کي
 غلام بنائڻ جي ڪجهه ڏي به ڏمت ڪانه ٿيندي.

جڏهن مغلن ۽ سندن جي وچ ۾ ٿي سو وڻن جو مفاصلو
 رڳو ويو، تڏهن مغلن جي روتار ۾ تيري اچي وئي، ۽ هو اڳتي
 وڻن لاءِ ڊڄڪن لڳا. سائون ترڪ ڏل سان مغلن کي ڪنهن باز

وانگر نظر ۾ رکندو آيو، ۽ امن ان گهڙي، جڏهن مغل سلسلي مقرر ڪيل سنڌو ٽپيو، تڏهن هن هٿ مٿي کڻي اشارو ڪيو. ميدان جي ٻنهي ڇيڙن تي بيل سنڌي شهبازن هڪ ئي وقت ٻنهي گهوڙن کي هڪل ڪئي. گهوڙن جي ٻچن ۾ ڊگها رسا ٻڌل هئا. جنس پوءِ نئن گهوڙن جي رفتار تيز ٿيندي ويئي، ۽ پوءِ مغلن کي ايئن محسوس ٿيو ڄڻ ته زمين هن جي پيرن هيٺان ڪسڪندي ٿي ويئي. ڊگهيون شاهي توڙيون هن جي پيرن هيٺان ڇڪنديون ويون، ۽ مغل حيسين پاڻ سيالين ۽ سمجهن ته زمين ڪيئن سڌن پيرن هيٺان ڪسڪڻ لڳي هئي، تنهن کان اڳ هو چئن ٻچن پٿر ۽ جيڏين ڪاهين ۾ ڪرندا ويا. ڪاهين جي ٿري ۾ تيرن کان به ٽڪا ستر ٻالن حيوان ٽسبل هئا: اهي ستر ڪرندڙ مغل جي ڇيڙن، چئن، ڇهين ۽ پائراڻين ۾ ڪندا ويا. سڌن ڏانهن ۽ ڇهين ڏانهن ڪاهين مان ايئن آيون ڄڻ ته ٽن قرون ۾ مرڻا جاگي رهيون ڪرڻ لڳا هئا. عين ان وقت سنڌي گهوڙيسوارن جا دستا ڪاهين ۾ ڪرڻ کان بچي ويل مغلن تي وڃ حمان اچي ڪرڪما. مغلن جا هوش اهڙا خطا ٿي ويا هئا، جو ٻنهي هٿن ۾ ورهڻ مدران، هن پوئتي موٽ ڪاڌي، ۽ پنهنجون سموريون روابيون وساري کڻي ڪڙپن تي روز رکيو. انهيءَ پاڇ ۾ هن وري پوئتي نهاريو نه ڪيو. هڪي سنڌي کين ڪا اهڙي مهلت ڏني. مغل لاري جي سڱن هيٺان ڪرندا ويا. سمورو ميدان مغلن جي مڙهن ۽ لاشن سان ڍڪجي ويو، ۽ جڏهن آخري مغل ڪردو، يا سڌن جي مقرر ڪيل سنڌي کي ٽپي ويو، تڏهن سڌن به ٻنهي گهوڙن جي واڳ ورائي، پوئتي موٽ ڪاڌي. هڪڙي هڪڙي مهڏار سائون کي ٻنهي ٻنهي دستن بابت حال احوال ڏنو.

”منهجا ويهارو کن عمارت ڪري پيا ڪجهه فتحجي پيا آهن...“ هڪري مهڏار ٻنهي واري تي ڏکاريو ٿي چيو.

”ادل، داسان تو ته تنهنجا ساٿي ڪجهه آهرا هئا پر خير، سنڌ تان صدقو ٿا...!“ ٻئي هٿي هٿ سان همدردي ڪندي چيو.

”پانمان ٿو ته معل اڇوڪي رات وري اسان سان هٿ ڇراند
ڪونه ڪندا!“ ٻئي همراھ ڳالهه کي نئون موڙ ڏيئي ڇڏيو.

”مذفر خان پنهنجي ڏاڙهيءَ ۾ چٽڪ وجهي، رستم بيگ
جي اڳيان پنهنجي ڪوتاهن جو اعتراف ڪندو هوندو، ۽ رستم بيگ
جي وات مان گف پئي وهندي هوندي. هنن جو سمورو گھمنڊ ٻهي
ٻيو آهي....!“ هڪڙي ساٿيءَ پنهنجي راءِ ڏني.

”سهنجا مٿا، مغلن کي اڇوڪي ويڙهاند چرڪائي ڇڏيو
آهي. ان ڪري هو سڀاڻي ضرور وڌيڪ چالاڪيءَ ۽ نئين ترتيب سان
حملو ڪندا. پانمان ٿو ته فجر جي بادگ وقت هو ڪو نئون حملي
ڪندا....!“ سائون اهڙي نموني ڳالهه ڪئي جن هو اهڙو حملي کي
پنهنجي اکين سان ڏسي رهيو هو.

”پوءِ ٻيلا ڪهڙي صلاح آهي؟“ هڪڙي همراھ اٿساءِ مان
ڇڻو. هن جو سمورو سهن رت جي ڇنڊن سان رتائجي ويو هو.

”ٻارل، تون بهي گھڻن ۾ وڙهيو آهين؛ تون نه ٻيلائي
ڪري وڃي ڪو ساهه ٻٽ. فجر جو چونڪيءَ نسي وري پنهنجي
جتي جو وارو به نه آهي....“ سائون ٻانوه مان چيو.

”۽ ڏولڻ، تون به وڃي چيلو سڌي ڪره تون به بهي
ڇڪرين ۾ هئين....!“

”۽ بخشا تون به....“

در سائون جي ڳالهه کي سڳو لموٽيمڊو ويو. هن کي خبر
هئي ته سندن سرواڻ راتهن جون راتون ڪونه ستو هو. ڏولڻ کان
رهيو نه ٿيو. ڇاڪاڻ ته ”سائون پاڻو، اسان کي چيلو سڌين ڪرڻ جي
صلاح نه ڏئي ٿو پر پنهنجو به ڪو حيال آهي، ڪنهن نه؟“

”مون ڪهڙي ڪوڏر هئي آهي؟ ستان بهي رڳو ٻئي
ٿوئي لکن کي پريائيم....“ سائون ڏمدي چيو.

”جيئن تون به ڪهڙي پهر آرام نه ڪمدين، تيسين اسين به
....“ ٻارل ڪهن سڌيءَ ٻار وانگر چئي ڏنو.

سائون ڪا ڪهڙي مات ٿي ويو. پوءِ هڪ ڊگهو اونهو ساهه

ڪٿي ڇڏائين؟ ”ننڍون به نٿا ڪڍنداسون. پر منهنجي قسم مرضي آهي ته مغل فجر جو اسان ڏي اچن، اڄوڪي رات اسين سندن مهمان ٿيون.... منهنجا به سنڌ وٺي وٺي سڳي ويا آهن!“

”آءُ به ائين ٿو چوان....“ ديولچ آڇائڻو ٿي چيو.

”آءُ به چوڻ وارو هوس ته مغلن تي هڪڙو وار ٻيو به ٿئي!“

يارل به سر وٺايو.

پوءِ صلاح ٻيئي ته سمهڻيءَ کان پوءِ مغلن تي ٻن پاسن کان

راته وڌجي: ساڻوڻ مڪم ڇانوڻيءَ جي پاسي، ۽ ديولچ حا دست، ان

جي ٻئي پاسي ڏسي رسدڪيءَ ۽ ٺهڙن جون ڪڙهيون هيون.

”ڇڏو، هاڻ وڃي ڪجهه نارا توانا ٿيو. سمهڻيءَ کان پوءِ

وري گڏباسون...!“ ساڻوڻ آسدي چيو. *

شاه-ي حرمسراڻن ۾ جڏهن رات اچي هئي، ۽ هڪ هڪ
 رسي فانوس ٻهريدا هئا، تڏهن ڪيترن ۽ ٻانهن جون دليون وسارڻ
 لڳنديون هيون. هتي کي اڳيان حمل ڇڏي رات ڪاري راکڻس
 وانگر لڳندي هئي. هر ڪنهن کي گذريل رات جا چٽڪ ۽ ڇهه-درٻيون
 ياد اينديون هيون، ۽ سندن ماس اهيءَ تصور کان ئي پوسرڻ لڳندو
 هو. الانجي ڪنهن جي سلامت ايندي؟ هن شهرادن کي سمن سان
 سڻ وٺرائڻ جي هر هوندي هئي، انهن حرمس جون ٻانهيون وري
 نه ڪجهه سلامت ۾ هونديون هيون. پر انهن کي وري شهزادن ۽
 ميگمن جا سور سهڻا ٻوڏا هئا، اڪثر سڳيون ورهين جا ورهه پيهجي
 مڙس سان ڪونه سمجهنديون هيون. انهن مان ڪن لاءِ ڪيترن کي
 ڪي اهڙا جوان گولي آڻڻا ٻوڏا هئا، جيڪي ڪجهه اشرافين ڪيائين
 خاطر ان لاءِ تيار هوندا هئا ته سندن اکس تي ڪاري پتي پئڻ
 هوندي، ۽ رات گذارڻ کان پوءِ وري ان شهر جو سمن نه ڏسندا. پر
 مغان ۾ چغليخوريءَ جي اهڙي وبا ڦهليل هئي جو ڪا به شهزادي
 يا سگهه گهڻو ٿڌو جو ڪم ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿيندي هئي. اهڙيءَ صورتن
 ۾ ڪيترن ۽ ٻانهن کي مردانا ڪمڙا پائي، شهرادن سان سمجهڻو
 ٻوڏو هو، ۽ سڄي رات ٻاهه جي مڇ ۾ ڪماب ٻيڻو ٻوڏو هو!
 پر اڄوڪي رات ٻن راتن تائين شان مختلف هئي. سموريون
 ڪيترن ۽ ٻانهون، شهزادن، سڳيون ۽ اميرزادون اڃ رات
 هارسيگار ۾ هڪٻئي کان مڙسي حاصل ڪرڻ لاءِ آيون هيون،
 جو اڄ شهنشاهه هند سڌي ڪمز وٺ اچڻو هو، ۽ ملڪ عالم
 نورجهان سگهه جو اهو حڪم هو ته اڄوڪي رات شهنشاهه کي
 پتري انگوري سازڻي هئي، ۽ ايترو مصروف رکڻو هو جو شهنشاهه

کي سڌي ڪمز جو وجود ئي وسري وڃي. اهو موقعو اهڙو هو، جو هر ڪمز ۽ ٻانهي، هر شهزادي ۽ امير رادي انهيءَ آسري کي اکين ۾ سڃاڻي ڇڏيو ته شهشاهه مٿان رات وٺي گذران لاءِ ريجهي پوي.

”هي اڄ هن ٻانهن کي آخر ڇا ٿيو آهي، جو انڌا هار سينگار پئون ڪن؟“ نوريءَ معصوميت سان پڇيو.

”اڄ شهشاهه کي عث اچڻو آهي؛ توکي ڏسڻ نٿو اچي.“ هن جي ڪنيز مختصر جواب ڏنو.

”آئي گهوڙا سٺيس!“ نوريءَ جي دل ذليلي وٺي. ٻانهيءَ هن کي جيڪي ڳالهيون ڏنائون هيون، تنهن وقت کان هن جي من جي مونجهه وڌندي ئي وئي. هڪڙي سٺي ورنام جي ڪا سڌ ڪانه، س بش نه ڪهڙي دل ۾ آهي ته ٻئي پاسي اهو ڪٿڪو ته کيس هڏي جي ٻڪريءَ وانگر سسٽس ڪرڻ لڳو. سٺو ويڙو.

”سهجڻو هي ڇيو مڃن ته سٺي نون به سٺي سٺ سون ڪر، سائڻ! اهڙي نمبر ڪيئن ٺاڳ واريءَ جي هوندي آهي، جو تخت ڏئي هن وٽ پاڻ هلي اچي.“ ۽ مر ٻيس وري هڪ ٻيو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي.

”اهي ٺاڳ تن کي ٺيهر هجن؛ سون مسڪين کي پنهنجي دل تي ڇڏي ڏي....!“ نوريءَ جي اکس ۾ اڙڪ اچي ويا.

”ايئن روئڻ مان مهل نه ڪانه ٿيندي، سهجي مڃ، پلا جي ٻيو نه ته شهشاهه جي آڇيان ڪرڻ لاءِ ڪو وڳو نه ڇڏيو پاء! نه ته، نورجهان بگم سهجي ڪهڙي کلي لهرائي ڇڏيندي....!“

”نو مون سان وڃن ڪهو هو ته....“ نوري پاڻائيندي ڪهر ڏانهن نهاريو.

ڪمز ڪا گهوڙي سهجي آگر ۾ پيل مٽيءَ کي گهوريندي رهو. هن کي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته هوءَ ڇا ڪري، جيڪڏهن نورجهان بگم جو چمو تي ڪري تڏهن به سندس حشر کيس سارو ٻيو هو. سندس کلي لهرائي، ان ۾ سڄه ٻري، کس ڪيئن ڀت ۾ لسي ڇڏيندا، جيڪڏهن شهشاهه نوريءَ کي هتي نه ڏٺو ته شائد

ٿي، جو اتي سڌس خاص مصاحب کيس ڏکرا ڏکرا ڪري ڇڏيندي.
هن کي نوريءَ سان برابر همدردِي هئي پر هن کي هيءَ صدي نمڪڙ
سڌ سمجهه ۾ نٿي آئي جهڪا ڏاڳ کسي اڏڻ لڳو ٻئي هٿي.
جهڪڙ هن شهنشاهه مٿس هر ڪچي وڃي ته کيس ڏٺڻ ڀڄڻ ڏان
ڪونه ڪندو، ۽ پوءِ ملڪهءَ عالم نه سڌس ڪو وار وٺڻو ڪري -
سگهندِي. پڻ هن جي گولي ٿي گذارڻ جا حق ڪندي. پر هيءَ
سڌي نمڪڙ نه ڪا ڳالهه ٻڌڻ جي به روادار ڪانه هئي؛ هي محل
ماڙيون، هي ريشم، هي اڻس، هي تحت ۽ تاج، هي نولڪا عار ۽ ڀر
حواهر ته هن لاءِ ڪا معنيٰ ئي نٿا رکن؛ جهڪڙن ڪا ڪورا ڪور
اٿس ته رڳو ورڻام لاءِ، جيڪو شاهي تهذيبي ۾ موت جو مڙمان هو،
۽ هاڻ موت کان ڪو هن دور شايد پهچي وطن ورهيو هوندو، پوءِ
هن کي به ورڻام ياد اچي ويو....

جڏهن نوريءَ کي اها خبر پئي ته ورڻام کي شاهي درٻار ۾
پيش ڪري موت جي سڙا ڏني ويندي، تڏهن کان ته هوءَ سڌ اوندي
سڄي ڪري ٻار ڪڍڻ ويهي رهي، ڪڍڻ ٻين کان سڌ، هي ڪري
ڇڏينس؛ روئي روئي اکيون سڄائي ڇڏينس؛

”الا، هن مٿيءَ دل کي ڇا ڪريان، اصل وڃڻ ٿي ڦٽو....“

هن جي سمجهائڻ تي چيو هئائين.

”پر هن سان ته تههڄو ڪو سڌ نه ڪونهي؛ سڌن نه، ته

ڏٺس ڪا به فرائي وٺي آيون....“ هن رڳو کيس ڪلاڙيه ڪٽڻ چيو هو.

”هن سان ته تههڄا سڌ، سڌ ڪا به؛ تون ڪمتر سمجهه ڏيئي

اسان جي سڌن کي، سڀ ڏاڻ وڏو سڌ نه اهو اهو ته هو سڌي آهي،

سڌ لاءِ - ر ڏيڻ جو قسم ڏيو اٿس، مون کي مٿن ترڪس ڏان ڇڏڻ

۾ نه، ٻيو ڪو به سڌ ڪونه هو، اڏ ڏاڏو هن جي مائٽي ڪر

هس، نه ٿي ڪو ٻيو ڏاڏو هوس، سوا ٻههءَ جي نه هڪ سڌي

ڀائي ڌارڻ جي پٽيءَ ۾، ڪوڙن ۾ ڦاٽو هئي، مون کي ڇڏيندي

ڇڏيندي تههڄي آيا جي معصوم ٻچن کي مڃائي ويو....“ نوريءَ

ٿڌو سا، ڪڏهي چيو هو.

”ها، سا نه ڪانه آهي، پر هو دل ڦرائڻ واري ڪانه ٿئي
وٺس!“ هن وري ڪس ڇوڙ لاءِ چيو.

هو ڪهڙي لاءِ ماڻ ٿي ويٺي: هو ڪهڙي ڇوڙ
ڇو هڻي؟ ”اهي دل ڦرڻ ڦرائڻ جون ڪانهيون نه توهن سن
ڇڏو. مون کي نه اڃا به خبر ڪانهي ته دل ڪيئن ڦري اهي به
مرثي آهي.... ها، سمجهي دل رکيو اهو ئي چوي ته جيڪڏهن
انه سائن من جي ڪا هڪڙي مراد پوري ڪري ته آه ٿينس
رکيو اها مراد گهرندس ته سڄي عمر هن جي گولي تي گذارين،
بلڪل ايئن جيئن سمجهي امڙ ٻائي ساڻس جي گولي تي گذارين،
هس. اندي وهندي، سمي يا حاڪمي هن کي ٻائي کان سواءِ ٻي ڪا
ڪانه. ئي ياد ڪانه هوندي!.... پر سمجهي اهي سميت ڪس: هن
نه رکيو اها آس اتر ته رکيو هڪڙو سڙو ڪس ٿين سهي، هو جي
موت اچي وڃي ته سمجهندس ته.... نه....“ ۽ هو وري سڙو
۽ اوچنگارن ۾ پئجي ويٺي.

هن کي منهنجي انهي ورونهن جو ڪو تجربو ڪونه هو.
هي ڪهڙو نيهن هو، ڪهڙو پوري ڪي ورنام سان ايئن وڪوڙيو
ٿيو هو، جو چڻ هو پاڻ ڪجهه به نه آهي، هن جو سڄو وجود
ورنام جي نالي جي حوالي سان ئي ڪا معنيٰ رکي ٿو. نه سمجهي
جي باوجود، هن کي سندن انهي نيهن سان زنجير پيو لڳي. اهو
زنجير ۾ ڪونه حسد ڪونه هو، هن سوچيو، ڪهڙي ڪهڙي ڪهڙي
اهو سار، اهو نيهن ڪهڙي آهي، ته پوءِ تڏهن، وڌيڪ، ارغوين
۽ غلن جي وحشي طار ۽ بهاد جي باوجود، اسرار ۾ اسرار
وٺس رهي سگهي ٿو، هن کي ان وري ٿي به سار اچي ويو: اهو
ج نيار سڄن جذبن تي پيار اچي ويو.

”يلا جي تهجي ورنام ٿي شاهي قلعي جي تهجي مان
جي ٽڪارين ته موت ۾ ڇڏين؟“ هن ڪجهه سوچندي چيو.
”نه پوءِ... ته ساءِ آه جي ڄمار تهجي گولي تي
گذارينس. مون وٽ ته رکيو بهجي ڪانه آهي، سو جيڪڏهن

نه سڃي سڪم اچي ته وڏا پاڳ سمجهندس.... پر ڇا، اها ٿيڻي ٿي
سگهي ٿي....! هوءَ وري مايوس ٿي ويئي. سندس هرئيءَ جهڙين
معصوم اکين ۾ گهوڙن جا واڇوڙا اهي آيا.

شهشاهه هدا لاءِ موڪليل خاص ڪميز جي خدمتگار ڪسر
جي حيثيت ۾ سموريون مغل ٻارهيون ٻيون هن جي اڳيان پويان
درنديون هيون. هن نوريءَ کي اکين ڏٺو هو، ۽ هن کي اهو نه
يعين ٿي ويو هو ته جيڪڏهن شهشاهه نوريءَ کي ڏٺو ته پوءِ ڪو
ٿي ڪو هن جو ٿي ٿي رهيو، ۽ ڪهڙي خبر نه نڪاح وجهي
ڪس پنهنجي نئين ملڪ، مٿي ڇڏي. هن جي لاءِ ته سندس اندر ڪلي
نهن سر جهڙي ٿي پوردي. سو ڪسرن سان هن اهي وڃڻ ڪرڻ ۾
ڪو اهم نه سمجهيو ته جيڪڏهن نوريءَ سان راءِ راضي ٿيو ته هوءَ
سائن اهڙو نمر برندي، جيڪو هن جي تصور ۾ نه ٿي اچي سگهيو.
هوءَ پنهنجي سر جو سانڍو لاهي هن نورجهان سڪم جي حاس ٻانهيءَ
کي هيڏيئون مٿاهون ٻڌائي، ان لاءِ تيار ڪيو ته شاهي تهڻي ۾
ڪڙي نوحوان جي جان بچسي ڪرائي ڏي.

اها ٻانهي هن کان به وڌيڪ همت واري ٻڌي، ۽ هوءَ هن
کي ساڻ ڪري، شاهي محل جي تهڻي مان گهڻيون ڏياريندي،
شاهي قلعي جي عقوبت خاني جي تهڻي ۾ وٺي آئي. هن نه ڪو
نيريدار گذر، سو ملڪ، عالم جي مڙي ۽ شهر ڏسي، هٿ ادب
جا ٻڌي، هن کي روڪڻ لاءِ معافيون گهريون، ڪن اڳيرو ڪندو رهيو.
هن جڏهن مغل عقوبت خانا ڏٺا، تڏهن نيس وري اهي سڀ
براد ناد اچي ويا، حمڪي ٽٽارين ۽ ترڪن هن جي ڪمپ سان
ڪيا عشا، ۽ هڪ ۽ سندس ڪسريون هن وطن سگريون مارڻ ۾
سلام بيون هيون. هن ارغون، ترخان ۽ مغل جي سهڪرين جا
ڪنهن داستان ٻڌا هئا، پر هن عقوبت خاني ۾ انسان جي حالت
ڏسي، هن جا لڱ ڪانڊارجي ويا. هن زنجيرن ۾ جڪڙيل انسانن
کي ڏٺو، جن جي زخمن ۾ داسور پيدا ٿي، ڪيئن پئجي ويا عشا، هن
سگهڻن ۾ سوکيا جوان ڏٺا، جن جي اکين ۾ نيل سيجون گهمائي،

کين ڏهن جي سهائي ۽ نور کان محروم ڪيو ويو هو ۽ سڌن اکين بدران رڳو ماس جا لوڙا ۽ چڱهه هئا، جن مان بيلي بيلي پاڻي وهڻ، سڌن ڳلن تي سڪي، ٿڌ ٿڌ ٿي وڃي هئي؛ هن ڳيرو جوان ڏٺا، جن جا عضوا ڪهي، کين اگهاڙو ڪري، انهن لکي ڇڏيو هئون. مختلف عقون خانن مان چمڻ ۽ رڙڻ جي پڙاڏن هن کي ڪمائي ڏوڏي ڇڏيو، ۽ ڪڙو سمرو وري هن جي روح ۾ ستل نفرت جا گهي پئي؛ هي مغل اسماءات جا قاتل، آخرڪم سائنس اراد قومن جي انسان ٿي ائين چيائيندا رهندا.

هو پڇڻسڻيون، پڇڻسڻيون وريام جي تهخاني پهتيون، ۽ جڏهن شاهي ٻانهيءَ سڌي ويو، ان جو ڏس بچو ته پهريدار ڪنڌ هٿ ڪري رهيو.

”ڪٿي آهي هو؟“ — هن چيو، ”هو؟ چاهين ڪي ماري ڇڏيو؟“ هن ڀرپور سڌي ڇڏي.

”نه ڇڏين، نه هڪ ڇڏين سڌي، هن ٿي هتان ڪڍي ويا آهن؛ پر ويرا ڪهڙا آهن؟“ سڌن جا ماڻهو سڌن پويان آهن. ملڪ عالم کي خاطري ڏيڻ جو نه هن ٿي ترڻ لڙهار ڪري، سڌن خدمت ۾ پيش ڪندس!“

هن جي دل چاهيو ته هو وڏا وڏا ٿيڪ ڏهن، پنهنجي خوشيءَ جو اظهار ڪري. سڌن وري اهو نيت ڪري ڏيکارڻو آهي ته هو شيعن جي بچري مان نه آزادي حاصل ڪري سگهن ٿا، پوريءَ کان هن جي هٿي هٿو هو، تنهن کي هن نيت ڪري ڏيکارڻو، ۽ هن جي دل سان دعا ٿيڪي: ”الله سائن، تون مظلوم سڌن جو سڌي بچان!“

هو ٿڪڻيون ٿڪڻيون محل ۾ موٽي آيو، ۽ جڏهن هن پوريءَ کي سرستي ڳالهه ڪري ٻڌائي، ته پوريءَ آئي ڪڍي پاڪر وٺس. سڌن اکين سان ڳوڙها لڙي، سڌن چوليءَ کي پڇاڻندا رهيا، پر سڌن سڌن جي ڇهڪ مان هو. هن جي دل جو حال سمجهي ويئي. گهڙيءَ لاءِ پوري هن کي ساڪر ۾ پيڙي، سڌن

چئي ۽ ۾ منهن لڪائي، اڙڪ لڙندي رهي، ۽ پوءِ سڌياد ٻڌي چيائين: ”الله سائين ۽ منهنجي ماءُ ٻڌي: شل الله سڌ جا وٺ ڏيکارين، مون کي نه ڏيکارين ته آءُ گهوريس!....“

هوءَ وري حال ۾ موٽي آئي. شهنشاهه سد چال ته آيو. هن نوريءَ کي اڃا، هن جي آڇيان لاءِ تيار به ڪونه ڪيو هو، ۽ ٻئي هنن نورجهان بيگم جي حڪم موجب شهنشاهه جي انگوريءَ ۾ سڀيءَ ۾ پيل دوا ملائي هئي. ماءُ بيگم کيس سمجهائي ويئي هئي، ته اهو مڃول پيڻ کان پوءِ شهنشاهه اگهور بند بڻجي ويندو، ۽ پوءِ هوءَ پٺي کيس ڪٿائي ويڌي. هن هڪڙي نظر وري نوريءَ تي وڌي: هي فرشتن جهڙو ٻاڪ ۽ معصوم حسن فقط ان لاءِ ڪڪڙي، شهنشاهه جي عسرت جو سامان بڻجندو، جو اهو حسن غلام آهي! ڇا غلاميءَ جو اهوئي نصيب آهي؟ آءُ به غلام آهيان، هيءَ به غلام آهي. هن جو مون تي ڪو به حق ڪونهي منهنجي اندر جي نفرت ڪيڏانهن وٺي؟ جنهن شخص جي ظالم اس ڏٺن جي ڪري، مون جهڙيون هزارين معصوم بيگريون ٻارن ۾ سلام ٿيون، ۽ علاميءَ جي رنجمن ۾ جڪڙيون ويون، تنهن کي آءُ، هي غلام ٻه ملڪوئي حسن، ايئن پيش ڪري ڏيان ڇو آءُ به ظلم جي ڪٽ ۽ ٽڙي آهيان!“

هن کان چرڪ نڪري ويو: ان دعوت جي چڻڪن جو هر ڪڏهن به قدر ڪونه ڪيو هو. پر هاڻ اهي چڻڪون ڀيٽ بڻجي هن جي روح کي ساري رهيون هون. هوءَ آئي، نوريءَ کي هٿ کان وٺي، کيس سينگارڻ ويهي رهي. نوري حيرت مان هن ۾ اسر تبديليءَ کي ڏسدي رهي.

”بيگم، ڪر شهنشاهه اچڻ وارو هوندو، دير نه وٺندي!“

هن ان سينگارڻ نوريءَ کي ڏسو نه وري هن جي همت جواب ڏيئي بيهي رهي. نه نه، هي حسن ته خدا جي تخليق آهي، ان کي موت جي پاڪر ۾ ڏيڻ جو مون کي ڪهڙو حق آهي؟ هيءَ سڌي بيگم هن رائيءَ جي پوڄاڪ ۾ ته ڪٿات جي ملڪ، ٿي

لڳي، جهنم جي اڳيان ته نورجهان بيمگر جهڙيون رانئون نه ٿا ٿيون
 ٿيون لڳن! لا، هن جون اکيون ته انهن ۾ روشني انهيءَ صبح
 جي روشني آهي، جنهن جو قسم پاڻ الله سائنءَ ڪيو آهي. هن جو
 مُکڻ ته.... جنت جي حورن جا مُکڻ چڻ ته ان مُکڻ اڳيان
 ڪار، حيثيت نٿا رکن! ۽ هيءَ پيشاني، هي گيل، هيءَ گچي، هي
 جسم، هي سراپا.... هن جي پنهجي جسم ۾ هن ڏانهن نهاريندي ئي
 ڪيترين ئي برقي لهرن ڀوري ويون. سلام آهي سڌ جي مٿي
 تي، سلام آهي سڌ جي پاڻيءَ کي جنهن ههڙي حسن کي خلق
 آهي؛ ۽ پوءِ هن کي سڌ جي ترقي، سڌ جو دائي باد آيو، جنهن
 ۾ هن غلام هريديءَ آزاديءَ جي سڌ محسوس ڪئي هئي، جتي
 ڇا ازبگ جوان ڏسي هر کي پنهجي آزاد وطن جا آزاد
 جوان ياد ٿي آيا، جتي انسان ۾ ماڻهو، اچي، تائين، غلاميءَ جي
 عذابن جي باوجود، سدا حيات هو!

”ٻڌ نوري، سهجي مون! اچ هڪ غلام دم ٻيءَ غلام دم
 کي غلاميءَ مان چونڪارو ڏسڻ لاءِ خواب مان جاڳي پئي آهي؛
 جبڪڏهن تون به مون وانگر غلام بي گذارڻ چاهين ته آءٌ اچا...
 تنهنجي مدد ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، پر مون تنهنجي اکين ۾ ڏٺو آهي
 ته ان غلاميءَ کان تون موت قبول ڪندئين، ۽ سرڪندي مري
 ويندين! ڀلي ته شهنشاهه عالم تي اهو ثابت ٿئي ته سڌ جي نوريءَ
 لاه غلاميءَ بدران موت وڌيڪ شاد ٿو آهي.... اچي، سهجي مون،
 هي رهر جو پيالو آءٌ سهن هن پاسي تي ڦيربان ته جڏهن سهجي
 جسي ۾، تنهنجو معصوم سهن ڏسي، ڪو ڪونهي رحم نه جاڳي
 پوي....!“ هوءَ لائجي فارسيءَ ۾ چا چا چوڻدي وئي. سندس اکين
 ۾ ڏک ڦهلايو ڪري پئي وهيا، زهر جو پيالو هن جي غش ۾ پئي
 لڙندو. هن جو سڄو بدن پئي ڪميو.

نوريءَ هن ڏانهن نهارڻ کان سواءِ، نالو هن کان ورتو، ۽
 گت گت ڪري پئي وئي. سندس اکين ۾ سرڪ موٽي آئي.
 ”آءٌ تنهنجا پورا ته قيامت ۾ به لاهي ڪن سگهندس....“

پر مون کي پڪ آهي ته اسين ٻئي جهان ۾ به گذجي هن مائٽن جي
خلاف سرڪندڙون، سرڪندڙيون سون!

نورتي وڏي اچي پلنگ تي ويهي رهي. زهر سڌس ٿي ۽
ڪن مٿس اچي ٿي، هن جي نٿس نٿس ۾ ڦهلجندو ٿي وڌو، سڌس
اکڻن ۾ پوان ڀاڄولاڻي ٿيا. هن انهن ٻانڀو ڇڻ ته هيءَ سڌس محسن
هن کان پري هڻي ٿي وڌي. هن پنهنجي هٿن کي اکين
وڌائيندي چيو:

”پنهنجي مٿي ٻن، اڄ سهنجو هٿ جهلي ويهه ته
پنهنجي احسانن جي هيڄ ۾ پنهنجا پساء پورا ڪريان! مون تي
تومان پنهنجي امڙ جي سڳند ٿي اچي.... بد، ورنام مون لاءِ ضرور
ايندو: ڪم ڇڻج ته سڌ کي سڌس ضرور آهي: موسيٰ وڃي ۽
سڌ تان صدفو ٺهي: ايئن به ٿئي ته آءُ ٻئي جهان ۾ لائين ٿين!“
نوريءَ جي اکين ۾ ورنام اٿي آيو، ۽ هن پنهنجون اکيون
ن تصور کي محفوظ ڪرڻ لاءِ سڌ ڪري ڇڏيون، ۽ گهڙيءَ کان
پوءِ هن هڪ اونهو ساه ڪيو، ۽ سڌس ساهن جي ٿور ٿي پئي.
هن جا هٿ ڪمر جي هٿن ۾ ٽرڪي ساه ۽ ن جي مٿن تي ڇو
ٿي اهي سرڪ هٿي، جهڙن کي محسوس ڪرڻ لاءِ، هن سڌس
ڇڻ تي هٿ ڦيرائي، کڻي پنهنجي اکين تي رکيو.

اوچتو ٽڪڙن ٽڪڙن قدمن جو آواز ٻڌي، هوءَ آس ۽ آب
ٿي، ڪنڊ ٺاڻي مهي رهي، ٻه حسبي حواجر سراءِ اندر اچي،
گهاٽن ترارن سان، دروازي تي بيهي رهيا!

شهزادو، ڪمر، سروري مغل ٿي سان، زهر ٻن ٻن
ٿي ڪمر جي دل ۾ ڏي وري اچي واسو ڪيو، ۽ هوءَ ٽڪڙن
حسب سان، هن جي قدمن ۾ وڃائي ويٺو. جهانگير هن ٽاهن ڪيو
ٿيان ته ڏٺو، ۽ وڏي اچي پلنگ وٽ ويهي رهيو.

”سجڻ الله، ۽ جي ساراھ ان رب نه ڇڏي ڪم ڪم
ڪم ڪم آهي.... پر ڇا اڻ اڻڌي وڏي انعام ڇو لائق آهيان...!“
جهانگير پڇندي چيو.

هن هٿ جي اشاري سان، خواجہ سرائڻ کي ٻاهر وڃڻ جو حڪم ڏنو. جئن ئي هو ٻاهر ويا، هن هٿ وڌائي، نوريءَ جو هٿ پنهنجي هٿ ۾ کڻيو، ۽ پوءِ موت جي ٿڌاڻ محسوس ڪري، هن کان هڪ ڊگهو چرڪ ڏڪري ويو، ۽ هن هٿ ڇڏي ڏنو. هن جي وات مان اهڙو ڇڙيل آواز نڪتو، جيڪو ڪنهن هوندي ٻار جي هٿ مان رانديڪو کڻي نڪرندو آهي.

”ڪنيز، هيءُ ڪهڙو مذاق آهي اسان سان.... قسم آهي اسان کي پنهنجي بزرگن جي شان حسو، امن پنهنجي هنن سان، هن لاءِ جوابدار شخصن کي راءِ عدم موڪلندا-ون....!“

”ڦهلاءُ عالم، هيءُ ناچيز ٻانهي ئي ان لاءِ جوابدار آهي....!“

هن گهڙي آواز ۾ چيو.

جهانگير ڪاوڙ ۽ غضب ۾ پلنگ وٽان موٽ کڏي، ۽ ٻئي هٿ ڪنيز جي گچيءَ ۾ وجهي، رڙ ڪندي چيو: ”آخر، توکي اها همت ڪيئن ٿي؟ توکي اسان جي غضب کان به ڊڄ نه ٿيو؟“

”حضور، هن ئي چيو ته هن جي وطن کي مغل غلام بڻايو آهي، پر هن جي روح کي شهنشاهه جهانگير به غلام بڻائي نٿو سگهي! هن مون کي انهيءَ رشتي جو واسطو وڌو، جيڪو فقط غلام وومن جي اسانن ۾، هڪٻئي جي سان مرڻا ۽ آڃاڻو رشتو هوندو آهي، ۽ ان واسطي جي تقاضا فقط هڪڙي هئي ته آءُ هن کي موٽ جي نند بخشي ڇڏيان! باقي رهيو اوهان جو غضب، سو مون جهرين کان وڌيڪ ٻيو ڪير ٿو ڄاڻي!“

جهانگير جي ڪنن ۾، هن جو هڪڙو هڪڙو لفظ ٻڌو ته پڙاڏا پيدا ڪندو ويو. هن ڄا هٿ هن جي گچيءَ مان ڀرا ٿي ويا....

۽ پوءِ هو وري وڌي اچي پلنگ جي ڪنڊ تي ويهي رهيو، ۽ نوريءَ جي مٿن ۾ گهورندو رهيو. پوءِ هو آمالڪ آيو، ۽ چادر جو پلاند ڇڪي، هن نوريءَ جي مٿن تي وجهي ڇڏيو، ۽ نڪڙو تڪڙو ٻاهر نڪري ويو! *

اوندا هي تهڙي جي هبت گهڙي لاءِ ڏانڊني جا حواس
خطا ڪري ڇڏيا.

”ٻر، اسان سان ڏاڍي ٿي، اسان کي ته ٻاهرئين دروازي
جي اندر توڙي ٻاهر ڪو عمل نظر ڪونه آيو، سوءِ هي دروازو
ڪيئن بند ٿيو؟“ ڏانڊني چڻ پاڻ سان گالهائيندي چيو.
”پاڻيان ٿو ته اسان جو پير ڪنهن اهڙي ڏاڪي تي پيو،
جنهن تي زور اچڻ سان دروازو خود بخود بند ٿي ويو هوندو، ۽
پهرين ڏاڪي به اطلاع ملي ويو هوندو ته ڪو اڻ ڄاڻ ماڻهو اندر
داخل ٿيو آهي....“ حڪري ڪجهه سوچندي چيو.

”پوءِ؟“ دوسوءِ به چڻ پڇندي پاڻ کان سوال پڇيو.
”پوءِ وري ڇا؟ ضرور هن ئي ڏاڪن ۾ ها پٽ ۾ ڪا ڪٽل
هوندي، جنهن سان ڪو گهٽ بسا لنگهه کڻندو هوندو.... منهنجي
خيال ۾ ٿوري دير ۾ مغلن سان ڪو خسر چاروڻ ضرور ڪٿان ايندو،
پوءِ ماڻها سولا! تيسين ويهي سا ٿڪ پيئون. باقي جيڪڏهن اسان
هتوراڙيون ڏيڻ شروع ڪيون ته پوءِ مرڳو ڪسي، زمين ئي ٻرن
هنان نڪري وڃي، ۽ اسين ڪنهن بهي اوزار ۾ ڊڄي ڪرون!“
جيون صلاح ڏني.

چار ئي چٽا، ٿوري ٿوري بند ٿي، مختلف ڏاڪن تي،
سڀني وٽس رهيا. جيون جي ويٺو، اتي پٽ جي پويان هن جي
ڪنن ڪو آواز جهٽي ورتو. هن چڙهي جي هڪڙي وڏي، بچڪي
مان ڪڍي، هٿي ڪئي، ۽ ڪنهن اڃاڻي حملي لاءِ تيار ٿي
ويٺو. سندس ڀرسان، ٻه ڏاڪا هيٺ دوسوءِ کي به هن ڄاڻ ڪري ڇڏيو.
گهڙي نه گذري ته اوچو جيون جي پاسي واري پٽ مان

هڪ وڏو پتر هڻي ويو، ۽ ٻه مغل، اگهاڙيون ترارون ڏسي، اندر
ڏاڪڻ ڏانهن ڌوڪيندا آيا. هيون ٻه هن لاءِ اڳتي تيار هو. هڪڙي
مغل جڻ ٿي پٺ ڏني، چمڙي جي وڏي، هن جي گچيءَ ۾ ٽاهي
وانگر ويڙهجي ويئي، ۽ هڪڙي جهٽڪي سان، هن جو مٿس ويڙهجي
پيو. هن رڙ ڪري، پنهنجا هٿ گچيءَ تائين آڻڻ جي ڪوشش
ڪئي، پر هن جا هٿ هوا ۾ هٿوڙايون ڏيندا رهجي ويا. ترار هن
جي هٿ مان نڪري، ڏاڪڻ تان ڪڙڪڙ ڪندي، هڪ ڏاڪي
تي خاشاڪ ٿي ويئي.

ٻيو مغل جيسين ساڻ سڀاڻي تنهن کان اڳ دو-دو-دو سن
اڇتو اچي ڪڙڪيو، ۽ هن جي نڙگهٽ کي گذري جي فار وانگر
ڪپي ويو. هن ايڏي ڏانهن ڪئي جو ان جي پڙاڏي سان -جو
تهجاءُ لرزي ويو.

”ٿر، تون سڄو هٽن.... اچو ته هليون!“ ڏاڏو ڏني هڪل
ڪئي. انگهه ٿي، اندر بيا. سامهون ٿي سامهون ڏرڪي ٿي ٻه مغل
سڀاهي آهليا پيا هئا. حڪرو ڪمون جيان وڃي من ڪڙڪيو، ۽ هن
کي اها سمجهڻ جي به مهلت ڪانه ڏنائين ته هيءُ آف ڪمان ڏرڻ
ٿر، جڪري پنهنجو خمير هنن جي ٿي ڪپڙن تي صف ڪندي،
وري ڪمر بند ۾ هڻي ڇڏيو.

هنن هڪڙي تهجاني کان ٻئي تهجاني ڏٺن جيڪي ڏسو،
تن سڌن پيٽ ۾ واپوڙا وجهي ڇڏيا. انسان طرفان انسان تي سڌر
ملم ڏسي هو جوان ٿيا هئا. ترخانن ۽ مغل سڌن سان هڪڪي طم
ڪيا هئا، سي هن اکين ڏٺا هئا، پر هن عفويت خانن ۾ هڪڪي
ڏٺو، تنهن هن جو اسانڊات مان ايمان لوڏي ڇڏيو. عجب هن اعرو
انءُ ڏٺو، هڪڪو جواب ۾ به ڏيڃاري ڇڏي. هتي هن اهڙا جوان
ڏٺا، جن جي بدن تان تاري ڏاڍي لاسي وئي هئي، ۽ سڌن رڌاڻل
جسمن مان رت بدران ڪا پيلي پاڻيڪ ٿي رهي هئي. هن جهور
بيسن ڏٺا، جن جا نڪ ۽ چپ ايئن ڪپل هئا جو هن جي چنڊ
۽ ڏنڊن جون سڌن اندر تان نڙگهٽ ٻئي نظر آيا. هن ڪيترن

سمن جي دل ۾ چٽڪو دٻجي ويو. وريام لڏي هن مهل تـ
جيڪڏهن ڪجهه ياد هو ته رڳو سنڌ هئي.

”۽ اوهان سان ڪنهن سلام چيو ڪونه ورايو؟“ وريام
ڏورايو ڏيندي چيو.

”جڻي سنڌ، منهنجا مٺا، سدا جڻي سنڌ!“ ڏاترڏني کيس
سکر ۾ پريندي، هڪ ڊگهو سڌڪو پريندي چيو.

”دوسو، هي ڏاترڏني کي ڇا ڪيو اٿو، هو زنج وائڳر پيو
سڌڪا پري؟“ هن ڏاترڏني کي چيڙڻ خاطر چيو.

۽ پوءِ جڏهن هن سان هر هڪ وريام کي وڙ وڙ ڪري
سکر وڌا ۽ گهراڻيون پاتيون ته سندن ڪڇ گهري پيا. وريام نه سمجهي
ٻارن وائڳر ڏيندي پيو.

”ٻڙ، مون ته ايئن سمجهيو هو ته هاڻ سنڌ جي مني تـ
نصيب ڪانه ٿيندو، شمس اٿو، هو....“ وريام وڌيڪ ڪجهه چوڻ
تي چيو.

”بس بس، هاڻ گهڻو ئي ٿيو. اسان جو ساهه اڳي ئي پيو
سمجهي، وري اهي ڳالهون ڪري، اسان کي هڻو نه ڪري.“ حور
ڪنڌ هيٺ ڪندي چيو.

هو هاڻ لاءِ تيار ٿيا ته وريام کيس وري روڪي ڇڏيو. ”هن
مان گهڻن لاءِ ته اسين گهڻو ڪجهه ڪري ڪونه سگهندا. ون، هر
ڄمڪي اڃا سڄي لکين آهن، انهن جا بند خلاص ڪريون ته من
هن مطابق جي مهابي، اسان جي سنڌ جا بند کلي پون....!“ وريام
اهه پريندي چيو.

”ڏني، مڙئي چٽي ڪمڊو هيل سنڌ ۾ جيڪا وڙهائڻ مني
هئي، تنهن جو مثال پنهنجي تاريخ ۾ ڪونهي. سائون سڄي ۽ سڌ تي
ميدان جنگ ٺاهي ڇڏيو آهي، ۽ مٿان اها ڪار ڪئي آهي، جو
اڄ ڪي ڪي اها لاهور موٽڻ لاءِ مٿيون ڪمڊس!“ حڪري انعام
مان چيو.

وريام اڳتي هاڻ بدران، اٽسي تي بيٺي رهيو. سمن پنهنجي

دارن جي اکين ۾ ٽٽورن اٿارو، ڇڻ ائين ۾ کيس - ۴۰ - هن نئي جي ٻولا هئي.

”نٿر، جھف اٿو؟ سانوڻ ٻيو سڏ لاءِ رهين، ۽ اوهن مون کي چئڻ لاءِ پنڌ ٻيا آهيا اوهان ئي سڏ کان به آڻا وڌيڪ... آهين؟ سٺ جي آزاديءَ کان به سهجي آزاديءَ کي مٿاهون سمجهو.... ڏانڌڻا، حڪرا، دوسو، ۽ حمون! تون به! اهڙي ٻاري، اڃي سڏ کي ٻن ڏيو ها. آڻ ڪهڙو مٿان ٿي لٿو هوس؟ اڃا حايط ملال لاءِ اچو ها ته به ڪا ڳالهه هئي!“

هن حاڪم هٿ هٿا هو چون به ته ڇا چون! ڏانڌڻي ئي ته اڳي ئي پرون پيل هئا ته وريام جو اهو ويڻ کيس وڌي ويٺو. ”وريام، سڏ کي نه هجي وڌيڪ ڳهرج آهي. سانوڻ، ڪو هڪڙو سانڻو ڪونهي، نيم وريام ڪو هڪڙو سانڻو ڪونهي. اوهن سڏ جا اڇاڻ آهيو....!“ ڏانڌڻي پنهجي مڃاءَ جي ڪوشش ڪندي چيو. ”واھ، واھ، ڏاڍي غفلت جي ڳالهه، ڪٿي اٿئي، ڏانڌڻا! آڻ... هو ٿو چوان.“ حڪري به سُر وٺندي چيو.

”دل ۾ نه ڪچو، پر اوهان اڀرا ٿي، رڳو ٻاري به ٿي نه آهيو. ذاتي طرح آڻ هن ٻاريءَ تي حيرت به ناز ڪريان، - و - پورو آهي. پر حقي سڏ جو سوال هجي، اتي ٻارون دوستيون نياڻن اچي کنڊهه آهي. سڏ کي رڳو سانوڻ ڏيا وريام جي ضرورت ڪونهي، هڪ سڏي جي ضرورت آهي، جيڪو سندس آزاديءَ لاءِ هر ڪهڙن لاءِ تيار هجي....!“

”پورو، سڏو آهين. اسان برابر مليل آهيون... اسان تو کي ڏانڌڻي سڏ هٿ ۾ ڏيڻ چاهيو.“ وريام وڏي ڏي کيس ڏاڍو ڏٺو. ”ڏانڌڻا، رڳو اها سڏ ڪر نه اسان سڳو... پنهجون، - ان ڏي وڃو، ۽ هٿ سههه ر رهجي وڃون!“

هو ٽڪرائڻ لڳو، انان ڪٿي، ۽ مخالف ٽهڙين ۾ اسيرن جا پٿر ڪوٺايا، کين اٽڪ ڏيڻا، سڏن ڏل وڌائيندا، کين مڪ دروازي

جو ڏس ڏسدا ويا، ڏانڙڏي وريار لڏي ٻڌايو ته: ڄاڻو ٿي، ڏسڻي
تي وٺي جو اسطاف ڪرڻ لاءِ پويان آهي.

”ڀلو، توهين هاڻو ٻاهر، پر پنهنجي سڀال ۾ ڇو، ڏسڻي
چڙهي آيو آهي. مٿان ۾ چڙهول شروع ٿي ويو هوندو ته هي مٿس
سارا اسير ڪيئن آزاد ٿي نڪتا، ۽ سندن پهريدارن ۽ ساعين لڏي
ڇا ٿيو. هرور وڃهيو ته ڪڇو. باقي جي سر تي اچي ته پوءِ ڇهه تي
مهل ڏسو ٿيئن ڪڇو“ وريار ڏانڙڏي جي ڪمر بند مٿان ڇو،
ڪڍندي، پنهنجي ڪمر بند ۾ هڻندي چيو.

”۽ تون؟ ڪيڏانهن ست آهي؟“ ڏانڙڏي کي وريار جي
دل ۾ مٿن طوفان جي ڄاڻ هئي، پر تڏهن به بحث کان رهي نه سگهيو.
”تون گهڻي نه ڪرا وري مٿان جي وڙ ڪونه ڇڙهين.
مون کي ڪو ٺاهو ڏيو آهي. آءٌ ٺهري ۽ تڏهن نه پنهنجي ته ٺاهين
روانا بي وڃجو“ وريار پنهنجي ٻارن کان نظرون مٽائيندي چيو، ۽
تڪڙو تڪڙو هڪڙي پاسي نڪري ويو. *

مغلن جو شان، شوڪت ۽ باهريون ڏيڍو اهڙو هو، جو سڄي
 ماڻهوءَ کي ٻيو ڪجهه سوچڻ جو موقعو ئي ڪونه ملندو هو. هڪڙي
 پاسي باغ باغچا، چوڌول ۽ چورجمن، ٻارنهن دريون ۽ محراب ته
 ٻئي طرفان مسجدون ۽ مسافر خانو، ڪوه ۽ لنگر خانو ماڻهن ۾ اهڙو
 مشهور هو ته هاڻ ته سڄو پڇو اسلامي دؤر دوران آهي. شريعت جا
 صاحب فاضلي مقرر ٿيل هئا، ۽ غريبن کي انصاف پلاڻ وجهڻ جا
 سمورا انتظام موجود هئا. خود شهنشاهه بهنجي شاهي محل جي در
 تي انصاف جو وڏو گهمڊ لنگائي ڇڏيو هو، ۽ ڏينهن رات انصاف
 جا طلبگار اهو گهمڊ وڃائي، شهنشاهه کان ذاتي طرح، روبرو انصاف
 حاصل ڪري ٿي سگهيا. ملڪ ۾ عام وارن جي به ذاتي عزت هئي،
 ۽ کين انعام اڪرامن سان نوازيو ويندو هو. هڪڙي شاعر مغل
 حڪومت جي اسلام جي خدمت بابت نئون شاهنامو لکيو ته کيس
 خلعت پراڻي وئي، ۽ شهنشاهه بهنجي هس سان، وردوسيءَ واپس،
 کيس اشرفين جي خريزين پراڻي ڏني. شهنشاهه بهنجي هڪڙي ئي
 گهاٽ تي پاڻي پي رهيا هئا. مجال آهي ڪنهن امير يا نواب جي ته
 بهنجي رعيت سان ڪا ربادتسي ڪري. ائين فقط هڪڙي گهاٽ.
 رعيت تي به لارم هئي ته هو مغل حڪومت يا مغل اميرن جي
 مڪمل اطاعت ڪر، ساڻن سڀو نه سامهين. روز وڏن شهرن ۾ پراڻو
 گهمڻو ويندو هو ته اسلامي حڪومت جون سرحدون وسيع کان وسيع
 تر ٿينديون وڃن، ۽ اسلامي حڪومت جي باعين کسي بهادر مغل
 فوج چيپائي ڇڏيو آهي.

سافي خانن، طوائف گهرن ۽ غلامن جي نيلام گهرن جو چار
 جمن پوءِ ٽيئن وڌيڪ فهاجندو ويو. مغل شهرادن، اميرن ۽ اميررادين

جون بگهون ۽ رت شهرن ۾، ”هتو پري، هتو پري، شاهي سوارِي
 نِي لنگهي۔“ جي اعلان سان، ايئن ئي ڊوڙيا چڻ ته ڪنهن گوه ۾
 شامل هئا. ڪنهن ساڻهو انهن جي ڦٽن هيٺان چچرحي مرندا هئا.
 هنن کي ڪا جهيل پل، ڪانه هئي. ڪنهن وٽ ڪا چڱي وٽ
 ڏٺائون، ڪا سهڻي نينگر نظر آين، ته پئي ڏينهن اها سندن حرمسراڻي
 جي زينت بڻجي ويندي هئي. جيڪڏهن ڪنهن شڪايت طور بزرگ
 ٻاهر ئي ڪڍي ته راتو رات هنن جو حق بچو رکي ويندو هو. سڀني
 به ماڻ، سڀني به ماڻ، هڪ عام دستور هو. ساڻهو زندو رهڻ لاءِ
 چايلوسي، خوشامد، فريب، رباڪاري، قيد ڦير سگهي پيا هئا. قاضين
 مولوين، مفتين، دربارين، محافظن کي وڌيون ڏيڻ عام رواج هو.
 سوداگرن سان حصا پئسون ڪرڻ سان امير آراءِ شاهي دربار ۾ کين
 خلعتون ۽ رعائتون وڌي ڏندا هئا. جاگيرداريون ايئن وڪاسديون
 هيون، جنهن عام وکر وڪاسدو هو، رڳو ان جي منڍي شاهي محل
 ۽ حرمسراڻن جي اندر سڃيل هوندي هئي. نولڪا هار، هرا حواهر،
 اطلس ۽ ڪمخواب جي عيوض ڪنهن جي پتڳ لهندي هئي، پڪ
 پڪ پتي هئي. راتين، شهزادين ۽ اميرزادين جي عشقن جا داسين
 خاص ۽ چهرين ۾ شاعري ۽ جو موضوع بڻا هئا، ۽ اهي داستان پتي
 سوداگرن، وڻج واپارين ۽ پوءِ - ڍاون جون نينگرديون به ايلي بڻجي
 مڃيون ڳولينديون وڻنديون هيون.

۽ عام اسان اهو سڀ ڪجهه ڏسي، نهن سچ ڏيون عقوبتون
 هڻڻ جون تياريون ڪندا هئا. جهانگر جي تحت نشئي ۽ ڪن پوءِ
 محل ڏيڏي جو هڪ نئون نظارو ماڻهن کي ڏسڻ ۾ آيو. سو سو
 ديوان سام ۾ شهنشاهه جي کلي ڪچهري! آئي گهٽ وڇاڻ وارن عمر
 وريادين کي انصاف يلتم موندو هو، داغ کي سزائون مائديون هيون،
 مت نين فتحن ۽ ڪاميابين تي مبارڪن ڏيڻ وارن کي خلعتون
 بارايون وينديون هيون ۽ شهزادن جي سالڪرهن تي قبول بوندڙ
 تحفن ۽ سو کرين جا اعلان ٿيندا هئا. ساڻهو انهي روشني ڏسڻ لاءِ
 هزارن جي تعداد ۾ اچي ميڙاڪا ڪندا هئا!

اڄ به ديوان عام ۾ کلي ڪجهريءَ جو ڏنهن هو. صبح کان وٺي هشام ماڻهن جا شاهي قلعي جي ديوان عام ۾ اچي گهاٽ ٿيڻ لڳا هئا. ماڻهن ۾ چوپول هو ته اڄ ڪجهه سڌي باغبانن کي دربار ۾ پيش ڪيو ويندو، ۽ ڪن ترخان اميرن کي حڪم عدولي ڪرڻ تي پڻ سڙاڻون ڏنيون وينديون. امير آسرا، رانئون، دوگمون، اميرزادون ۽ شهزادا، وقت کان اڳي پهچي رهيا هئا، ۽ پنهنجي پنهنجي خاص مسندن تي براجمان ٿي رهيا هئا. بالآخر شهنشاهه هند، ظل الاهيءَ جي سواري به اچي پهتي. ظل الاهيءَ سان گڏ ملڪ، عالم دورجهان بيگم به پنهنجي ڪنڙن جي گهري ۾ ٿاڻوسي تخت تي اچي ويئي. هن جي پويان چٽت جهلمندڙن سان گڏ حواحه سرائن جو هڪ جٿو اگهاڙين ترارين سان موجود هو.

شهنشاهه جي اشاري تي، دربار جي مهمين، اعتماد الدوله، اڄ جو فرمان پڙهي ٻڌايو.

”ظل الاهيءَ جي باچي ۾ رهندڙ سمورين قومن تي سلامن کان پوءِ، اڄ جي کلي ڪجهريءَ ۾ سڌ جو مسئلو ظل الاهيءَ جي سماعت ۽ باغبانن لاءِ سزا جي اعلان جو مسطر آهي. سڌ جي صوبيدار رسر بيگ مرزا جو مراسلو پڙهڻ جي اجازت جو طلبڪار آهيان.“

ماڻهن ۾ اوجھو ساٿ ٿي ويئي. ماڻهن ٿاڻس اهي انواع پهچي چڪا هئا ته سڌ ۾ مغل حا ڏنهن اچي پورا ٿيا هئا، ۽ اهو ڏينهن پري ڪونهي، جڏهن مغلن کي عربيت ۽ شڪست کائي، سڌ ڇڏي پوندي، سڌو اسلامي حڪومت جي انهن باغبانن بابت خود شهنشاهه جي وڏن فرمان پڌڻ لاءِ آيا هئا. شهنشاهه هٿ جي اشاري سان اجازت ڏي، ۽ اعتماد الدوله مراسلو پڙهڻ شروع ڪيو:

”ظل الاهيءَ تي واضح هجي ته حڪم کان اعليٰ حضرت شهنشاهه هند جلال الدين اڪبر جيست مڪانيءَ جي زور باروءَ سان سڌ کي مغل سلطنت اسلاميه ۾ شامل ڪيو ويو آهي ڏنهن کان سڌ جي سرڪش باغبانن ڪيترا ڀيرا شور شون ڪري، سڌ جي رعيت کي مملڪت تيموريه جي فيضان کان محروم ڪرڻ جي ڪوشش

ڪئي، ۽ هر ڀيري سندن سرزنش ڪري ڪين ته، تيغ ڪيو ويو آهي. پر هن ڀيري ڪين نام نهاد عالمن جي چُرچ تي باغين وري شورش ڪئي آهي جنهن کي ظل الاهيءَ جي فرمانن موجب مڪمل طرح ختم ڪرڻ لاءِ اسلامي لشڪر جي جاسازن مڪمل انتظام ڪيا آهن. پر بدبخت سڌي ڪافي سخت جان ثابت ٿيا آهن، ۽ اهو اعتراف ڪرڻو پوي ٿو ته ڪڏهن نرت ظل الاهيءَ جي ڪمڪ نه پهتي ته سندن هو سو خراب صورتحال اختيار ڪري سگهي ٿو....

سموري ميڙ تي سب چانهي وٺي، رعمدار لقمن القابن ۽ فارسي زبان جي مبالغه کان مٽيو واقف هئا، ۽ هنن کي پڇريون پڇريون اهو احساس ٿيو ته سد معائن جي هٿن مان ڊڪرڻ واري هئي. هن اميرن ۽ سوداگرن جا سڌ ۾ حاض هئا، تن جي سهن جو رنگ ٻيلو ٿيندو ٿي ويو، ۽ هو پاڻ ۾ سس پسس ڪرڻ لڳا.

۽ پوءِ اعتماد الدوله آخري حصو پڙهي چيو: ”اسمن خاص طرح سان باغين جو هڪ سرڪرو اڳواڻ، حايط بلال، جيڪو پاڻ کي عالم دين به سڏائي ٿو، خدمت اقدس ۾ موڪلي رهيا آهيون (هن لاءِ شاهي فرمان موجود آهي ته مٿس ظل الاهيءَ جي اجازت کان سواءِ هٿ نه ڪيو وڃي)، نه ظل الاهيءَ جن پاڻ سلس سزا فحوض ڪر. ان کان سواءِ هي به ڪوش گدار ڪريون يا نه ظل الاهيءَ جا معتمد ۽ تابعدار ڪجهه ترخان امير پڻ سلطنت تيموريه لاءِ مشڪلاتون پيدا ڪرڻ لڳا آهن، ۽ هن خسرو خان چرڪس جي سربراهيءَ ۾ ميرزا عبدالعليءَ جي نالي ۾ شورش ڪرڻ جي جرأت ڪئي، تن کي پڻ سزا جي استحقاق لاءِ خدمت اقدس ۾ موڪليو ٿو وڃي!“

مراسلو هنم ٿيو ته شهنشاهه تحت تان آتي بهي رعمو، سمورن دروازن جو ساهه مٿ ۾ اچي وڌو. خاص طرح سان ترخان اميرن جو منهن لهي ويو.

”خسرو خان چرڪس، مرزا عبدالعلي ۽ سلس سمورن ماڻهن کي هڪدم شاهي قلعي جي عقوبت حاني پهچايو وڃي، ۽ ڪن اهڙي

عمر تڪڙو سڙا ڏني وڃي، جو وري ڪنهن کي احسان فراموشيءَ جي حرأت نه ٿئي!

جهانگير جو آواز ڇههڪجهڪ جهان گونجيو. درٻارين ۾ سرگوشمون شروع ٿي ويون. اوچو ملڪ، نورجهان بيگم آئي بيبي رهي، ۽ شهباشاهه کي ٻانهن کان وٺي، کيس وري آئي تخت تي وهاريائين، ۽ کيس ڪن ۾ ڪجهه چيائين.

جهانگير هٿ مٿي کڻي وري چيو: ”ملڪ جي سفارش تي اسين مرزا عبدالعليءَ جي قيديءَ عمر جي ڪري کيس معاف ڪريون. يا، پر خسرو خان چرڪس جي سڙا تي حڪم عمل ٿئي!“

ڪجهه سياهي ڪٽهڙي ۾ بيٺل خسرو خان چرڪس کي گهٽلدا درٻار کان ٻاهر وٺي ويا. اعتماد الدوله هڪ چوٻدار کي اشارو ڪيو. چار سياهي ديوان عام جي ساڄي پاسي واري درواري کان هڪ قيديءَ کي وٺي آيا.

شهباشاهه قيديءَ کي ڏٺو ته وري آئي بيبي رهيو، ۽ هن جي وات مان نڪتو: ”بلال تون؟“

حافظ بلال گڄ وقت شهباشاهه سان اکيون ملائي نٿو رهيو. ملڪ، نورجهان به حيرت مان هن شخص کي ڏسدي رهي، ۽ هن جي منهن تي ڪجهه ڏسي، سندس هٿ تخت جي مٿس ۾ ٿئي ويا. ان وقت هڪڙي چوٻدار زور سان چيو: ”بدبخت، جي سر جوخير گهرڻ نه هڪدم قدسوسيءَ لاءِ سجدو ريز ٿي وڃ!“

حافظ بلال تي انهن لعظن جو عجيب اثر ٿيو. هن جي چپن تي هلڪي مرڪ ٿي وئي، ۽ هن وڏي آواز چيو: ”هڪڙو ڏهن ڏهن ڏهن جو حڪم هجي ته هيءُ بدو الله کان سواءِ کيس نه سجدو ڪرڻ لاءِ تيار آهي!“ هن جي فارسيءَ ۾ اهڙي طر ٿئي، جو خود محل سردار ۽ ايراني درٻاري حيران ٿي ويا.

”تون درٻار ۾ گهٽاسي ڪري رهيو آهين، بلال! اسان کي قسم آهي سين آسمان جو ته جيڪڏهن اسان کي نه هجي پراڻي رفاقت جو خيال نه هجي ها ۽ استاد محترم جو لحاظ نه هجي ته اسين

هينئر جو هيئر پنهنجي هٿن سان تنهنجي سسي ڌڙ کان ڌار ڪري
 ڇڏيون ها! تو اسلامي حڪومت کان سڌين کي بغاوت تي آندو
 آهي، ۽ خدا جي حلق جي خون وعاثل جو ذميدار آهين. اسين تو کي
 ڪا سزا ڏيون، ان بدران تون پنهنجي پاڻ لاءِ سزا مقرر ڪريو. اها
 رعابت اسين تو کي ان لاءِ ٿا ڏيون، جو اسين تنهنجا دوست رهيا
 آهيون، هم-سوق رهيا آهيون، ۽ تون اسان جي استاد محرم جو
 فرزند آهين، جيتوڻيڪ تو هن جي فرزنديءَ جي نوعيت ڪٿي آهي!“
 شهنشاهه ڪاوڙ کان سهڪڻ لڳو هو؛ پنهنجي تلوار جي
 منڍي تان هٿ هٽائيندي، وري وڃي نجت تي ويٺو.

”اي جلال الدين اڪبر حسا پٽ، آءٌ پنهنجي هر بيان، هر
 ڪلام کي بسم الله الرحمن الرحيم سان شروع ڪرڻ جو عادي آهيان.
 پر اڄ دل تي چوي ته هنڙي دربار ۾ الله جو نالو نه کڻان، ڇو ته هو
 سڀي جهانن جو پالڻهار ۽ رب العالمين آهي، پر هي جهان حتمي مغل
 حڪمران هجن پڻ ۽ هن جي نالي تي تهمت ٿيندي!“

حافظ لال جي لعظن ۾ الائجي ڇا هو، جو دربار ۾ اهرې
 مان ڇانئجي وئي جو ڪنهن ڪم ڪهڪار تي ڪٿي نه به ماڻهن کي ڏکي
 ٿي لڳي، ۽ سڀني هن ڏانهن شوڪي ٿي نهاريو. ماڻهن کي ائين
 محسوس ٿيو ڄڻ ته لعظ هن جي ڪن بدران هن جي ڏلين تي
 ڊرل ٿي رهيا هئا، ۽ انهن لعظن ۾ ٻيو به ڪجهه هو، جيڪو هو
 سمجهڻ کان فاصر هئا. ڇا اهو ڪو ٿيڻي جو ڊپ هو؟ ڪو نئون
 عرفان هو؟ نئون ادراڪ هو؟ ماڻهو فيصلو نه ڪري سگهيا.

”ان ڪري الله جي نالي بدران شروع ڪرڻ ان جو سڌ جي
 نالي سان خدا ڏاڍي مهربان آهي، جنهن جي مهر کان خدا تو
 جهڙن سمورن ماڻهن کي محروم رکڻ جي سزا ڏني آهي؛ جنهن جي
 ڌرتي ۽ جنهن جي مٽيءَ مان خود مني مرسل ڪي جنت جهڙي
 ندي هير گهٽندي محسوس ٿي هئي. ڪا نه ڳالهه هئي جو الله جي
 محبوب کي به سڌ مان سڳند آڻي هئي. ڪا نه ڳالهه آهي جو سمورن
 طالبن کي ان مهربان سڌ جي ٿڃ کان محروم رکيو آهي. ها، ظالم

چڏي، توکي خبر ڪانهي ته سڌي هجڻ ڪمڏي وڌي سزا آهي!
اسين سڌي چوندا آهيون ته اسين ميڻ مان نهيل آهيون، ۽ مون
بتيون بلجي سموري دنيا کي سوجهرو، پيار، عافيت، سچائي ۽ ماڻهو
بهچائيندا رهيا آهيون. پر ان جي سزا اها آهي ته اسين سڙندا وگهرندا
با رهون. سو تون ڪهري سزا ڏيندين؟ ڇا ميڻ جيان وگهرڻ کان
وڌيڪ سزا آهي؟

”اسين سزا حاسـتـحق ته تـڏـهن کان آهيون، جڏهن کان اسان
۾ ماڻهو آيو آهي. آءٌ، مهجڙو ٻليو مرحوم ۽ ٻيا به ڪيترا برابر
وڌيڪ سزا جا مستحق آهن، جو اسان اهو سمجهيو ته قنڌاري بگهوڙن،
ارغونن ۽ ترخانن جي مقابلي ۾ مغل چڱا آهن ڇو جو هو شايد
وڌيڪ تهذيب يافته آهن ڇاڪاڻ ته ان ڪري جو حلال الدين اڪبر
جي پيٽ ۾ سنڌوءَ جو پاڻي پيو هو، ان جي سزا اسان کي ضرور ملڻ
گهرجي ته اسان بگهوڙن جي سوڻن ماسنن کي بگهوڙ نه سمجهيو، اسان
کي سزا ضرور ملڻ گهرجي ته اسان شاه، بيگ يا مرزا محمد باقيءَ
کان حلال الدين اڪبر ۽ سمر هندوگر کي بهتر سمجهيو جيئن ته
بهي ۾ ڪوبه فرق ڪونه هو. شاه، بيگ جي چولي ۾ حلال الدين
اڪبر آيو ۽ مرزا باقيءَ جي چولي ۾ جهانگير ويٺو آهي!“

ماڻهن جو ساء، روڪجي ويو. اکر وڃ جيان کڻوندا ويا،
هن جي روح کي لهسائيندا ويا. عجيب ڳالهه اها هئي ته ڪنهن کي
نه ڪاٺڙ نه ٿي آئي. شرمساريءَ جو هڪڙو عجيب احساس هو
جهڙو ڪنهن ڪوهيري جيان ماڻهن کي وڙهيندو ويو.

”تون چوندين ته آءٌ انصاف ڪونه ٿو ڪريان! ممڪن آهي
ته ائين هجي. شاه، بيگ سڌي نياڻن جا پٽ ڪهاڻا، مرزا باقيءَ سڌن
سنڌن ۾ ٻليون وجهايون، ۽ جهانگير پٽي ڪم ڪيا؛ هڪ ئي وقت
سڌن ٽي ڪهاڻا ۽ پوءِ سڌن چوڻن ۾ رت چٽڻ لاءِ جهنگلي ٻليون
وجهايون! مرزا باقيءَ سنڌين کي هائين جي پيرن هيٺان چيٽاري ماريو؛
جهانگير سنڌين کي ٻن شهزور گهوڙن جي بچڻ ۾ ٻڏي چمراڻي چڏيو؛
ارغونن ۽ ترخانن سنڌين کان عشر ۽ خمس جي نالي ۾ ٽرلٽ ڪئي،

۽ هاڻ جهانگير سڌين سان عدل جي نالي ۾ اڏو اڌ جو حصدار آهي.
 ”ارغون ۽ ترخانن سڌين کي زوريءَ واري ٿي پڙهائي ٿي.
 سڌي به سڌن اسلام جي خدمت کي سمجهي سگهن. گهٽ ۾ گهٽ
 هن سڌي پڙهڻ کان منع ڪانه ٿي ڪئي. مغلن سڌي پڙهڻ تي
 ڪم جو درجو ڏيئي، سڌي مدرسن کي ٿي بند ڪري ڇڏيو آهي.
 جيڪي مدرسا باقي آهن، تن جا مهتمن مون وانگر جهانگير جي درٻار
 ۾ سزا لاءِ پيش ٿين ٿا ته اسين مملڪت اسلامي ٽيموريه خلاف سڌن
 کي بغاوت لاءِ ٿا اڀاريون! ارغون واري نه پڙهڻ تي اسان جون
 زبانون ٽسي وڌيون، ۽ جهانگيري عدل ۽ انصاف تحت اسان جون
 زبانون سڌي پڙهڻ جي ڏوهه ۾ ڪپيون ٿيون وڃن!

”ها، برابر، ممڪن آهي ته آءٌ مغلن سان انصاف نه ڪندو
 عجب! اهو انصاف مون جهڙن بدبختن اڳي نه ڪونه ڪيو ۽ اسان
 مغلن کي ارغون کان بهتر سمجهو جيئن هڪ هو شايد انهن کان بهتر
 نه بدتر هئا! سو ان ڏوهه لاءِ به اسين سزاوار آهيون.“

درٻار تي هڪوت ۽ سائي جو عالم هو. سڀي جي دل ۾
 هو ته جهانگير هن کي ڇو دٿو خاموش ڪرائي، ساڳئي وقت سڌن
 دل جي هڪ ڪٻڙ ۾ اها آرزو هئي ته هو ڳالهائيندو رهي، سڌن
 روحن کي ايئن ئي تنگسار ڪندو رهي.

”اي هندستان حيا بادشاهه، تون اسان کي ان کان وڌيڪ
 شهزادي سزا ڏينديس ته اسين نه هجڻا غلام آهيون، غلامي سڀ کان
 بد صورت، سڀ کان سڳين سزا آهي. جيڪڏهن اڪسار نه اچي ته
 هن جڏهن تان جي ڏس، هن ڪمڙن ۽ ساهين تان بچي ڏس!
 سڌن روح ۾ ايڏا زخمي آهن، جو جيڪڏهن ڪڏهن هو بدار بيا ته
 اوهان مان هڪڙي هڪڙي مغل ٿي، هڪڙي هڪڙي ارغون ۽
 ترخان ٿي، ايئن چري واري ڇڏيندا، جنهن ٽيموريه، بابر، شاهه بهڪ
 ۽ ٻين هن جي اسان ڏاڏن تي چريو ڦريو هو! ڀڄو انهيءَ ڏينهن
 کان جڏهن غلام ۾ غلاميءَ خلاف بغاوت جو حمل ٿئي، سڌن روح
 کي ڌاري، اٿيون اٿيون ڪري ڇڏيندو!

”سڌن جي روح ۾ به هاڻي ٻرندڙ جمل ڦاٽي پيو آهي. سڌن روح اڻا اڻا ٿي ويا آهن. سڌي حمڪي ماڻهي ڪان ملا ماڻهو هئا سي اڄ زهر کان به وڌيڪ ڪڙا ٿي پيا آهن. سڌي، جن سڄي انسانذات کي تهذيب سان نوازيو هو، سي اڄ غير مهذب ٿي رهيا آهن. سڌي، جن کي پيار کان سواءِ ٻئي ڪمهن جذبي جي ڄاڻ ڪانه هئي، تن ۾ هاڻ نفرت جا اوڙا، دڪي پيا آهن. سڌي، جيڪي هر آئي جو آدرءِ ڪندا هئا، سي هاڻ پنهجن کان به چرڪڻ لڳا آهن. سڌي هاڻ غلامن مان اهڙا عاجز ٿيا آهن جو ڪمهن به نالي تي غلامي قبول نه ڪندا، پوءِ ڪٿي اها غلامي اسلام جي نالي ۾ هجي نه ويندي اللہ جي نالي ۾! هن لاءِ هاڻ هر ڌارڻو اوڀرو آهي. هو هاڻ ڪمهن جي لاءِ نه مهر ۽ چڱائيءَ جا جذبا رکڻ جي عماشتي بنا ڪري سگهن ٿا. هاڻ هو انسانن منجهان محض ساهوارا بڻجي رهيا آهن. چاهي ڪان ڪا وڏي سزا ڪمهن قوم کي ڏيئي سگهجي ٿي! ”۽ جهانگير، آءٌ نه رڳو تنهنجو باغي آهيان، پر هر ڌارڻن جو باغي آهيان جيڪو سنڌ کي غلام بناڻ جو سوچيسڌو آءٌ ان اسلام جو به باغي آهيان جيڪو مغل. اسلام جي نالي ۾ خدا جي خلاف سان بيداد ڪندو وٺي. سو آءٌ، پنهجي، جهانگيري عدل جو مان رک، مون کي سزا ڏي. ڪهڙي سزا تجويز ڪندين منهنجي لاءِ؟ آءٌ واحب الفل ته ان ڏينهن کان آهيان جنهن ڏينهن کان سڌي محو جو احساس مون ۾ ڪڙو موڙي جاگي پيو هو. پر قتل ته نهايت معمولي سزا آهي. منهنجو موت ته پاڻ منهنجي لاءِ چونڪارو ڏس ٿو. هي منهنجون اکيون، هي منهنجو روح هاڻ وڌيڪ وڌيڪ ڏسي غلام ڏسڻ نه گهرن، سو اها ته منهنجي مون مٿا هڪي ۽ احسان ٿندو جيڪڏهن مون کي موت جي سزا ڏنن؛ منهنجي رڳو هڪڙي آخري خواهش آهي، روح جي آرزو آهي، منهنجي سموري وجود جي انجا آهي ته مون کي سزا ڏي، موت جي سزا، پر هي نه! مون کي سڌ جي ڌرتيءَ تي تپاس تي نڪاءِ! ائين مرزا باقيءَ آخوند صالح کي تپاس تي نه ڪيو هو! گهٽ ۾ گهٽ سڌ جي ڌرتيءَ جي

هـيچ ته ملندڻم: مرڻ وقت ماءُ حـمـجـل جي هـيچ نصيب نٿي ته ان کان
وڌيڪ سو ڪهڙو بابرڪت مـيـو ٿي سگهندو! سو سڌه ڪري،
منان.... متان.....!

ماڻهن سو هڪڙو سڌ ڪو ٻڌو. هنن ائين محسوس ڪيو
جي ته آسمان کان سڌ ڪو نڪري ويو، جيئن ته خدا کان سڌ ڪو
نڪري ويو هو! ماڻهن کان اوچنگارون نڪري ويون، ڪي مريدون
شجراڏيون ۽ اميرزاديون منهن ويڙهي، اندر طرف پڳيون، ۽ ٻيو
ماڻهن ڏٺو ته جهانگير آئي نٿو: هن حمي اکين ۾ لڙڪ هئا. هو -
سڌ ڪا ٻري رهيو هو، ۽ هيٺ لهي هن کڻي حاوٺ بلال کي ساڪر وڌو.
”بلال، اسان کي معاف ڪرا! اسان کي خبر نه هئي ته امير
ابڏا بدبخت آهيون. اسان سمجهي سٽن مستي ۾ اهو سمجهيو
آئيمون ته اسان رعيت کي امن ۽ سلامتي ڏئي آهي، پر اسان سڄا
اعراف ٽٽا ڪريون ته اسان تنهنجا ڏوهاري آهيون، اسان سڌه
ڏوهاري آهيون. اسين سوا ان جي ٻيو ڇا ٿا ڪري سگهون ته سڌ
کي آزادي ڏيون. اعتماد الدوله هڪدم فرمان حازي ڪيو وڃي ته
عمسلي خان ٽائي سيوهڻ سان هڪدم ٺٽي پهچي، سڌين ۽ اسان ۾
صلاح ڪرائي، ۽ رستم بيگ پهچي فوج سان لاهور پهچي، ۽ حاوٺ
بلال جنهن لاءِ چوي، سڌ جي صوبيداري ان جي حوالي ٿي!“ *

وريام جي روح ۾ ڪهرام متل هو: هن ايئن محسوس ڪيو
 ڄڻ هو ٻن شهرور گهوڙن جي بچڻ ۾ ٻڌل هو ۽ ٻئي گهوڙا هڪڙي
 جي ابتڙ ڇڪي هن کي چيري ۾ اڌ ڪري رهيا هئا. هڪڙي طرف
 سنڌ هئي، ٻئي طرف نوري هئي. سنڌ کي هن جي ضرورت هئي، پر
 نوريءَ کي نه. هن جي ضرورت هئي! متان مون کي نه نوريءَ جي
 ضرورت ڪانهي؟ اهو سوال هن جي ذهن ۾ پوندڪپ جهان ڏيڻ لڳو!
 هو تهخانا ٽپندو، محل سراه جسي هيٺان اچي پهتو هو.
 جيڪڏهن محل اندر پهچي به ويو تڏهن به نوريءَ کي الانجي ڪٿي
 رکيو هوندائون. هڪڙي پهريدار کان خيچر جي نوڪ تي هن سڀ
 پار پتا نه پڇيا هئا پر مغل مجلسراه کي اندران هن ڪڏهن ڏٺو
 ڪونه هو، پر وري به دل کي اهو ڏي ڏيندو رهيو ته انڌن وڃي ملڪ
 لڏو، سو آءُ به پهچي منزل تي ضرور رسندس، پنهنجي پويان هلاڪو
 ڪڙڪو ٻڌي، هو چپ هڻي بيهي رهيو، ڪا ڪمزور پهچي هارسان
 سرگوشيون ڪري موٽي رهي هئي. اهوئي موقعو هو، هن سوچيو.
 هو ٻاريءَ پير هليو اچي مٿان ڪڙڪيو، ڪمزور جو سامهون ڪري
 ويو. ”آقا، رحم، خدا جي واسطي مون تي رحم ڪر!“
 ”بچ نه، آءُ توکي ڪوبه ايذاء ڪونه ڏيندس. رڳو مون کي
 سنڌي ڪمزور جي حجري تائون پهچائڻ ۾ مدد ڪر!“
 ڪمزور ڪهڙيءَ لاءِ دل من هيو، پر پوءِ پنهنجي پويان اچڻ
 جو اشارو ڪري اڳيان ٿي. ڪيترائي مرحلا ٽپي، هو هن کي نوريءَ
 جي حجري تائين وٺي آئي.
 ”هاڻ ته، مون کي ڇڏ، اهو خيچر ته هٽاءِ!“ ڪمزور منٿ
 ڪندي چيو.

آهي! اکين جو روج ٻاهر اچي ٿو. اڃا به اهو چي ٿو ته روح به ٿو اچي.
 ”نه، روئڻو نه آهي!“

۴ جڏهن شاعري قلمي جي دروازي تي پهتو ۽ سمجهي هڪدم
 سان ماريو ته رڳو ايترو چيائين: ”هلو نه هليون! اسان جي ڌرتيءَ
 ڏانهن جتي جنگ اسان جو انتظار ڪري رهي آهي.“ *

سنڌ ۾ گلان جي موسم هئي. ڪڏڪون پڇي راس سون
 مڙيون. سنڌ جا سڀئي ڀڳي به سنڌ واسين وانگر رهيا هئا: ڇوڇو.
 لائي ڏني هئا. ڪو بهن جون قطارون ڪنهن ڏورانهين ديسي لاءِ
 آهيون هيون. وٽن تي شور ڏسي سڄي پيون هيون، ۽ سنڌ جي
 -ڇي آڪاس ۾ پئي ڦيرين پاتاڻون. سنڌ سڄي ڦلار جي هئي.
 ماڻهن ۾ عجيب اڙنگ جدا ۽ اڌما ڳي پيا هئا. مغلن جتان ڪڍن
 ٿيڻ ٻڌڻ شروع ڪيا هئا. دريا جي پيٽ ۾ به بيزا لهو اڇو اچڻ مڊان
 اوبارا ڇڙو لڳا هئا. انهن کي ڪنهن به ڪجهه نٿي چيو. جيڪي
 هلا اتر پئي ويا، تن کي به ڪنهن ڪجهه ڪونه ٿي چيو. سڀي ۾
 معن سوداگرن پنهنجو مال ۽ مڙيون وڪڻڻ لاءِ سڏين سان ڳالهائين
 شروع ڪيو. پر سڌي اهو سودو ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. ڪن ترخانن
 کي ڪوئليون سوديون هيون. الانجي ڇو ترخان نه ڏنل ڏنل هئا.
 سڏين کي ساهون اچڻ کان لهرائڻ لڳا هئا. نٿي ۾ اڏاهه هلي رهيا
 هئا ته رسم بيگ کي نه ڪو ڪرڻ جو فرمان مليو آهي.
 ساموئي ۽ جي ميدان ۾ به معل چاڻوئين ۾ به ماڻ هئا.
 تن به ناهو ڇو ته هو دل من هئي رهيا هئا ته سڏين کي صلح جي
 آڇ ڪجي يا نه. سڏن ايترو نقصان نٿو هو، هو وڌيڪ ماڻهو مارائڻ
 به اڃا به هو. ڳالهه رڳو اها هئي ته جيڪڏهن لشڪر پوئتي موٽ
 ٿاڏي ته سڌي سڀي ٿاڻن کي اڏاڻا وڌندا هئا. هڪ ۾ ۽ ٻيو اهڙي
 موڪلي هر چار وٽن جي ڪوشش ڪئي هئي ته. سڌي ڪنهن
 شرط تي صلح ڪندا. اتان فقط هڪڙو جواب ٿي آيو. ”مغل سنڌ
 ڇڏي وڃن. رسم بيگ معل سلطنت پاران آڻ مڃي ۽ سڪست
 کي تسليم ڪري!“

سادون ۽ ڪنڊن وري سموري ميدان جو چڪر هلي آيو.
هن جي ڏاڙهي وڏي ويئي هئي. هن کي سونهاري ڏاڍي پٺي هئي.
همراهن کي ساڻس رڳو اها شڪايت هئي ته هن کي هٿ نه ويا هئا.
پر آرام ڏئي ڪيائين، نه ئي هڪ هٿ ڏيکي ڪي به ڪم ڪري ٿو.
ڪڙي چمڙي کان ٻئي چمڙي تائين ويسو ايندو پيو رهي.

”يار، ايئن ته تون پاڻ کي اگهو ڪري وجهندي!“ پڙل
کيس منٿ ڪندي چيو هو.

”ادل، هاڻ اگهائيءَ جو وقت ويو؛ هاڻ ته سڌ سڱي تي
آهي، سو آءُ ڪٿي ٿو اگهو ٿيان!“ هن کلي ڳالهه ٿاري ٿي چڻي.
اڄ به جڏهن سنگت گڏ ٿي، ته پهرين سڀني اڻڻي ڳالهه
ڪئي. پر هو وري به لنواڻي ويو. ”اڄ ته سڌ جي ڳالهه ڪريون.
پاڻي ڏنو ويسو! منهنجي صلاح آهي ته هاڻ مغلن ۾ دم نه رهيو
آهي. يڪو نغارو وڃائي، من حملو ڪريون ۽ آخري فيصلو ڪري
وڃي!“

سڀني جي اها راءِ هئي، ۽ فيصلو اهو ٿيو ته ٿاڪ مسجد
جو جڏهن سچ نيزي تي اچي، تڏهن نوبت وڃائجي. اڳيان سنور
جو جتو هوندو، جنهن ۾ هزار کن همراھ هوندا. کائي ساڄي کان
ٻيا جتو هوندا، پر پٺ ڦاٽي نه ڇڏبي. اتي وارا همراھ ساڻهون ٿي
رهندا سان.... منان ترخان ڪا حڪمت ڪن.

هو اڃا اڀر تي هئا ته ٿلهوڙي جي ٿار ڪن تي پيو. سڌ
ٿي خبرو هو.

”جيئي سنڌا“

”سڌا جيئي!“

”جيئندا، ڏي خبر!“

”سادون، ڳالهه سمجه، ۾ ڏي اچي ۽ ۾ مرزا عيسيٰ ترخان
ٿاڻي لشڪر سان پيو اچي. انو اڌ ترخان آهن، پيو اڌ مغلن جو
آهي. ترخان سيوهڻ کان لٽا آهن. مغل بکر جا ٿا ڏسجن!“ جيئندي
پڪندي چيو.

”انهيءَ ۾ سمجه ۾ نه اچڻ واري ڪهڙي ڳالهه آهي. ترخان سمجهو آهي ته مغل پورا سا نيا آهن. سڌين ۾ شاد و. هيڻ جو دم ڪونه رهيو هوندو، سو موقعو اهڙو آهي ته سڌ تي وري فڌيو ڪريون!“

”سو ته برابر ڀر....“ جيئن وري به منجهي پيو.

”پر ڇا؟...“ سانوڻ ٿورو ورڇي چيو.

”جهڙو اچو ڦرڪائيندا اچن، ۽ حافظ بلال کڻڻ ائين!“

جڻندي کي اڃا به پنهنجي ڳالهه تي يقين پئي آيو.

”هان! سو وري ڪٿي؟“ پسي کان ڏانهن ڪري وٺي.

”پهلي ڳالهه، نه ڏاڍي گهري ٿو. پر خير، نوزل پوئوڻ معذرت

مضبوط رکجڻو. اڳئين معاذ مان به پنج هزار کن همراھ موٽڻ معذرت

تي موڪلجڻو. اصل ڪهڻ به قيمت ٿي، عيسيٰ ترخان حا مائيو

سهنجو سڌو نه ٿين؛ ڪو ٿي، سو وري جهڙو به موٽي!“ سانوڻ

سختيءَ سان چيو.

هو به منجهي پيو. حافظ بلال تي شڪ ڪرڻ نسي هن جي

دل اصل مڃي ٿي ته پر قسمت اڪس ۾ پئي گهوريو. هن پٿري سڌ

جي مٿي مان پٽڪ ڌري، کيس چمي، پنهنجي وارن ۾ وهڻي ڇڏيو.

”الله سائين، منهنجي مٿي سڌ کي امان ۾ رکجانءِ!“

ٿوري دير به ڪانه گذري ته حافظ بلال به اچي لٿو. سانوڻ

ڪا ڪهڙي سندس اکين ۾ نهاري پيو رهيو. سندس اکين مان اعشار

هائو ويو هو. هو اڳتي نه وڌيو ته حافظ بلال جي دل روئي ڏنو.

”سانوڻ، ڏاڏو، مون ۾ تو شڪ آئين؟“ حافظ جي روح ماز

رڙ ٺڪري وئي.

”حافظ، معاف ڪجانءِ، پر هان اسين اتي پهتا آهيون،

جي پوري ڇٽڪه نه سڌ کي وري غلام بڻائي ڇڏيندي! سو پلائي

ڪري، ٻڌاء ته تون معاف ۽ ترخانن سان ڪهڻ؟“ سانوڻ ڪوشش

ڪئي ته رکڻ نه ٿي. پر رکائي کي روڪي نه سگهيو.

”آفرين آهي توتي، سانوڻ! آءُ تو کي ميار ڏيان ته شل ڪنو

”هي مران.... تههجو شڪ بهجان آهي، ۽ ضروري نه آهي!.... پر....“
 پوء هن سڄي سٺ کي سرنستي ڳالهه ڪري ٻڌائي.
 ”عيسيٰ خان رڳو مرزا رستم بيگ کان سڌ اسان جي حوالي
 ڪرائڻ جو پروانو لکائي ڏيندو. لشڪر هن ان ڪري آندو آهي ته
 سان مغل شهنشاهه خلاف بغاوت ڪن جيئن فساد ۾ ٿيو هو!“
 اڌواڻ ماڻهن آئي حافظ کي ناڪر وڌا، پر الاڻي ڇو سانوڻ
 جي ناڪر ۾ اها گرمجوشي ڪانه هئي.
 ”تون چئين ٿو ته پوءِ اعتماد ڪرڻو ٿو پوي!“ سانوڻ اڃا
 به بي دامنو ٿي چيو.

صلاح اها هئي ته ڏيندو هجڻ سانوڻ ۽ حافظ بلال سان
 گڏجي، ان سڌ تي رستم بيگ ۽ مقرر جان وارن سان گڏجڻي ڪندا.
 عيسيٰ خان ترخان جي اکين رستم بيگ سڌ جو پروانو لکي ڏيندو.
 سانوڻ سڌ پاران مغلن کي ان ڏيڻ جو پروانو ڏيندو. پوءِ مغل لاھور
 وڃڻ جون تياريون ڪندا ۽ عيسيٰ خان ترخان مغلن سان گڏجي
 موٽي ويندو. سانوڻ بههجا ميمڻ، چوٽي، نيورو ٽي مٿي آيو ته
 ڪري پاسي کان رستم بيگ ۽ مظفر خان بهي آيا ته ٻئي طرفان
 عيسيٰ خان پنهجي جهنڊي سان ڪجهه ماڻهن سان پئي آيو.

سلام دعا ڪن پوءِ ڳالهائون علمون. سانوڻ چيو چوڻ هو
 ته مغل ٽي موٽي نه وڃن. رستم بيگ جو چوڻ هو ته مغلن جا مال
 ملڪيتون ٿئي پر هيون، انهن کان سواءِ هنن جون حويليون به هيون،
 سندن حرم ۽ ڪمريون هيون، تن کي پويان ڪونه ڇڏيندا. ڳالهه
 ته برابر حائز هئي، پر سانوڻ اصلي نه مڙيو. نيٺ عيسيٰ خان وڃ جو
 رستو ڪڍيو ته مغلن جا فقط ٻه سڌا ٿي ويندا، ۽ عيسيٰ خان جا
 لشڪري کين ڦٽان ٽاهڻ ۾ مدد ڪندا.

”اوهان جا گهڻا لشڪري ويندا ٿي؟“ سانوڻ عيسيٰ خان

کان پڇيو.

عيسيٰ خان سانوڻ جي گهور کان اکيون ڀڄائيندي چيو:
 ”گهڻا نه، ويٺ جيسرا ضروري هوندا: اجهو هينرا....“ هن هڪ طرف

اشارو ڪيو.

هن جي ان اشاري تي هزار کن ترخان گهٽ ٿيسوار، آلا هنن
م، برق روماريءَ سان هنن ڏانهن وڌندا آيا. حبيب ڪهڙيئن جي ٻي
ٿاڙ ٻڌي، اٿي بهي رهيو ته سامهون هڪڙي ترخان ٻاءُ سندس
پست ۾ ٽسي ڏنو. معل ۽ ترخان سڏين تي ٻالا ٽٽي بهي رهيا.
سڏون اڃا ڪجهه فيصلو ڪري، ان کن اڳ ٻئي ٻي
کان ويهارو کن سنڌي گهوڙن تي نمودار ٿيا. هڪڙو ٻالو هن جي
اکن اڳيان رسم رنگ جي سيمي ۾ ٽسجي ويو، ۽ هو ڏانهن ڪٽي
ڪري پيو.

”سانوڻ، ٻال سان ڊولاب ڪيو اٿن... سنڌ ٽي قربان ٿي
ويهنداسون پر سنڌ کي مغلن يا ترخانن وٽ وري غلام بڻجن نه
ڏينداسون...!“ ورهاڻ رڙ ڪئي.

هڪڙو ٻالو تنهنجي ڏان ترخان جي پڙ گهٽ ۾ کڻي ويو.
سانوڻ ۽ سندس هٿيار به هٿيار ڪڍي پنهنجي سامهون بيلن مغلن
۽ ترخانن سان مقابل ٿيا. مغلن سمجهيو هو ته ترخان شهسوارن کي
ڏسي سنڌي هٿسڙي وٺندا، پر هٿسڙا ڪا سنڌي هٿسڙي وارا ڪونه هئا.
ساوڻ کي چڻ ته جن پنهنجي وڏو هن جو ٻالو آهڻ ۾
متراڪم ۾ چڻ ته منجهس ڪوڻ اهي ٻئي هئي. سانوڻ جا هٿيار به
مڃل جيڪڏهن هئا، ورهاڻ ۽ سندس هٿيارن کي ڏسي، هن جي ٻي
ٻي ٻي وٺي. ترخانن جا شهسوار حسين بهجن ٽنهن کن اڳ
رسم رنگ ۽ تنهنجي ڏان سان آيل شهسوارا معل ۽ ترخان ڪري به
هئا. ورهاڻ سڏن جي سائين ٿي پيا. حرمي جو اشارو ڪري، گهوڙن
ٿي ٻي وڏو هرڪو سنڌي ورهاڻ جي ڪنهن به ڪنهن - پوءِ
جن گهوڙي تي پيا، چڙهي پيو، ۽ پوءِ ترخان - وارن جي نظرن جي
اڳيان هو ڏورو اهي ويا.

هو اڃا - بهجن پاسن ۾ ٽڪ ٽڪ جي موٽ وڳي.
”سانوڻ، آءُ ته ٻڪو فيصلو ڪري وجهون. تون مغلن وارو
ٻالو سپال، ائين پوئين پاسي ترخانن کي ٻا پڇون. هوئن ئي ٽڪار

جا ڏينهن ويجهي آهي!

”سم الله، دابر سم الله: جهتي سنڌ، جيئرا رهاسون ته آه
سنڌ ۾ عام ڪشيداسون، نه ته ڀرتاسون سنڌ کي!“ سڏوڻ حجت
ڪري چيو.

۽ پوءِ رڻ ۾ رازو ٿيو. سڌي هڪ پاسي مغل سان وڙهيا ته ٻي
پاسي ترخان سان. سانوڻ، وريام، نورل، جڪرو، جموڻ، نادل، سنگهڙ
تماچي ۽ سوين هزارين سوڍا ايئن بي وزهيا چڻ ته هيڪڏهن ڇ ۽
وڙهيا ته پوءِ ڪلهاب ٿي پوندا. مغل ۽ ترخان ايئن ٿي ڪريا چڻ ته
منجهن لاپارو پئجي ويو هو ..

۽ پوءِ سچ لهن ٿي سڄو آسمان خون جو رنگ وڌي پيو
رعو: ان شفق ۾ سنڌ جو ست رنگو اندلني جهليو ايئن بي جهليو
چڻ ته سنڌين آسمان تي جهليو ڪوڙي چڏيو آهي. * *

ٺهرو فيلڊس جا هلد ايندڙ ڪتاب

۰۱. پڙاڏو سوئي سڏ (ناول) سراج
۰۲. پڙ هي ڇانو اکهي کان گهائي (شاعري) شيخ اياز
۰۳. رڻ ۽ رڃ جو اتهاس (ڪهاڻيون) نورالهدى شاه
۰۴. رات وچ ۾ (ناول) برت هالدي/فضل احمد بچائي
۰۵. جت جر وهي تو جال (مغزنامو) الطاف شيخ
۰۶. وڃون وسڻ آيون (شاعري) شيخ اياز
۰۷. انقلابي ماءُ مترجم: آزاد قاضي
۰۸. پاپ ۽ پيڙا (ناول) رشيد پٽي
۰۹. ماستر بائي (ناول) مترجم: نجم عباسي
۱۰. شاه لطيف جي شاعري (يا گو I, II ۽ III) تنوير عباسي
۱۱. اک سور (ناول) رابڊرنٽ ٽنگور
۱۲. سورن سائڊس (ناول) وڪٽر هيو گو/فضل احمد بچائي

پڙهندڙن لاءِ خوشخبري

نيو فيلڊس پبليڪيشنس جا هڪ ئي وقت ڪهٽ ۾ ڪهٽ ۱۵ عدد ڪتاب گهرائڻ تي ۳۰ فيصد رعایت. ۱۰ عدد ڪتاب گهرائڻ تي ۲۰ فيصد رعایت. ۵ عدد ڪتاب گهرائڻ تي ۱۰ فيصد رعایت ڏيڻ ويندي. ڪتابن جي لسٽ يا معلومات گهرائڻ لاءِ جوابي ٺاهو موڪلڻ ضروري آهي.

شيخ اياز جو تازو شايع ٿيل ڪتاب

”راج گهات تي چنڊ“

انقلابي شاعري تي مشتمل ڪتاب، ابراهيم جويي جو لکيل مها گندھو بصورت ٽائيٽل کان علاوه ڇهن رنگين اسڪيچز سان سينگاريل آهي. ڪاغذ تي ڇپيل. صفحو ۲۶۰. قيمت: ڪڇي جلد سان ۴۰/- روپيا، پڪي جلد سان ۶۰/- روپيا.

جلد شايع ٿي رهيو آهي
ڪا اهڙو ناول
جهن جا ٻه ايڊيشن
شايع ٿي چڪا آهن
هنن ان جي گهرج
اڄ به تمام گهڻي آهي
ڪا تاريخي، ان وسيلو سان
جهڙو ناول

پڙاڏو سوئي سڌ

مصنف: سراج

اچي ڪاغذ تي ڇپيل- ۲۸۸ صفحن تي مشتمل- پهرين ڇاپو کان
مختلف ٽائيٽل- قيمت ۴۰/- رپيا

شعخ اٻاز جو نئون ڪتاب

ٻڙ جي ڇاڙو اڳي کان گهاٽي (شاعري)

ان ڪتاب ۾ ابراهيم جويو جو طويل مهاڳ لکيل آهي.
اچي ڪاغذ تي ڇپيل ۲۰۰ صفحن تي مشتمل. خوبصورت ٽائپل.
جلد شايع ٿي رهيو آهي

ڪربلا ۽ جلاوطن

ڪان پوءِ

نورالهدى شاه

جو نئون ڪتاب

رڻ ۽ رڃ جو اتهاس

جلد شايع ٿي رهيو آهي

فضل احمد بچائي

جو ترجمو ٿيل هڪ اهڙو ناول

جهڪو پڙهڻ شروع ڪرڻ کان پوءِ

ڪٽر ٿيڻ کان اڳ ڇڏڻ تي

دل نه چوادي

رات وچ ۾

جلد شايع ٿي رهيو آهي

ٺيو فيلڊس جو شايع ٿيل ٻلائيءَ جو ٻلي ڪتاب ”موتي جي مھراڻ جا“

موت: فيروز احمد

هن ڪتاب ۾ ۴۸ مشهور هند ۽ سنڌ جي ليکڪن جون هڪ هڪ صدي جيڏيون خوبصورت تصويرون، تعارف ۽ لکڻيون شامل آهن. جهڙوڪ: شيخ اياز، ع.ق.شيخ، جمال اسٽو، محمد ابراهيم جويو، شمع حفيظ، سراج، محمد عثمان ڏيپلائي، سويو گمانچندائي، علي احمد بروهي، غلام علي الانا، غلام رباني، رسول بخش پليجو، اياز قادري، رشيد ڀٽي، نويسر عباسي، مانتاب محبوب، بشير موريائي، امر لعل هگورائي، نجم عباسي، موهن ڪاٺيا، سدري اتمچندائي، پوٽي مهرا نندائي، ٽيمبره زرين، ممتاز مرزا، نسيم کرل، اسر جليل، آغا سليم، غلام نبي مغل، علي بابا، قمر شهباز، خيرالنساء حعفر، عبدالقادر حوثيجو، حميد سنڌي، مدد علي سنڌي، ظفر حسن، حلیم بروهي، الطاف شمع، ايشور چندر، نذر قاضي، زرين بلوچ، مراد علي مرزا، فضل احمد بچائي، مولانا گرامی، شمشيرالحيدري، اسد داد حسيني، ولي رام ولي، فاضلي خادم، ارجن شاد، فتاح هاليپوٽو، پروفيسر رام بچواڻي وغيره.

اچي ڪاغذ تي ڇپيل - صفحا 412 - آفسيٽ تي ڇپيل پنجن رنگن ۾ خوبصورت ٽائيٽل - قيمت سادي ڪاپي -/55 اوچي -/75 رپيا

”تلاش“ (ناول) مصنف: نجم عباسي

هي هڪ باغي عورت جو قصو آهي. هيءَ جاگيرداري رسمن خلاف جاکوڙ جي ڪٽا آهي. حويليءَ جي قيد مان نڪرڻ جي تلاش آهي. اچي ڪاغذ تي ڇپيل - صفحا ۲۸۵ - خوبصورت ٽائيٽل - قيمت -/۳۰ رپيا.

”اڙيو سج لکن ۾“ مصنف: شيخ اياز

۸ سالن کان پوءِ ٻيهر شايع ٿو ٿئي. ٽائيٽل تي شمع اياز جي خوبصورت رنگين تصوير. قيمت سادي ڪاپي -/۲۰ رپيا اوچي -/۳۵ رپيا.

۰۲۹. عاشي (ناول) هنري راندر هنگرد/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۰۳۰. جي پيڙيون رکين هاجه. من (سفرنامو) الطاف شيخ ۲۰/-
۰۳۱. سڌارت (ناول) هرمن هيس/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۰۳۲. چپان رس (ڪهاڻيون) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۳۳. روح جي گولا (ناول) ترجمو: فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۰۳۴. درد جا ڏيهن، درد جون راتيون طارق اشرف (ختم ٿيل)
۰۳۵. مانباغو سمونڊ جو (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۳۶. سورج هوندي مرجھايل (ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۰۳۷. آءِ (ناول) هنري راندر هنگرد/فضل احمد بچائي ۲۰/-
۰۳۸. قلندر (ڪهاڻيون) قرت العين حيدر/مدد علي سنڌي ۱۲/-
۰۳۹. الطاف شيخ جي نوٽڪ سان الطاف شيخ ۱۲/-
۰۴۰. حرا جا سڪ اسڪر وائيلڊ/فضل احمد بچائي ۱۲/-
۰۴۱. بهترين سفرناما الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۴۲. للڪار (ڪهاڻيون) نجم عباسي (ختم ٿيل)
۰۴۳. ٽڪل سريت (ڪهاڻيون) البرتو مورايو/ولھرام ولسپ ۱۵/-
۰۴۴. لنڊن ٽائين لفٽ (ڪهاڻيون) الطاف شيخ ۱۲/-
۰۴۵. تصوير جو خون اسڪر وائيلڊ/فضل احمد بچائي ۲۵/-
- (هڪچر آف ڊورين گري) (ناول)
۰۴۶. حلیم شو حلیم پروهي ۱۵/-
۰۴۷. ٻارن جون آکاڻيون الطاف شيخ (ختم ٿيل)
۰۴۸. سپون خليل جبران/فضل احمد بچائي (ختم ٿيل)
۰۴۹. سفرورپ جي ڊائري (سفرنامو) قاضي عبدالمجيد عابد ۲۵/-
۰۵۰. آزادي خاطر (ڪهاڻيون) مرتب: فيروز احمد (ختم ٿيل)
۰۵۱. چانديءَ جون ٽارون (ڪهاڻيون) مانتاب محبوب ۱۶/-
۰۵۲. مس سدا بهار چنبيلي (ناول) الطاف شيخ ۲۰/-
۰۵۳. پيار ڪهاڻي (ناول) نجم عباسي ۳۰/-
۰۵۴. نيگرو عشق ۽ بغاوت ڪر. مٿو فرنگول/نصير اعجاز (ختم ٿيل)
۰۵۵. شرم ٻولي (ناول) گوپند مالهې ۱۲/-

۰۵۶. اگهي ايئن هيٺاس (جلد ۱) فضل احمد بچائي ۲۰/-
۰۵۷. پرہ کان پهرين (ڪهاڻيون) ماهتاب محبوب ۱۶/-
۰۵۸. بلنديون (ناول) نجم عباسي ۱۶/-
۰۵۹. رڃ ۽ پاڇا (ناول) موهن ڪلپنا ۱۶/-
۰۶۰. مون توکي پيار ڪيو (ڪهاڻيون) پوپتي هيرانندائي ۱۲/-
۰۶۱. آيل ڙي اولاڻا (ڪهاڻيون) علي بابا ۲۰/-
۰۶۲. شاعر لطيف جي شاعري تنوير عباسي (ختم ٿيل) ۲۰/-
۰۶۳. آڻي گهوٽ ته نشا ٿيوئي (سفرنامو) لوڪرام ڏوڏيجا ۱۵/-
۰۶۴. موهن جو دڙو (ناول) علي بابا (ختم ٿيل) ۲۰/-
۰۶۵. ادو عبدالرحمان (ڪهاڻيون) امر لعل هنگورائي ۱۲/-
۰۶۶. ڌرتي روشن آهي (ڪهاڻيون) آغا سليم ۲۵/-
۰۶۷. دارون هن ديواني جو (ڪهاڻيون) نجم عباسي ۲۰/-
۰۶۸. پيغامبر خليل جبران/ستار (ختم ٿيل) ۲۰/-
۰۶۹. هم اوست (ناول) آغا سليم ۲۰/-
۰۷۰. اداس واديون (ڪهاڻيون) حميد سنڌي ۱۲/-
۰۷۱. آئيني جي اڳيان ۱۷ ساهڪار ۱۲/-
۰۷۲. چنڊ چنبيلي ۽ ول (شاعري) شيخ اياز ۳۰/-
۰۷۳. لهر لهر زندگي (ڪهاڻيون) ماهتاب محبوب ۲۰/-
۰۷۴. انون ماڻهو (ڪهاڻيون) سراج (ختم ٿيل) ۲۰/-
۰۷۵. ۽ ننڍا ناول (۽ ناول) آغا سليم ۱۲/-
۰۷۶. اگهي ايئن هيٺاس (جلد ۲) فضل احمد بچائي ۲۵/-
۰۷۷. رڻ تي رم جهر (شاعري) شيخ اياز ۳۲/-
۰۷۸. وات ويندي علي احمد بروهي ۳۰/-
۰۷۹. مڪلي ۽ کان ملاڪا ٽائين (سفرنامو) الطاف شيخ ۲۵/-
۰۸۰. ڪهاڻي جو ڦاٽو نجم عباسي ۱۵/-
۰۸۱. ساميوال جيل جي ڊائري شيخ اياز ۳۵/-
۰۸۲. سنگاپور ويندي ويندي (سفرنامو) الطاف شيخ ۲۵/-
۰۸۳. چنڊ جا نمائڻي (ڪهاڻيون) آغا سليم ۱۶/-

- ۸۴۔ ڀڳت سنگھ کي ڦاسي شيخ اياز ۱۵/-
- ۸۵۔ ست بوگو-لاوڻي آکاڻيون جڳت آڏواڻي ۱۰/-
- ۸۶۔ ست ڪشميري آکاڻيون اختر معيعديز/ايشور چندر ۱۲/-
- ۸۷۔ ٻن ڇڻ ۽ چنڊ (شاعري) آغا سليم ۱۰/-
- ۸۸۔ ڪوالا ٺٻور ڪجهه ڪوٺ (سفرنامو) الطاف شيخ (ختم ٿيل) ۱۵/-
- ۸۹۔ ڪپر ٿو ڪن ڪري (شاعري) شيخ اياز ۴۵/-
- ۹۰۔ سڏن مٿي سڏڙا علي احمد بروهي ۲۵/-
- ۹۱۔ ڪانڌي لوڻي فشر/نجم عباسي (ختم ٿيل) ۱۵/-
- ۹۲۔ ڀڳل ڪنڀڙا ٽيون خليل حيران/عبدالله الفائز ۱۵/-
- ۹۳۔ ماسٽر هر رام جو بٽڪاڪ وڃن.... الطاف شيخ (ختم ٿيل) ۱۵/-
- ۹۴۔ ڪي جو ٻيجل ٻوليو (شاعري) شيخ اياز ۲۵/-
- ۹۵۔ سرهي سرهي سار (سفرنامو) ماعتاب محبوب ۳۵/-
- ۹۶۔ خط، انٿروپو ۽ تقريرون شيخ اياز ۶۵/-
- ۹۷۔ دلگي ۽ منجهه دروازه الطاف شيخ (ختم ٿيل) ۱۵/-
- ۹۸۔ ڏيڻا ٺيل ڦليل جا علي احمد بروهي ۳۰/-
- ۹۹۔ راج-گهاٽ تي چنڊ (شاعري) شيخ اياز ۴۰/-
- ۱۰۰۔ موتي جي مهران جا مرتب: فيروز احمد ۵۵/-
- ۱۰۱۔ تلاش (ناول) نجم عباسي ۳۰/-
- ۱۰۲۔ لڙيو سج لکن ۾ شيخ اياز ۲۰/-
- ۱۰۳۔ ڏاهي جهرڪي ۽ ٻيون آکاڻيون الطاف شيخ ۲۰/-

ڪپرائڻ لاءِ لکيو: فيلڊس پبليڪيشنس
ٽنڊو ولي محمد، حيدرآباد سنڌ

نالو : صاحب خان ميرائي

ولد : بهادر علي

ادبي نالو : سورھ ميرائي

جنم : 08.04.1975

جنم هنڌ : ڳوٺ ڪپڙو، تعلقو

رتوديرو، ضلعو لاڙڪاڻو.

حال ائڊريس : غريب آباد محلہ،

نئون ديرو، تعلقو رتوديرو.

تعليم : M.A سنڌي

ڪرت : اسسٽنٽ سب انسپيڪٽر آف سنڌ پوليس

اڻ ڇپيل ڪتاب

ڌرتيءَ جا رکوالا (ٻارن لاءِ ناول) 1990 ع

سائرسهس گجن (شاعري) 2021 ع

برھ منجهارا بوند (شاعري) 2022 ع

صاحب ديوان سنڌي شاعر (تحقيق) اڻ مڪمل

موبائل نمبر : 3919786 – 0344

3404488 – 0300

اي ميل : sahibkhanmirani0@gmail.com

سوره سنڌي ادب

صاحب خان سوره ميرائي

Cell No: 0344 3919786

0300 3404488